

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 7 Sayı: 7

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 7

**Bakı – Baku
2025**

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Magistrant Akif HƏŞİMOV, Nikolay Kopernikus Universiteti / Polşa
<https://orcid.org/0009-0007-2485-2629>
akifhesimov4@gmail.com

Magistrant Məhəbbət BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Musiqi Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqişnaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Cavid BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

+994 50 209 59 68

<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>

konul_salmanova@mail.ru

PhD Xavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Macaristan

<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

khavar.alakbarli@gmail.com

Master student Akif HASHIMOV, Nicolaus Copernicus University / Poland

<https://orcid.org/0009-0007-2485-2629>

akifhesimov4@gmail.com

Master student Mahabbat BABAYEVA, College of Music Nakhchivan State University / Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>

mehebbetteacher@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYNLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>

nehayet.huseynli@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Dr. Aytakin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain

Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan

Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey

Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, University of Azerbaijan Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Javid BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State Universitety / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/7-16>

Xəzər Hüseynov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

tarix elmləri doktoru

<https://orcid.org/0009-0009-9396-1903>

xezerhuseynov@gmail.com

Elçin Zamanlı

Naxçıvan Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-9766-1810>

elcinzamanli70@gmail.com

Azərbaycan, Rusiya və Türkiyə diplomatiyasında Naxçıvan

Xülasə

1920-1921-ci illərdə beynəlxalq durum ağır olmasına baxmayaraq, Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın tarixi taleyinə biganə qalmadı. I Dünya müharibəsindən sonra bütün Transqafqaz millətlərinin azadlıq yönündəki dirəniş cəhdlərini öz siyasi iradələrinə tabe etdirməyə və türk-müsəlmanların ən etibarlı tərəfdaşı olan Türkiyəni Cənubi Qafqaza, Orta Asiya və ümumiyyətlə, türk dünyasına yönəlik ən əlverişli yoldan məhrum etmək üçün Müttəfiqlər Naxçıvan və çevrəsinin ermənilər tərəfindən tezliklə zəbtinə çalışırdılar. Rusiya və İranın bu siyasi burulğanda Azərbaycana güzəştə gedəcəyinə inanmaq sadəlövlük olardı. Yeri gəlmişkən, İran da öz növbəsində Naxçıvanı ələ keçirməyə meyli idi. Belə kövrək bir zamanda İran agentləri çətin psixoloji durumda olan əhalini İrana meylləndirməyə çalışırdılar. Bu durumda Naxçıvan böyük dövlətlərin Azərbaycan və Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri müstəvisində düynü nöqtəsinə çevrilmişdi. 20-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan Türkiyə-Sovet münasibətləri müstəvisinə keçdi.

Açar sözlər: *Türkiyə, Rusiya, Naxçıvan, diplomatiya, bolşeviklər*

Khazar Huseynov

Nakhchivan State University

Doctor of History

<https://orcid.org/0009-0009-9396-1903>

xezerhuseynov@gmail.com

Elchin Zamanli

Nakhchivan State University

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0005-9766-1810>

elcinzamanli70@gmail.com

Nakhchivan in the Diplomacy of Azerbaijan, Russia and Turkey

Abstract

In spite of tense international situation in 1920-1921s Ottoman Turkey did not remain indifferent to the historical fortune of Azerbaijan especially of Nakhchivan. After the World War I the Allies tried to capture Nakhchivan and surroundings by the Armenians in order to subject all Transcaucasian nations' resistance attempts for liberty to their political will and to deprive Turkey, the most reliable partner of Turkish-Muslims from the most favourable way to Southern Caucasus, Central Asia and generally Turkic world. It would be naive to believe that Russia and Iran would compromise with Azerbaijan in this political turbulence. It must be noted that Iran also intended to capture Nakhchivan. In such a delicate situation Iranian agents tried to direct the people who were

in serious psychological situation to Iran. In this situation Nakhchivan became the point of knot in the frame of diplomatic relations of super states with Azerbaijan and Turkey. In the early 20s Nakhchivan passed to the plane of Turkey-Soviet relations.

Keywords: Turkey, Russia, Nakhchivan, diplomacy, bolsheviks

Giriş

XX yüzilliyin əvvəlləri beynəlxalq münasibətlərdə yeni bir dönmənin başladığı dövrdür. I Dünya müharibəsinin sonunda ABŞ beynəlxalq münasibətlər sistemində “qüvvələr tarazlığı” prinsipini ortadan qaldıraraq yeni on dörd maddəlik prinsipini bərqərar etmiş oldu (Kissinger, 2006, s. 9–14). Versal konfransında böyük güc təşkil edən dövlətlər Osmanlı Türkiyəsinin ərazisini bölməyə çalışırdılar. Müttəfiqlərin anbaan hədələri qarşısında qalan Türkiyə bir an olsun belə Azərbaycanı real düşmənlərin təhlükələri ilə üz-üzə qoymadı.

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Müttəfiqlərin liderləri yalnız Osmanlı Türkiyəsini tezliklə bölmək haqqında düşünürdülər. Hətta müttəfiqlərin liderləri dünya mətbuatında İttihad liderlərini ayrı-ayrılıqda cəzalandıracaqlarını elan edirdilər (Atay, 2011, s. 152). Rusiyada baş qaldıran inqilabi hərəkət onun Türkiyə məsələsində fəal iştirakına mane oldu (Uçarol, 2000, s. 546). Beynəlxalq durumun belə ağır olmasına baxmayaraq, Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın tarixi taleyinə biganə qalmadı. Türkiyənin bu dönmədəki tarixi ilə bağlı çoxlu təhriflər var. Buna görə də müasir tarixşünaslığımızın bu gün XX yüzilliyin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə dair araşdırmalı olacağı çox problemlər mövcuddur. Bu kontekstdə araşdırılacaq problemlər aşağıdakılardır:

1. Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin XX yüzillikdəki bütün tarixi nüansları.
2. Türkiyədə uydurma “erməni soyqırımı” ilə bağlı tarixi həqiqətlərin araşdırılması və fundamental elmi həqiqətlərin həm Azərbaycan ictimaiyyətinə çatdırılması, həm də təhsil ocaqlarında tədris olunması.
3. XX yüzilliyin əvvəllərində Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində və Ermənistanla münasibətlərində Azərbaycan faktoru.
4. 1917–1922-ci illərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tam təmin olunmasında Türkiyənin hərbi-siyasi və diplomatik yardımı.
 - a) 1917–1918-ci illərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində ermənilərin həyata keçirdikləri türk-müsəlman soyqırımı (“etnik təmizləmə”) siyasətinə qarşı Osmanlı ordusunun müqaviməti;
 - b) 1918-ci ilin sentyabrında Bakının rus-sovet və erməni qüvvələrindən təmizlənməsi;
 - c) Araz-Türk Cümhuriyyətinin tarixi və onun Türkiyə ilə əlaqələrinə dair yeni məlumatların əldə edilməsi;
 - d) Moskva və Qars konfranslarında Türkiyə diplomatiyasının Azərbaycanın bölünməzliyi (xüsusilə Böyük Atatürkün təbirincə “türk qapısı” kimi dəyərləndirilən Naxçıvan bölgəsi) uğrunda mübarizəsi;
5. Sovet dövrünün ilk çağlarında Türkiyəyə mühacirət etmiş Azərbaycan türklərinin siyasi-elmi çalışmaları və Vətənin azadlığı uğrunda mücadilələri.
6. Türkiyənin qurtuluş mücadiləsi tarixinin, Atatürk dönməsində dövlətçilik prosesləri, parlamentarizm ənənələrinin və demokratiyanın inkişafı mərhələlərinin araşdırılması və tələbələrə çatdırılması (Musayev, 1998, s. 4–5).

Araşdırdığımız bu mövzu Azərbaycanın sovet dövrü tarixşünaslığında da xüsusi olaraq tədqiq edilməmişdir. Həmin dövrdə yazılan tədqiqatlarda yekdilliklə Türkiyənin Naxçıvana hərbi yardımını və siyasi dəstəyini “işğal”, rus qoşunlarının gəlişi və Sovet hakimiyyətinin qurulmasını isə “nicat yolu” kimi qiymətləndirilməsi mövqeyindən çıxış etmişlər. Bu tarixi problemə erməni tarixşünaslığında xüsusi yer verilmişdir. Erməni tarixçilərindən bəzilərinin Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması, Türkiyə və Rusiya ilə əlaqədar problemlərə həsr etdikləri əsərlərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrinin o dövri vəziyyətinə aid məsələlərə də özlərinin tarixləri kimi diqqət yetirilmişdir. Şübhəsiz, ermənilərin mənafe və məqsədlərindən doğan bu maraq çoxlu tarixi hə-

qiqətlərin saxtalaşdırılmasını və faktların təhrif olunmasını şərtləndirmişdir. Erməni müəlliflərindən İ. Ağayan, A. Akopyan, S. Vartanyan, Q. Qaloyan, Naxçıvan-Zəngəzur mahallarında azərbaycanlıların qırğınlarının təşkilatçıları olan Andranik, Dro və Njdenin əməllərini siyasi ibarələrlə ört-basdır etməyə çalışmış, Türkiyənin Transqafqazdakı siyasətinin mahiyyətini saxtalaşdırmışlar.

Erməni tarixşünaslığında ana xətlərdən birini də Türkiyənin 1918-ci ildə Azərbaycana göstərdiyi siyasi-hərbi yardımın məqsəd və məzmununun təhrif olunması təşkil edir (Musayev, 1998, s. 14–22).

Araşdırdığımız problemin ayrı-ayrı cəhətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi xadimlərinin əsərlərində işıqlandırılmışdır. Adil Xan Ziyadxanın çox qiymətli elmi-publisistik əsərində bəzi siyasi məsələlərlə yanaşı Türkiyənin erməni zorakılıqlarına qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər, türk ordusunun Azərbaycandakı qurtarıcı missiyası, milli hökumətin atdığı düzgün addımlar, habelə Andranikin Qarabağda, Naxçıvanda və Zəngəzurda yeritdiyi “etnik təmizləmə” siyasəti, onun şamuyanla əlaqələri öz əksini tapmışdır (Ziyadxanov, 1993, s. 79–104).

Tədqiqat

Araşdırdığımız mövzunun ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif çoxsaylı qaynaqlar əsasında Türkiyə tarixşünaslığı tərəfindən də öyrənilmişdir. Müasir Türkiyə tarixçilərindən F. Kırzioğlu, R. Uçarol, G. Ural, M. Saray, İ. Sakarya, Erat M. və b. əsərlərində Azərbaycana göstərilən Osmanlı siyasi-hərbi yardımını, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri zorakılıqların qarşısının alınması, Naxçıvanın erməni işğalından qurtarılması, milli ordu hissələrinin təşkilinə edilən kömək məsələləri, AXC-nin İrəvandakı səfirliyinin bu işlərlə bağlı fəaliyyəti önə çəkilmişdir. Görkəmli hərbiçilərdən K. Qarabəkirin və V. Ünverin memuarları da bu məsələlərə aydınlıq gətirilməsi üçün çox dəyərlidir.

Ermənilərin mənafeələrinin iri dövlətlərin münasibətləri müstəvisinə qaldırılması, Moskva və Qars müqavilələrinin əhəmiyyəti və Naxçıvanın erməni işğalından qurtuluşu, türk qoşunlarının Qars və Cənub-Qərbi Qafqazdakı xilaskarlıq missiyası və s. bu kimi məsələlər K. Qarabəkirin əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. Əsərlərində müəyyən ziddiyyətli məqamların olmasına baxmayaraq, onlar tarixşünaslığımız baxımından çox qiymətlidir. K. Qarabəkir türk ordusunun 1920-ci ilin oktyabrında Qars qalasını tutarkən ən mədəni ordulardan üstün bir qüdrətə və insanlıq duyğularına sahib olduqlarını göstərirdi. Bunu oradakı Amerika heyəti də 31 oktyabrda admiral Bristola yazmışdı.

Naxçıvan öz geopolitik əhəmiyyətinə görə daim Türkiyənin xarici siyasətində önəmli yer tutmuşdur. Dörd ölkənin qovuşuğunda yerləşən Naxçıvan mahalı çox böyük strateji və geosiyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türkiyə Azərbaycanda qısa müddət ərzində baş verən, bir-birilə çox kəskin təzad təşkil edən ictimai quruluş və siyasi sistem dəyişikliklərinə baxmayaraq, onun ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına hərbi-siyasi yardım göstərərək “Naxçıvan türk qapısıdır” (Atatürk) və Naxçıvanla Zəngəzurun Anadolu ilə Azərbaycanı birləşdirən strateji koridor rolunu oynaması mövqeyinə üstünlük verirdi. Rusiya və İran isə həmin bölgələr də daxil olmaqla bütün Quzey Azərbaycanın yenidən ələ keçirilməsinə çalışır və buna özlərinin “tarixi torpaqlarının geri qaytarılması kimi” yanaşırdılar. Naxçıvan və Zəngəzurun strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə isə Böyük Britaniya və ABŞ həmin bölgələrdə nüfuza malik olmağa çalışırdılar. O dövrdə bütün millətlərin siyasi taleyini həll edən və Versal konfransında kiçik millətlərin də haqlarının qorunmasından, milli-azadlıq hərəkatlarının siyasi nəticəsi kimi yaranan yeni milli dövlətlərin haqlarının bərabər surətdə qorunmasından danışan bu superdövlətlər təəssüf ki, daha çox ermənilərə siyasi və hərbi dəstək verirdilər və ermənilər də bu böyük güclərin dəstəyinə arxalanaraq Naxçıvan və çevrəsini işğal etməyə çalışırdılar.

Azərbaycan hökuməti bəhs olunan bölgə üzərində yaranmış real təhlükəni dəf etmək üçün Transqafqazda fəaliyyət göstərən diplomatlarının səylərini bu istiqamətə yönəltməyi, bölgənin qurtuluşu istiqamətində ən zəruri vasitə hesab edirdi. Əlbəttə, təhlükənin episentri olan erməni faktorunun ortasında olan böyük gəncləri Müttəfiqlər, Rusiya və İranla diplomatik vasitələrlə ən azı neytrallaşdırmaq heç də asan məsələ deyildi. Ona görə ki, I Dünya müharibəsindən sonra bütün Transqafqaz millətlərinin azadlıq yönündəki dirəniş cəhdlərini öz siyasi iradələrinə tabe etdirməyə və türk-müsəlmanların ən etibarlı tərəfdaşı olan Türkiyəni Cənubi Qafqaza, Orta Asiya və ümumiyyətlə, türk dünyasına yönəlik ən əlverişli yoldan məhrum etmək üçün Naxçıvan və çevrəsinin

ermənilər tərəfindən tezliklə zəbtinə çalışan Müttəfiqlər, Rusiya və İranı bu siyasi burulğanda Azərbaycana güzəştə gedəcəyinə inanmaq sadəlövlük olardı. Yeri gəlmişkən, İran da öz növbəsində Naxçıvanı ələ keçirməyə meylli idi. Belə kövrək bir zamanda İran agentləri çətin psixoloji durumda olan əhalini İrana meylləndirməyə çalışırdılar. Bu durumda Naxçıvan böyük dövlətlərin Azərbaycan və Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri müstəvisində düyün nöqtəsinə çevrilmişdi.

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvan Türkiyə-Sovet münasibətləri müstəvisinə keçdi. On altı aylıq uzun bir vaxtdan sonra 18 mart tarixində Moskva andlaşması rəsmi olaraq tərəflər tərəfindən imzalanır. Ancaq iki tərəf bu andlaşmanın tarixini İstanbulun işğal tarixi olan 16 mart tarixi ilə dəyişdirirlər (Soysal, 1989, s. 7–16, 47, s. 119). Bu andlaşmaya görə tərəflər bir-birlərinə zorla diqtə etdirilən hər hansı bir sülhü tanımayacaqlarını, Sovet Rusiyası Türkiyə ilə əlaqədar olan, “Misak-ı Milli”də göstərilən, TBMM rəhbərliyinin qəbul etməyəcəyi hər hansı bir andlaşmanı tanımayacaqdır. Batum Gürcüstan idarəsində saxlanılacaq, əhalisinə muxtariyyət veriləcək, Türkiyənin Batum limanından istifadə etmə hüququ olacaqdır. Naxçıvan isə Azərbaycanın qoruyuculuq hüququnu üçüncü bir dövlətə buraxmamaq şərti ilə muxtar bölgə statusunu əldə edəcəkdir. Boğazlar bütün millətlərin gəmilərinə açıq olacaq və onların təhlükəsizliyini Qara dənizə sərhəddi olan dövlətlər tərəfindən Türkiyənin müstəqilliyinə uyğun formada təmin ediləcək, tərəflər öz sərhədləri daxilində digər tərəfə düşmən axım və qruplarına icazə verməyəcəkdir. Sovet idarəsi həmçinin Türkiyəyə tətbiq edilən sanksiyaları tanımayacaqdı (Tengirşek, 1981, s. 223–224).

Moskva andlaşması 7 iyul 1921-ci il tarixdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə təqdim edilir. 5-i əleyhinə, 201-i lehinə səs verilir. Moskva andlaşması hər iki tərəf üçün mənfəətli idi. Rusiya Müttəfiq dövlətlərinə qarşı yeni bir dost qazanır, Qafqaz və Şərqdəki müsəlman ölkələri arasında öz mövqeyini və təsirini gücləndirirdi. Sovet ölkəsi təhlükəsizliyini qorumaq üçün Türkiyənin boğazlardakı mövqeyini möhkəmləndirir və gələcəkdə öz rejimini bu ölkəyə ixrac etmə məqsədlərini mühafizə edirdi. Digər tərəfdən Türkiyə bu andlaşma ilə böyük bir diplomatik zəfər qazandı. Milli maraqlarını müəyyən bir mərhələyə qədər qoruyur və beləcə şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edirdi. Böyük bir dövlət tərəfindən tanınmaq hüquqi cəhətdən beynəlxalq etibarını artırdı, Müttəfiq dövlətlərinə qarşı böyük bir gücdə qazanmış oldu. Türkiyə həm də ayrıca Rusiyadan yardım almağa başladı. Ruslar türklərə silah və sursat ilə birgə 10 milyon qızıl rubl verilməsinə təminat verdi (Yerasimov, 1979, s. 230–231).

Moskva andlaşması türklər üçün əvəzedilməz idi. Digər tərəfdən isə mütəmadi imperialist təhlükəsinin altında yaşayan Sovet Rusiyası üçün ən müdafiəsiz bölgələrdən olan Qara dəniz və Cənubi Qafqazın qarşısında yerləşən Türkiyə Rusiya üçün bir qalxan rolunu oynaya biləcəkdi. Bunun əksinə, Türkiyə Rusiyaya qarşı bir silah da ola bilərdi. Türkiyənin imperialist ölkələrə qarşı mühafizə edilməsi Sovetlərin təhlükəsizliyi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

Şübhəsiz, Moskva andlaşması türk-sovet münasibətlərində yeni bir mərhələ idi. Hər iki tərəfə zorla diqtə etdirilməyən bir andlaşma olması ilə birgə, təzyiq və ya istismar vasitəsi olan heç bir şərti özündə əks etdirmirdi. Əksinə, bu istismarçı güclərə qarşı bir sənəd idi.

Moskva andlaşması ilə bir çox problemin həll edilməsinə baxmayaraq, ortada müəyyən şübhələr qalmaqda idi. Gümrü məsələsində bu şübhələr ortaya çıxmışdı. Qırmızı ordu daşnak ermənilərinin üsyanını basdırmaq istəyirdi, lakin Gümrünün türk hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi bunun qarşısını alırdı. Beləcə Gümrü problemi və buna bağlı olaraq Gümrü andlaşması, ümumilikdə Qafqaz Cümhuriyyətləri ilə Türkiyə arasında bağlanacaq olan andlaşmalar problemi, Moskva andlaşmasına baxmayaraq məsələnin uzanmasına səbəb olurdu. Qırmızı Ordu komandiri A.İ. Xekker Qarabəkir Paşa ilə görüşmək istəyirdi. Qarabəkir Paşa əvvəlcə erməni idarəsindən Moskva andlaşmasını tanıdıqlarını bəyan etmələrini tələb etdi. O, Gümrünün Ankara hökumətinin əmri ilə işğal edildiyini, hökumətdən yeni bir əmr gəlmədiyi müddətcə boşaldılmayacağını söyləyərək birbaşa Ankara ilə əlaqə qurulmasını təklif etdi (Karabekir, 1994, s. 906–907).

Moskva andlaşmasının üzərindən 1 ay keçmədən yeni böhranlı dövr başladı. Bu əsnada türk heyəti Bakıya gəldi. Burada Azərbaycan ilə ayrılıqda bir andlaşma imzalandı. Burada əsas məqsəd erməniləri tək buraxmaq idi. 2 aprel tarixdə Rus Kommunist Partiyası Siyasi Bürosunun aldığı qərarə görə, üç Qafqaz Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə ortaq bir konfrans təşkil etmələri təklif olunurdu. 15 apreldə Qafqazdakı Sovet nümayəndəsi B.V. Leqren, Gümrü nümayəndəsi M.D. Oraxelaşvili və

O.K. Orcenekidze ilə aparılan müzakirələrdə Yusif Kamal birgə konfransın çağrılmasını qəbul etdi. İclasın Qarsda keçirilməsini təklif etdi.

Bununla yanaşı, Ankaranın Bakı nümayəndəsi Memduh Şövkət bəy Azərbaycan ilə ayrılıqda sülh danışıqlarını davam etdirirdi. Bu ərafədə 19 aprel tarixdə M.D. Hüseynov və Behbud Şahtaxtinski ilə müzakirələr aparılaraq təşkil olunacaq konfransda Türkiyənin üç Qafqaz Cümhuriyyəti ilə ayrı-ayrı andlaşmalar imzalaması yerinə, bu andlaşmaların birgə imzalanmasına qərar verdi. Həmçinin Azərbaycan hökuməti, Gürcüstan və Ermənistanın da qəbul etməsi şərtlə konfransın Qars şəhərində keçirilməsini tələb etdi. 15 apreldə Ankara Gümrünün bir həftə içində boşaldılmasına qərar verdi (Karabekir, 1994, s. 892). Beləcə 23 aprel tarixdə Gümrü boşaldıldı. Gümrünün boşaldılması ilə Tali və Seyfi bəy Moskva andlaşmasının əsl nüsxəsi ilə birgə 24 apreldə Sarıkamışa gəldilər.

Yeri gəlmişkən, Moskva və Qars konfranslarında, məhz Naxçıvanın qurtuluşu üçün əldə olunan uğurlarda görkəmli diplomat Behbud bəy Şahtaxtinskiyə də xüsusi rolu olmuşdur. O, bütün diplomatik söylərini ərazi bütövlüyümüzün qorunmasına həsr etmiş, hətta taleyüklü məqamlarda, xüsusilə Naxçıvanın işğaldan qurtuluşu üçün öz siyasi karyerasını zərbə altına qoymaqdan belə çəkinməmişdir. Müasir rus tarixçisi R. İvanov zəngin arxiv materiallarına dayanaraq Naxçıvanda bolşeviklərin törətdiyi faciələrə həsr etdiyi “Naşestvie” (Basqın) adlı qiymətli əsərində yazır ki, bolşeviklərin Naxçıvanın Sovet Ermənistanına verilməsi haqqındakı bəyanatını xalq dəstəkləmədi. Bu bədnam qərarın elanından sonra Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri Behbud Şahtaxtinski Mərkəzin bu avantürasına, Naxçıvanın qoparılmasına qarşı açıq və kəskin çıxış etdi, Naxçıvan İnkilab Komitəsinin binası qarşısında toplanan kütləyə müraciətlə bildirdi: “Azərbaycan sizi satmışdır, əgər mən Bakıda olsaydım buna yol verməzdim... İndi siz türklərə etimad göstərin. Sizin xilasınız onlardır. Onlardan bərk yapışın” (İvanov, 2009, s. 52). Bu ağır tarixi məqamda o, Naxçıvanın siyasi tale-yini özünün ideoloji prinsiplərindən üstün tutdu. B. Şahtaxtinski Moskvanın saxta beynəlxalqçılıq avantüralarına uymadı.

Behbud bəy Şahtaxtinski çevik bir diplomat idi. Onun siyasi fəaliyyətinin mühüm istiqamətini diplomatik fəaliyyət təşkil edirdi. Əslində Azərbaycanın yaşadığı mürəkkəb geosiyasi şərait, onun maraqlarının qorunması vacibliyi B. Şahtaxtinskiyə məcburi diplomat etsə də o, xalqımızın siyasi maraqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm işlər gördü. Eyni zamanda görkəmli siyasətçini Naxçıvanın hüquqi-siyasi taleyi düşündürürdü. O da N. Nərimanov kimi bolşeviklərin elan etdiyi “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi”nə inanmışdı. B. Şahtaxtinski Naxçıvanı qoparmaq üçün ermənilərin Mərkəzdə nə qədər canfəşanlıq etdiklərini görürdü. Bunun üçün də bütün diplomatik fəaliyyətini Naxçıvanın hüquqi-siyasi statusunun reallaşdırılması istiqamətinə yönəltdi. Elə buna görə də B. Şahtaxtinski sonralar Naxçıvanla bağlı konfrans və siyasi müqavilələrdə başlıca rol oynamışdı. Behbud bəy Şahtaxtinski uzaqgörən bir diplomat idi. O, Mərkəzdə olarkən fəvqəladə səlahiyyətindən Azərbaycanın əsas problemləri olan ərazi-sərhəd, müstəqillik və xalqın hüquqi məsələlərinin həllində yararlanmağa çalışırdı. Bu, onun Rusiyanın Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərdiyi məktubunda da görünür. B. Şahtaxtinski Moskvaya xəbərdarlıq edirdi ki, “Azərbaycan və İranda siyasi səhvlər buraxılırsa, Şərqdəki vəziyyət bizim üçün ən yaxın zamanlarda pisləşə bilər... Zaqafqaziyada və ümumiyyətlə Şərqdə vəziyyətin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq tərəfimdən qoyulmuş məsələləri ən qısa müddət ərzində müzakirə və həll etməyinizi xahiş edirəm”. Onun Moskva qarşısında qaldırdığı məsələlərin ən mühümü Azərbaycan ərazilərinin zorla qoparılmasının qarşısının alınması ilə bağlı idi. Behbud bəy Mərkəzi hökumətin nəzərinə çatdırırdı ki, “Çevrilişdən əvvəl Azərbaycana məxsus olan ərazilər — Zaqatala dairəsi, Qarabağ, Naxçıvan diyarının tərkibində qalmalıdır. Bu ərazilər Müsavat hökuməti vaxtında mübahisəsiz Azərbaycanın tərkibində idi, üzvi surətdə onun hissəsi olmuş və tarixi, etnoqrafik, iqtisadi baxımdan onunla sıx bağlı olmuşdur. Bundan asılı olmayaraq, Rusiya mənəvi və siyasi nöqteyi-nəzərdən bu torpaqları Azərbaycandan qoparmamalı və burada, Şərqnin qapısında, artıq mövcud olan sovet idarələrini əhalisinin gözü qarşısında daşnaklar və gürcü menşevikləri tərəfindən xarabaya döndərilməyə imkan verməməlidir” (İbrahimzadə, 2007, s. 72).

Mərkəz qarşısında belə kəskin bir tələbdə bulunmaqla B. Şahtaxtinski artıq öz gələcək siyasi karyerasını çox böyük bir təhlükə qarşısında qoymuş olurdu. Elə məhz belə diplomatik addımlara

görə gələcəkdə N. Nərimanovla bərabər ona da millətçi damğası vurulacaqdı. Tarixçi Ə. Əliyevin yazdığı kimi, “43 yaşlı B. Şahtaxtinski təbii ölümü ilə qarşıdakı faciəvi həyatından xilas olmuşdur” (Əliyev, 2004, s. 188). Hələlik Mərkəz bunları sakitcə “həzm” edirdi. İlk vaxtlar Rusiyanın Azərbaycanla bağladığı “bərabərhüquqlu” müqavilələr saxta bolşevik “demokratizminin” ilkin göstərgəsiydi.

Yeri gəlmişkən, arxiv materiallarını araşdırarkən məlum oldu ki, 1920-ci il sentyabrın 30-da Rusiya ilə Azərbaycan arasında ilk hərbi-iqtisadi və sosial xarakterli müqavilələr bağlanmış və bunları Rusiya tərəfdən Çiçerin, Azərbaycanın adından isə B. Şahtaxtinski imzalamışdır. Bu müqavilələr iki ölkə arasında birgə hərbi-iqtisadi siyasətin yürüdülməsi, poçt-teleqraf və xarici ticarətin Mərkəzə tabe etdirilməklə birgə idarə olunması və s. məsələlərə aiddir. Əslində bu müqavilə gənc Sovet Azərbaycanının gələcək müstəqillik cəhdlərinin tədricən buxovlanması aktları idi. Məsələn, müqavilələrdən biri xarici ticarət sahəsində birgə fəaliyyəti nəzərdə tuturdu. Burada hiyləgər və avantürist bolşevik Rusiyasının əsl məqsədi strateji sərvət olan neftin Azərbaycan tərəfindən müstəqil olaraq xaricə çıxarılmasının qarşısını almaq idi.

1920-ci il iyunun axırında Azərbaycan SSR-in xarici işlər komissarı M.D. Hüseynov Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanının qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmaq, iki ölkə arasında sıx ittifaq yaratmaq, habelə beynəlxalq məsələlər barədə fəaliyyət planını razılaşdırmaq və işləyib hazırlamaq məqsədilə Moskvaya getdi. 1920-ci il iyulun 26-da Moskvaya gələn M.D. Hüseynovu Azərbaycanın buradakı daimi nümayəndəsi B. Şahtaxtinski ilə birgə V. İ. Lenin və G.V. Çiçerin qəbul etdi. Uzaqgörən, cəsarətli və bütün siyasi iradəsini Moskvadan Azərbaycana qarşı yönəldiriləcək təhlükələrə qarşı qoymuş Behbud bəy Rusiyanın Naxçıvan və çevrəsi, eləcə də Qarabağ və Zəngəzurla bağlı gizli planlarını artıq bilirdi. Buna görə də hadisələri qabaqlayıb xalq xarici işlər komissarı G. Çiçerinə məktub göndərdi. Məktubda əsasən Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə olan erməni məsələsi Çiçerin diqqətinə çatdırılır və Naxçıvanın tarixi taleyindən ciddi narahatçılıq duyğuları qabarıq hiss olunur. Məktubda Çiçerinə bildirilir ki, bütün Naxçıvan diyarının və Şahtaxtı-İrəvan dəmiryol xəttinin Ermənistanı verilməsi daşnaklara Bakı dəmiryolundan istifadə etməyə və İrandan özlərinə xeyli silah-sursat və ərzaq təmin etməyə imkan yaradacaq və Ermənistan Rusiyanın əlindən çıxmış olacaq. Eyni zamanda Ermənistanı Şahtaxtı-İrəvan və Şahtaxtı-Culfa dəmiryol xətlərinin nəqliyyat vasitələrinin hamısı ilə birgə keçməsi daşnakların əlinə bütün İran Azərbaycanını keçirir, onları İrandakı ingilis qüvvələri ilə birləşdirir, bizi isə türk inqilabi hərəkəti ilə istənilən əlaqədən məhrum edir. Məktubda Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu çox ağıllı məntiqə söykənir.

Behbud bəy Çiçerinə yazır ki, Naxçıvan diyarı böyük siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malikdir, çünki buradan bir dəmiryol xətti İranın Maku xanlığına və oradan Türkiyənin Bayəzid şəhərinə, digəri isə İranın Təbriz şəhərinə aparır. Beləliklə, mühüm dəmiryolu məntəqəsi kimi Naxçıvan diyarı bizi Türkiyə ilə və İranın zəngin əraziləri ilə birləşdirir. Daşnakların xeyrinə bu vacib birləşdirici məntəqədən Azərbaycan və Rusiya imtina etməməlidirlər. Naxçıvan diyarının əhalisi 1918-ci ildə türklərin gedişindən sonra müvəqqəti olaraq Araz Respublikasının yaradılmasını elan etmişdi (İbrahimzadə, 2007, s. 76–77).

Məktubun məzmunundan görünür ki, görkəmli diplomat özünün bütün diplomatik səy və bacarığını və siyasi iradəsini Naxçıvan və çevrəsinin qurtuluşuna yönəltmişdir. Əslində B. Şahtaxtinskinin bu istiqamətdəki ciddi söyləri rus və Azərbaycan bolşeviklərinin Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanı birləşdirilməsinə dair mənfur bəyanatlarının tam həyata keçməsinə imkan vermədi. B. Şahtaxtinskinin diplomatik gedişlərinin ən konstruktiv tərəfi isə türklərin burada olmasını ciddi dəstəkləməsi idi. Behbud bəy yaxşı bilirdi ki, bu siyasi xətt Naxçıvanın birbaşa işğalının qarşısını almış olur.

Behbud bəy Şahtaxtinski diplomatik bacarığı ilə yanaşı, həm də yüksək mənəvi prinsiplərə malik bir insan idi. Belə ki, o, Rusiyada oxuyan müsəlman tələbələrə kömək, himayədarlıq edirdi. 15 avqust 1920-ci ildə Sverdlov adına Kommunist Universitetində Bakıdan göndərilib təhsil alan 17 qafqazlı tələbələr qrupu adından qəbz verilmişdi ki, B. Şahtaxtinski onların ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə iki torba un, 36 ədəd sabun, 1 funt yağ, 1 pud ikra, 1 pud düyü, həmçinin balıq, çay, iynə-sap, papiros, kibrit vermişdi (İbrahimzadə, 2007, s. 90).

Behbud bəy Şahtaxtinski sürətlə cərəyan edən hadisələr kontekstində hər zaman aydın və şəffaf mövqe nümayiş etdirən bir siyasətçi idi. Bolşevik dairələrində də Behbud bəy ağıllı bir siyasətçi kimi tanınırdı. Belə ki, Gümrü müqaviləsinin bağlandığı və Rusiya bolşevik hökumətinin onu tanımadığı günlərdə B. Şahtaxtinski Azərbaycan bolşevik liderlərinə təlqin etməyə çalışırdı ki, türklərin mövqeyini müdafiə etmək torpaqlarımızın xilasını deməkdir. O, Türkiyə milli hərəkatının görkəmli liderləri ilə (Ərzurum millət vəkili Süleyman Nəcati, Ərzurum valisi Hamid bəy və s.) söhbətlərinin məğzini xalq xarici işlər komissarı M.D. Hüseynova çatdıraraq, onların Rusiya ilə qarşılıqlı müdafiə müqaviləsi bağlamaq niyyətini və həmin müqavilənin özü tərəfindən təqdim edilən layihəsindən xəbər verirdi. Türklərin “Azərbaycanın xarici siyasətinə rəhbər saydıqları Behbud Şahtaxtinski” onların siyasi mövqelərini tamamilə aydınlaşdırmaq məqsədilə səmimiyyət nümayiş etdirmişdi. Türklərlə olan bu səmimi münasibətlərinə görə onun haqqında Mərkəzə çoxlu yalan məlumatlar göndərirdilər. Bu sahədə Naxçıvana ermənilərin himayəsi ilə fəvqəladə komissar təyin edilən Bahadur Vəlibəyov canfəşanlılığı ilə daha çox tanınmışdı. Bununla bağlı Türkiyə tarixşünaslığında da arxiv araşdırmalarına dayanan maraqlı bilgilər var. Bu tarixi notlara əsasən Naxçıvanın türk himayəsi altına girməsi ilə əlaqədar idarəçilik işlərində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Naxçıvanın yerli idarəetmə sistemində vəzifəsi olanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Behbud bəy Şahtaxtinski hələlik bu işçilərin öz yerində qalmasına türk nümayəndəsinin nəzarət edəcəyini məqsəduyğun saymışdı. Türk siyasətinə uyğun fəaliyyət göstərən Behbud bəy buradakı Türkiyənin fəvqəladə komissarı general Veysəl Ünüvarın diqqətini Vəlibəyov məsələsinə yönəldərkən onun ermənilər tərəfindən Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin edildiyini vurğulamış, gələrsə sərhəddən buraxılmamasını demişdir (Musayev, 1998, s. 406).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları Transqafqaz Konfederasiyası ideyasını gündəmə gətirmişdilər. Bu ideya Qafqaz xalqlarının nicat yolu və onlar arasında bütün insidentlərin həll olunmasının ən ideal variantı idi. Bu ideyanı cümhuriyyət liderləri də siyasi gündəmə çıxarmışdılar, lakin hər zaman olduğu kimi yenə də ermənilər bu ideyanın reallaşmasına imkan vermədilər. Behbud bəy Şahtaxtinski də Nərimanovun prinsipial fikirlərinə dayanaraq Qafqaz xalqlarının birliyi məsələsini diplomatik klualarda ortaya atırdı. Lakin Rusiya bolşevik hökuməti bu ideyadan işğalçılıq məqsədilə, respublikaları süni bir qurumda birləşdirməklə onların işğalını tezləşdirməyə çalışırdı.

Behbud bəy Şahtaxtinski Moskva və Qars müqavilələrinin hazırlanması və imzalanması prosesində göstərdiyi tarixi xidmətlər onun adını diplomatiya tariximizə əbədi yazmış oldu. Bu müqavilələr Naxçıvanın hüquqi-siyasi statusunu müəyyənləşdirdi və bu region üzərində Türkiyənin tarixi himayəsini təmin etmiş oldu.

Behbud bəy Moskva müqaviləsinin reallaşması istiqamətində çox gərgin fəaliyyət göstərirdi. O, hələ 1920-ci ilin yayında Moskvada olarkən Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin nümayəndə heyəti və xarici işlər naziri Sami bəy başda olmaqla buraya gəlir. Səfərin əsas məqsədi Sovet Rusiyası ilə Kəməl hökuməti arasında diplomatik münasibətlər qurmaq və dostluq müqaviləsi imzalamaq idi. Müvafiq sənədlərin imzalanması qarşılıqlı razılığa əsasən Bakıda keçirilməli idi, lakin sonradan Çiçerinin təklifi ilə danışıqların Moskvada aparılması qərara alındı. Onun Türkiyə hökumətinə 9 dekabr 1920-ci il tarixli notasında bu danışıqlarda Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin də iştirakının vacibliyini qeyd etmişdi. Rusiya diplomatiyası danışıqlara Azərbaycan və Ermənistanı qatmaqla onları Türkiyəyə qarşı qoymaq və regionda öz planlarını həyata keçirmək məqsədi güdürdü (İbrahimzadə, 2007, s. 108).

Lakin B. Şahtaxtinski Moskva M. Hüseynova göndərdiyi 26 fevral 1921-ci il tarixli məktubundan məlum olur ki, türklər bu respublikaların konfransda iştirakını istəmirdilər. Türklər bildirirdilər ki, onlarla Azərbaycan arasında heç bir mübahisəli məsələ yoxdur və Azərbaycanla müqavilə xüsusi bağlanacaqdır. Ermənistan nümayəndəsinin iştirakına qarşı ona görə çıxırlar ki, onlar Aleksandrapol müqaviləsini qüvvədə hesab edirlər və ondan imtina etmək istəmirlər. Rusiya isə Azərbaycanla ayrıca müqavilə bağlanmasının əleyhinədir. Behbud bəy əvvəlcə Azərbaycan, sonra isə Ermənistanın nümayəndələrini konfransa salmaq istəyirdi. Eyni zamanda o, Azərbaycan bolşevik liderlərinə izah edirdi ki, bir sıra tələyüklü prinsipial problemlərə görə Türkiyə ilə münasibətlər

sibətləri soyuqlaşdırmaq olmaz. O, müdrik diplomat idi, bilirdi ki, bu addım ermənilərin xeyrinə, Azərbaycanın isə zərərinə olacaqdır.

Moskva danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinin ciddi səyləri nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qismən də olsa qorunmuş, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi təşkil etməsi və onun hüquqlarının Azərbaycandan başqa heç bir dövlətə verilə bilməməsi razılaşdırılmış və sərhədlər müəyyən edilmişdi. Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi. Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilmədisə də, regionun türklərin əlində qalması təmin edilmiş, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi. Yeni xarici işlər naziri Yusif Kamal bəyin dönə-dönə vurğuladığı kimi, Naxçıvan müsəlmanları bir daha soyqırımına məruz qalacağı halda türk ordusunun buna biganə qalmayacağı rəsmi olaraq sənədləşdirilmişdi. Belə bir nəticənin hasil edilməsində Moskva danışıqlarında Azərbaycan təmsilçisi B. Şahmurovun da əməyi və xidməti olmuşdur. O, 1921-ci il martın 1-də Leninə göndərdiyi məktubda duyulan narahatlığı çatdırmış, bu məhəllələrin milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi. Martın 7-də Leninin dərkənarı ilə Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B. Şahmurovun təklifi də nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul olunmuşdu. Müzakirələrin sona yetdiyi bir vaxtda – 1920-ci il martın 13-də B. Şahmurov Azərbaycanın XİK-ə teleqram göndərərək Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və müqaviləyə əsasən heç vaxt onun Ermənistanı verilməməsinin razılaşdırıldığını xəbər verirdi (Musayev, 1998, s. 346).

Moskva müqaviləsinə imzalamqla Türkiyə Gümrü müqaviləsinin, o cümlədən də onun Naxçıvan bölgəsinə dair maddələrinin qüvvədən düşməsi ilə razılaşdı. Əslində bu Azərbaycanın suverenliyinin təmin edilməsi idi. Moskva müqaviləsi imzalandıqdan az sonra, 1921-ci ilin aprelində Türkiyənin məhdud qoşun hissəsi Naxçıvan mahalını tərk etdi. Bu müqavilənin 1921-ci ilin martın 20-də RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, həmin il iyulun 21-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənməsi ilə Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı, Azərbaycanın xeyrinə həll olundu. Bu çox böyük əhəmiyyəti olan bir siyasi-diplomatik akt idi. Heç təsadüfi deyil ki, Türkiyə diplomatları Ankaraya döndükdə Mustafa Kamal Paşaya müraciətlə “Naxçıvan üzərində əldən gələnə yapdıq” dedikdə o, “Qapımız mövcudiyyətini mühafizə edin, bizim üçün mühüm olan budur” söyləmişdi. Moskva müqaviləsindən iki həftə sonra, 1921-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycan Sovet hökuməti Naxçıvanın taleyi ilə əlaqədar göstərdiyi misilsiz xidmətlərinə görə kiçik bir xatirə olaraq Şərqi Cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir paşaya və TBMM başqanı Mustafa Kamal paşaya 800 əyar gümüşdən, 24 nəfərlik 279 vahiddən ibarət iki yemək serviz dəsti hədiyyə göndərirdi.

Beləliklə, Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış Moskva müqaviləsində təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun ilk beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının Zəngəzur mahalını Ermənistanı verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi. Naxçıvana muxtariyyət qazandırmaq, Moskva müqaviləsində Naxçıvanın müqəddəratını həll etmək asan məsələ deyildi. Ancaq Azərbaycanın milli mənafeyini qoruyan Behbud ağa Şahmurov kimilər bunu etmişlər. Bu, Azərbaycanın tarixi nailiyyəti və eyni zamanda Türkiyə dövlətinin Azərbaycanın dövlətçilik siyasətinə və Naxçıvanın muxtariyyətinin əldə edilməsinə tarixi xidmətidir (İbrahimzadə, 2007, s. 113–114).

Moskva müqaviləsinin maddə və şərtlərini daha da konkretləşdirmək və müəyyən mənada təmin etmək, bununla həm də onu reallaşdırmaq, yəni Türkiyə ilə Güney Qafqaz respublikaları arasındakı həll olunmamış məsələləri nizama salmaq məqsədilə yeni konfrans çağırmaq lazım gəldi. Bu konfransın çağırılması ilə bağlı Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan arasında diplomatik yazışmalar getdi, notalar mübadiləsi oldu.

Nəticə

Ümumiyyətlə 20-ci illərin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bəzi məqamlarına işıq salan bu diplomatik yazışmalarda bir sıra maraqlı notlar nəzər-diqqəti cəlb edir: a) Rusiyanın Zaqafqaziya respublikalarını Türkiyəyə qarşı vahid cəbhədə birləşdirmək səyləri; b) rəsmi Moskvanın siyasətinin yedəyində gedən Azərbaycan rəhbərliyinin əksər hallarda Türkiyəyə arxa çevirməsi; c) özünün regiondakı müəyyən maraqlarını təmin etməyə çalışan Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, xüsusilə də Naxçıvan və s. ərazilərlə bağlı hələ də narahatlıq keçirməsi.

1921-ci il sentyabrın 26-sı ilə oktyabrın 13-ü arasında keçirilən Qars konfransının iclaslarının protokolları və stenoqramlarının təhlili göstərir ki, burada da danışıqlar çox gərgin və prinsipial şəraitdə keçmiş, tərəflər çoxlu mülahizə və təkliflərlə çıxış etmişdilər. Konfransda Türkiyə yenə də onunla Qafqaz respublikaları arasında ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalanmasına dair öz mövqeyini təkrarlasa da, danışıqlarda vasitəçi rolunda iştirak edən Rusiya və əks tərəflər buna razı olmamışdılar. Azərbaycan nümayəndəsi B. Şaxtaxtinski isə vahid müqavilənin bağlanması üçün Güney Qafqaz respublikaları və Türkiyə üçün qarşılıqlı surətdə faydalı olduğunu, inqilabi zərurətin bunu tələb etdiyini söyləmişdi (Musayev, 1998, s. 348-349).

Müqavilənin hazırlanması, razılaşdırılması və imzalanması prosesində Naxçıvan ölkəsinin mənafeyini konfransda müdafiə etmək üçün Naxçıvan SSR-in XKS Tağı Səfiyevi Qarsa ezam edilmişdi. Ertəsi gün Yusif Kamal Tbilisidə gürcü nümayəndələri ilə görüşəndən və Qars konfransı barədə verdikləri qərardan sonra 4 milyon qızıl rubl ilə yola çıxdı. 29 aprel tarixdə isə Sarıqamışa gəldi (Karabekir, 1994, s. 908).

Qars konfransında ən çox mübahisə doğuran məsələlər Batum və Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhatə dairəsi olmuşdur. Xüsusi müzakirələrdə isə Kuvartsxana və Murqul mis mədənləri ilə Qulp duz müəssisələrinin gürcü və ermənilərə verilməsi ruslar tərəfindən tələb olunmuş, ancaq türk tərəfi bunu rədd etmişdir. Nəticə olaraq 13 oktyabr 1921-ci ildə bütün nümayəndələr tərəfindən Qars andlaşmasının mətni imzalanmışdır (Karabekir, 1960, s. 970-973).

Ancaq onu da ifadə etmək lazımdır ki, TBMM-nin peşəkarcasına idarə etdiyi xarici siyasət prinsipləri, üstün komandanlıq səviyyəsi və nizamlı hərbi qüvvəsi ilə bu məsələlər həll edilmiş və Qafqazda sabitlik təmin olunmuşdur. Lakin bu gün ermənilər və onların havadarları bu sabitliyi dağıtmaq arzusu və xəyalı ilə ssenarilər yazmaqdadır. Halbuki, ermənilər Qars andlaşmasını imzalamaqla andlaşma şərtlərini, o cümlədən Naxçıvanın dövlət statusunu pozmayacaqlarına söz vermişdilər. Lakin Ermənistan sonradan bu andlaşmanın şərtlərini pozaraq, Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 19 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus, ümumilikdə sahəsi 657 km²-lik 9 kəndi (Xaçıq, Horadiz, Qurtqulaq (Şəhur bölgəsi), Kərçivan (Ordubad bölgəsi)) ərazisini qopara bilmişdir (Hacıyev, 2007, s. 631).

Bununla kifayətlənməyən Ermənistan dövləti XX əsrdə öz niyyətlərindən vaz keçməyərək, hər fürsətdə Naxçıvana qarşı iddialarını davam etdirməkdə, buna mane olan Moskva və Qars müqavilələrinin ləğvini istəməkdədir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1992-ci ilin mart ayında Türkiyə cümhuriyyətində olarkən Moskva və Qars müqavilələrini siyasi gündəmə gətirməsi qonşu dövlətlərə Naxçıvanla bağlı öhdəliklərini bir daha xatırlatdı.

Ədəbiyyat

1. Atay, F. R. (2011). *Çankaya*. Çağaloğlu.
2. Əliyev, Ə. (2004). *Əlinə yaddaşı*. Elm və Həyat.
3. Hacıyev, İ. (2007). Ermənilərin Naxçıvan iddiaları: Arzular və reallıqlar. *Ermənişünaslıq: 2-ci Türk Konqresinin materialları* (II cild, s. 1105–1113). EAE Yayınları.
4. İbrahimzadə, F. (2007). *Behbud Şaxtaxtinskiinin siyasi və diplomatik fəaliyyəti*. RDS-Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi.
5. İvanov, R. (2009). *Nashestvie*. Qeroi Otechestva.
6. Kırzioğlu, M. F. (1999). *Qars vilayəti və ətraflarında erməni vəhşilikləri (1918–1920)*. Köksav.
7. Kissinger, H. (2006). *Diplomatiya*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

8. Musayev, İ. (1998a). *Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri (1917–1922)*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
9. Musayev, İ. (1998b). *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər)*. Universiteti Nəşriyyatı.
10. Qarabəkir, K. (1960). *Müstəqillik döyüşümüz*. Emre Yayınları.
11. Qarabəkir, K. (1994). *Erməni fayl*. Emre Yayınları.
12. Soysal, İ. (1989). *Türkiyənin siyasi müqavilələri (1920–1945)* (Cild 1). TTK Yayınları.
13. Tengirşek, Y. K. (1981). *Vətənə Xidmətdə*. KB Yayınları.
14. Uçarol, R. (2000). *Siyasi tarix (1789–1999)*. Filiz Kitabevi.
15. Ünüvar, V. (2006). *Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920–1921)*. Əcəmi.
16. Yerasimov, S. (1979). *Oktyabr İnqilabından Milli Mübarizəyə qədər Türkiyə-Sovet münasibətləri*. İstanbul: Boyut Kitabları.
17. Ziyadxanov, A. (1993). *Azərbaycan*. Azərbaycan Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 07.03.2025

Qəbul edildi: 12.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/17-21>

Vüsalə Qaziyeva
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-0484-676X>
vusalagaziyeva73@gmail.ru

Şəxsiyyət problemi ədəbi prosesdə

Xülasə

Məqalə şəxsiyyət probleminin fəlsəfi, estetik və poetik aspektlərini tarixi inkişaf kontekstində araşdırır. Şəxsiyyət kateqoriyası yalnız müəyyən mərhələlərdə formalaşmış və ilk dəfə İntibah dövründə aydın ifadə olunmuşdur. Antik və Orta əsrlərdə insan kosmik və ilahi qüvvələrin tərkib hissəsi kimi qəbul edilirdi, şəxsiyyət və azad iradə anlayışları məhdud idi. İntibah dövründə isə insan özünü yaradıcı, müstəqil varlıq kimi dərk etməyə başladı, azadlıq və iradə məsələləri fəlsəfi və ədəbi müstəvidə ön plana çıxdı. Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi və Vilyam Şekspir kimi böyük şəxsiyyətlər insanın azad iradəsi və məsuliyyəti mövzusunı dərinliklə araşdırmışlar. İntibahdan başlayan şəxsiyyətin suverenliyi, insanın Tanrı ilə münasibəti və öz taleyinə cavabdehliyi kimi məsələlər ədəbi və fəlsəfi düşüncədə əsas mövzu olmuşdur. Barokko, klassisizm dövrlərində insanın təbiəti və sərhədləri yenidən nəzərdən keçirilmiş, romantizm isə şəxsiyyətin tam azadlığını və müstəqilliyini bəyan etmişdir. Romantizm dövründə şəxsiyyət ilahi və təbiət qüvvələrindən azad, öz varlığının mərkəzi və ilkin səbəbi kimi qəbul edilir. Məqalə göstərir ki, şəxsiyyət və azad iradə problemi insan düşüncəsində davamlı inkişaf etmiş, müxtəlif mədəniyyət və dövrlərdə fərqli aspektlərdə təzahür etmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, İntibah, romantizm, şəxsiyyət, azad iradə

Vusala Gaziyeva
Baku Slavic University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0002-0484-676X>
vusalagaziyeva73@gmail.ru

The Problem of Personality in the Literary Process

Abstract

The article explores the concept of personality through the philosophical, aesthetic, and poetic dimensions within a historical development context. The category of personality emerged only at certain stages and was first clearly articulated during the Renaissance. In antiquity and the Middle Ages humans were perceived as parts of cosmic and divine forces with limited notions of personality and free will. During the Renaissance, however, humans began to perceive themselves as creative and autonomous beings, bringing issues of freedom and will to the forefront of philosophical and literary discourse. Great figures such as Nizami Ganjavi, Imadaddin Nasimi, and William Shakespeare deeply examined human free will and responsibility. From the Renaissance themes sovereignty of the personality the human relationship with God and accountability for one's fate became central in literary and philosophical thought. The Baroque and classicism periods reconsidered human nature and its limits, while romanticism proclaimed the full freedom and independence of personality. In the Romantic era, personality was seen as liberated from divine and natural forces, becoming the center and primary cause of its own existence. The article demonstrates that the issues of personality and free will have continuously evolved in human thought, manifesting differently across cultures and historical periods.

Keywords: literature, Renaissance, romanticism, personality, free will

Giriş

Şəxsiyyət problemi fəlsəfə, estetika və poetikanın əsas məsələlərindən biridir. İnsanlığın tarixi qədim zamanlardan müasir dövrə qədər insanın inkişafının tarixini əks etdirir. Şəxsiyyət kateqoriyası insanın tarixi inkişafının müəyyən mərhələsini ifadə edir və bu həm tarixi-fəlsəfi, həm də tarixi-ədəbiyyat prosesində öz əksini tapır. İnsan inkişafının qədim zamanlardan başlayaraq sinkretizmdən fərdi düşüncə və dünya görüşünün ayrılmasına doğru yönəlməsi müşahidə olunur. Buna görə də şəxsiyyət kateqoriyası fəlsəfi və psixoloji fenomen kimi həmişə mövcud olmayıb, müəyyən tarixi inkişaf mərhələsində formalaşmışdır (Alyshanly, 2000).

Tədqiqat

Şəxsiyyət kateqoriyasının və onun ədəbiyyatda aydın ifadə olunan obrazlarının formalaşmasının başlanğıcı Renessans dövrü hesab edilir. Tarixin əvvəlki dövrlərində insan və ya insan fərdi haqqında danışmaq mümkün olsa da, şəxsiyyət haqqında demək çətinidir. Məsələn, Axilles, Zevs, Apollon fərdiləşdirilmiş insan şəxsiyyətləri deyildir; onların hərəkət və davranışları şəxsi maraq və münasibətlərdən yox, qlobal kosmik və ya ümumbəşəri qüvvələrin ifadəsidir. Buna görə onları şəxsiyyət adlandırmaq şərti xarakter daşıyır.

Antik dövrdə insanın yaranması və fəaliyyəti kosmoloji səbəblərlə bağlı olduğu fikri mövcud idi. Qədim Romada yeni doğulmuş körpə “təmiz lövhə” kimi qəbul edilirdi və üzərinə tərbiyə və həyat şəraiti izlərini qoyurdu. Qədim yunan filosofları insanı ailə, vətəndaş, cəmiyyət və bəşəriyyət kimi bir neçə konsentrik dairənin mərkəzi kimi təsəvvür edirdilər. Qədim dövrdə insanın özünü dərk etmə bacarığı ilk dəfə maddi dünyadan üstün tutulurdu. Antik mədəniyyət öz qəhrəmanlarını, dövrün tipik nümayəndələrini yaratmışdır. Məsələn, Prometey — insanlara Olimpdən od gətirən nəcib döyüşçü. Lakin Prometey şəxsiyyət deyildir; o, ətraf mühitə qarşı çıxmır, özünü onun tərkib hissəsi kimi hiss edir. Bu, antik dünya görüşünün xüsusiyyətidir; fərdin ayrı-ayrı və fərqlilik şüuru yox idi. Antik mədəniyyətdə insan bölünməz monadanın tərkib hissəsi idi. Əsas substansial güc Kosmos olub, eyni zamanda ilahi varlıq kimi düşünülürdü. İnsan isə substansiallıqdan məhrum, tamamilə bu gücdən asılı varlıq idi. Həyat isə insanın iradəsindən asılı olmayan qaçılmaz və amansız proses kimi qəbul edilirdi (Bayron, 1953).

Orta əsrlərdə insan kosmik taleyin hökmündən azad olur, lakin ilahi taleyin hökmü altına düşür. Antik dünyada insan kainatın hissəsi kimi düşünülürsə, burada o, ilahi, mütləq ruhun hissəsi kimi qəbul edilir. Orta əsr anlayışına görə, substansial güc Tanrıdır. İnsan isə onun yaradılışı və emanasiya kimi yaşayıb fəaliyyət göstərir, öz ağı və iradəsi ilə yox, ilahi əmr ilə hərəkət edir. Onu Tanrıya olan sevgi və borc idarə edir. Orta əsr insanı Tanrı üçün hər cür qurban verməyə, hətta özünü fəda etməyə hazır idi (Solov'yev, 1989).

Orta əsr mədəniyyəti, antik mədəniyyət ilə Yeni dövr mədəniyyəti arasında yerləşərək insan haqqında yeni təsəvvür yaratdı. İnsan, antik dövrdə olduğu kimi, öz taleyini ilahi iradə ilə bağlayırdı. Lakin burada ilahilik kosmik ilkin səbəb kimi deyil, ilkin mütləq ruh substansiyası kimi nəzərdə tutulurdu ki, o da öz növbəsində bütün real olanı öz axını kimi yaradır. Orta əsr insanının şüurunda “sobornost” (kilsəlik) üstünlük təşkil edirdi. Bu sobornost və ya kilsəlik şəxsi iradədən imtina və onu Tanrının iradəsinə tabe etmək formasından başqa bir şey deyildi (Nizami Gəncəvi, 1993).

İnsan öz əsasını müstəqilliyində yox, məhdudiyyətlərini aşaraq ilahiliklə birləşmədə axtarırdı. Bu dövrdə insan fatalist idi, ali iradənin itaətkar icraçısı. Orta əsr dövründə şəxsi başlanğıcdan, şəxsi iradədən və şəxsiyyətdən danışmaq mümkün deyildi. Lakin tədricən Orta əsr humanizmi çökməyə başlayır və onun yerini İntibah humanizmi tutur. İntibah dövrü özünəməxsus “kəşflər zonası”na çevrildi. Bu dövrün məhsulu dini qarışıqlıq və həyatın problematikliyi hissidir.

A. Hacıyev yazır: “İntibah dövründə şəxsiyyətin mənəvi üfüqləri misli görünməmiş genişlənir... Yeni şəxsiyyətin duyğuları daha fəlsəfi olur, özünü tanımağa can atır. İnsan şüurunun mahiyyəti təbiətin tacı kimi gücləndirilir” (Gadzhiev, 1972, s. 54).

İntibah dövrü insan yaradıcılığında böyük nailiyyətlərlə, dini dogmatizmdən azad olmuş fəlsəfi düşüncənin cəsarətli yüksəlişi ilə yadda qaldı. İnsan əvvəlkindən daha çox öz gücünə inandı. Yer üzündə Tanrı hökmranlığı yerinə dövrün ən cəsur ağı — insan hökmranlığını bəyan etdi. İnsan öz

əhəmiyyətini hiss etdi. O, “kütləlik” vəziyyətindən çıxaraq fərdiliyinin mənasını başa düşməyə başladı. Bu dövrdə insan artıq anlayırdı ki, özü öz mahiyyətinin və taleyinin yaradıcısıdır və bu da onun həqiqi azadlığıdır. Erkən İntibah yeni insan konsepsiyasını ilk dəfə böyük azərbaycanlı şair Nizami Gəncəvi qoyub və bədii şəkildə həll edib. Nizami Qərbdə Dantedən əvvəl insan problemini Tanrı problemi işığında əks etdirib. Orta əsr insan konsepsiyasından fərqli olaraq Nizami yeni renessans insan konsepsiyası yaratdı; böyük şair Tanrıya inamı saxlayaraq insana böyük inamı da öz şeirlərində göstərdi. Nizami Gəncəvi insanı heç vaxt Tanrıdan üstün qoymayıb; o, hər zaman bütün varlığın yaradıcısının, dünyanın ali hökmdarının Tanrı olduğunu, insanın isə yalnız Onun yaratdığı və Onun qulu olduğunu vurğulayıb. Lakin şair dəfələrlə qeyd edib ki, Tanrı yaratdıqları içində ən uca məqam insanadır — təbiətin gözəlliyi və qüruru. Buna görə Nizamiyə görə insanın mahiyyəti ikili xarakter daşıyır: o, yaradıcılığın tacı, amma yaradıcıya qulluq edən quldur; ruhu və ağı ilə gözəl və güclüdür, lakin bu dünyada zəif, ölümlü və keçicidir, gec-tez toza çevrilir. Nizaminin bu insan konsepsiyası işığında insanın azad iradə problemi də nəzərdən keçirilir. Şairə görə, insanın iradəsi və istəkləri müəyyən sərhədlərə malik olmalıdır (Maymin, 1976). Şəxsiyyətin iradəsi imkanlarını aşdıqda, o, məğlub olur. Məsələn, sevimli qəhrəmanı İskəndəri Nizami bütün dünyanın hökmdarı kimi yaratmış, lakin ona ölümsüzlüyü qazanmaq, həyat suyundan içmək və ölümsüz olmaq imkanı verməmişdir, çünki Nizamiyə görə, yalnız Tanrı ölümsüzdür və insan yaradıcının sahib olduğu şeylərə sahib ola bilməz.

Beləliklə, Nizami qəhrəmanlarının iradə və istəklərinə aydın sərhəd qoyur; bu sərhəd bütün dünyaya, bütün hökmdarlıqlara, bütün hikmət və biliyə, bütün dünya xəzinələrinə şamil olunur, ancaq yalnız Tanrının hüquq və işlərinə aid deyil. İskəndəri böyük filosofların əhatəsində təsvir edən şair göstərir ki, insan ağı kainatın bütün mərhələlərinə nüfuz edə bilir, yalnız dünyanın yaradılış sirrini — Tanrının yaratmasını anlama bilmir. Nizaminin poetikası və insan konsepsiyası şəxsiyyətin azad iradə problemi dünya ədəbiyyatında ilk cəhdlərdən biridir. Bu problemin Nizami yaradıcılığında həlli təkcə bədii-estetik deyil, həm də fəlsəfi düşüncənin ən böyük nailiyyətlərindən biridir (Shchennikov, 1982).

İntibah dövründə bu problem ədəbiyyatda daha kəskin və köklü şəkildə qoyulurdu. Məsələn, İmadəddin Nəsiminin xurufizmi insanı Tanrı səviyyəsinə qaldırırdı. Nəsimi insanı mənəvi-əxlaqi baxımdan Tanrıya bənzədir, lakin hələ ilahi işlərə müdaxilə etmir, özünü onun yerinə qoymağa çalışmırdı. İnsanların Yer üzündə Tanrının missiyasına iddiaları ilk dəfə V. Şekspirin yaradıcılığında əks olunub. Elə Şekspir insanı Tanrının səlahiyyətində olan məsələləri həll etmək hüququna malik kimi təqdim edən ilk yazıçıdır.

İntibah dövründə Şekspir şəxsiyyəti yaradır; o, öz iradəsinin qanunlarına uyğun yaşamağa can atır. Hamlet — İntibah dövrünün oğlu, həyatın coşqunluğunu və ölümün üzünə qorxmadan baxmağı bacaran şəxsiyyətdir. Hamlet dövrün iradəsinin icraçısı olur. İndi insan, Tanrı yox, dünyanın, bəşəriyyətin və öz taleyinin məsuliyyətini daşıyır.

“Zaman öz axarından çıxıb,

Dünya çaşqınlıq içindədir.

Ən dəhşətlisi isə budur:

onu yoluna qoymaq üçün mən doğulmuşam!” (Otvet.Mail.ru. (n.d.).

Bu sözlər Hamlet obrazının və hərəkətlərinin başa düşülməsinə açar verir; şəxsiyyətin bütün xarakteri və faciəsi öz əksini tapır. Hamlet insan olaraq Tanrının missiyasını öz üzərinə götürür, lakin bu missiya ona ağır gəlir: “Böyük iş ruhun üzərinə düşüb, amma ruh buna qadir deyil” (Gete, 1935, s. 246).

“Olum ya ölüm?” dilemması yalnız Tanrıya aid olan məsələ, indi tamamilə qəhrəmanın şəxsi iradəsindən asılıdır. “Məşhur Hamletin ‘Olum ya ölüm?’ misrası yalnız hərəkət etmək və ya təslim olmaq deyil, həm də ruhun mənəvi təmizliyini qorumaq və ya onu qurban vermək mənasını daşıyır” (Kodzhayev, 1993, s. 770).

Hamletin problemi şəxsiyyətin formalaşması və dünyaların taleyinə görə onun məsuliyyətidir. Qəhrəman bu problemi tam həll etmədən məhv olur. Lakin unutmamalıyıq ki, “Zülmkar da, saleh də məğlub olur. Bir nəsil biçilir, digəri cücərir” (Gete, 1935, s. 247).

Beləliklə, İntibah dərin ziddiyyətlər və drammatizm dövrü olaraq, təkcə din, fəlsəfə və elm sahəsində deyil, həm də insan şüurunda dərin sarsıntılar yaratdı. Bütün dəyərlərin yenidən gözdən keçirilməsi əsasında bu dövrdə Yeni dövr Avropa mədəniyyətinin təməli qoyuldu. Renessansın “hakimiyyəti” dövründə, Dantedən Şekspirədən şəxsiyyət problemi ön planda idi. Şəxsiyyət fəlsəfi və bədii-estetik kateqoriya kimi məhz İntibah dövründə meydana çıxdı. Bu problem barokko və klassisizm ədəbiyyatında daha da inkişaf etdi.

M. Qocayev yazır: “Barokko və klassisizm bədii sistemlərinin mərkəzində hələ də insan dayanır, onun xarakteri sabit, lakin şəraitdən asılı, dövrün və mühitin xüsusiyyətlərini əks etdirən kimi düşünülür. Klassisizm nəzəriyyəçiləri — Bualo, Lessinq, Didro insan xarakterinə təsiri ‘zaman və məkan möhürü’ kimi qiymətləndirirdilər” (Kodzhayev, 1990, s. 8).

Yeni dövr mədəniyyəti insan təbiətinin “sərhədliliyini” — onun kiçikliyi və böyüklüyünün anlaşılmaz bir birləşməsini faciəvi şəkildə hiss etdi. Renessansdan miras qalan bu problem maarifçi ədəbiyyatında həllini davam etdirdi. Maarifçi düşüncəsi əsas prinsip kimi ağılı götürdü. Rəşadətçilik Yeni dövr mədəniyyətinin böyük nailiyyəti oldu. Maarifçilər insanın sərhədliliyini köklü şəkildə yenidən dərk etdilər: onlar üçün bu, faciəli ziddiyyət deyil, insanlara həyat boyu verilmiş tam qəbul edilə bilən ara vəziyyətdir — canlı və cansız hər şeyin öz yeri olan vahid proses (Shelling, 1908).

Maarifçilər ağılı yalnız şəxsiyyətin rəhbər qüvvəsi deyil, həm də sosial tərəqqinin təməli sayırdılar. Sonrakı romantiklər şəxsiyyətin mənəvi-intellektual axtarışlarının faciəsinə müraciət edərək, ağılın insanın mənəvi acılığını doyura bilmədiyini qəbul edir və həyatın əsasını duyğular və ehtiraslar təşkil etdiyini bəyan edirlər. Əgər maarifçilik klassisizmin məntiqi davamı idisə, romantizm barokko ruhunu və prinsiplərini inkişaf etdirdi. Klassisizmdə və maarifçilikdə əsas vurğu ağıla verildisə, barokko və romantizmdə başlanğıc nöqtəsi duyğu və dünya ilə mənəvi-əxlaqi münasibət idi. Romantizmdə şəxsiyyət problemi kəskin və tək tərəfli qoyulur (Academia.edu, n.d.).

Nəticə

Şəxsiyyət problemi romantiklər üçün mərkəzi idi, onların ideya-estetik mövqelərinin digər bütün aspektləri onun ətrafında toplanırdı. Bu dövrdə şəxsiyyət tam özünü təsdiqləyir, tam azadlığını bəyan edir, bütün zəncirlərdən imtina edir, təbiətə, cəmiyyətə və ilahi başlanğıca tabe olmaq istəmir. Romantizm insanda azad, müstəqil qüvvəni görməyi bacardı. Romantizmdə şəxsiyyət köməkçi vasitə deyil, müstəqil varlıq subyekti kimi çıxış edir. Tanrıda, dinlərdə şəxsiyyətə yer yoxdur. Burada şəxsi iradə ilahi iradəyə tabe olur. Buna görə romantik şəxsiyyət özünü bəyan etmək üçün Tanrıdan imtina edir. Onun üçün ən yüksək məqsəd Tanrıya pərəstiş deyil, şəxsi azadlıqdır. Romantik ədəbiyyata qısa nəzər saldıqda, bütün romantiklərin ümumi qanunauyğunluğunu aşkar etmək olar: bütün romantik ədəbiyyat mahiyyət etibarilə Tanrıya qarşı çıxan, etiraz edən, üsyankar ədəbiyyatdır.

Ədəbiyyat

1. Academia.edu. (n.d.). <https://www.academia.edu>
2. Alyshanly, Sh. (2000). *Romantizm: spory istiny, problema romantizma i yeye osveshcheniye v azerbaydzhanskoy literaturovedeni* (Y. Borev & Ya. Karayev, Red.). Elm.
3. Bayron, D. G. (1953). *Izbrannyye proizvedeniya*. Khudozhestvennaya literatura.
4. Gadzhiyev, A. A. (1972). *Romantizm i realizm*. Elm.
5. Gete, A. V. (1935). *Sobranie sochineniy* (c. 7). Goslitizdat.
6. Kodzhayev, M. K. (1990). *Kontseptsiya kharaktera v tvorchestve F. M. Dostoyevskogo (1846–1872)*.
7. Kodzhayev, M. K. (1993). Gamlet i Raskol'nikov. *Voprosy teorii i istorii literatury*, 160–166.
8. Maymin, Ye. A. (1976). *Russkaya filosofskaya poeziya*. Prosveshcheniye.
9. Nizami Gəncəvi. (1993). *İskəndərnamə: Filoloji tərcümə*. Elm.
10. Otvet.Mail.ru. (n.d.). <https://otvet.mail.ru/question/reply>
11. Shchennikov, T. K. (1982). *Printsipy determinatsii kharaktera v filosofskom romane F. M. Dostoyevskogo*. Sverdlovsk.

12. Shelling, V. F. (1908). *Filosofskiye issledovaniya o sushchnosti chelovecheskoy svobody*. Sankt-Peterburq.
13. Solov'yev, V. S. (1989). *Chteniya o bogochelovechestve*. In V. S. Solov'yev, *Sochineniya* (Vol. 2, 25-79).

Daxil oldu: 15.03.2025

Qəbul edildi: 18.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/22-26>

Yeganə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/00000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

Məktəbəqədər dövrdə ailə münasibətlərinin uşaq şəxsiyyətinə təsiri

Xülasə

Uşağın şəxsiyyətinin formalaşması həyatın erkən mərhələlərində, xüsusilə məktəbəqədər yaş dövründə əsaslanır. Bu yaş mərhələsi, uşağın emosional olaraq tez-tez dəyişən bir dövrdən keçdiyi, özünü və ətrafını tanımağa başladığı vacib bir mərhələdir. Bu müddətdə uşağın inkişafında ailənin, xüsusilə valideynlərin rolu əvəzolunmazdır. Valideyn–uşaq münasibətləri bu yaş dövründə tərbiyənin əsasını təşkil edir. Valideynin sevgisi və diqqəti uşağın emosional mərkəzlərinə dərin təsir göstərərək onun daxili aləmini formalaşdırır.

Uşağın şəxsiyyətinin formalaşması valideynlərlə qurulan ünsiyyətə əsaslanır. Bu dialoqlar vasitəsilə uşaq əxlaq, əmək və mənəvi dəyərlər haqqında ilkin təsəvvürlər qazanır. Əgər valideynlər uşağın istəklərinə etinasız yanaşır və onun fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almırlarsa, bu, mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Valideynin düzgün yanaşması isə uşağın əxlaqi düşüncəsinin formalaşmasına və gələcəkdə cəmiyyətdə möhkəm şəxsiyyət kimi yetişməsinə zəmin yaradır. Uşaqlar valideynlərindən aldıkları nümunələri bağça və məktəb mühitində inkişaf etdirirlər. Onların gələcəkdə qadın və ya kişi olaraq formalaşmasında da valideynlərlə münasibətlər həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: *erkən mərhələ, məktəbəqədər dövr, şəxsiyyətin inkişafı, valideyn–uşaq münasibətləri, tərbiyənin rolu*

Yegana Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/00000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

The Influence of Family Relationships on A Child's Personality During Preschool

Abstract

The formation of a child's personality is based on the early stages of life, especially the preschool age. This age stage is an important stage in which the child goes through a period of frequent emotional changes and begins to recognize himself and his surroundings. During this period, the role of the family, especially parents, in the development of the child is indispensable. Parent-child relationships form the basis of upbringing during this age period. The love and attention of the parent have a profound effect on the child's emotional centers and shape his inner world.

The formation of a child's personality is based on communication with parents. Through these dialogues, the child gains initial ideas about morality, labor and spiritual values. If parents are indifferent to the child's desires and do not take into account his individual characteristics, this leads to negative consequences. The correct approach of the parent creates the basis for the formation of the child's moral thinking and his future growth as a strong personality in society. Children develop the examples they receive from their parents in the kindergarten and school environment. Relationships with parents also play a decisive role in their future formation as a woman or a man.

Keywords: *early stage, preschool period, personality development, parent-child relationships, the role of upbringing*

Giriş

Uşağın şəxsiyyəti onun həyat yolunun ilk mərhələlərində – xüsusilə məktəbəqədər yaş dövründə təməlini alır. Bu dövr, uşağın sosial mühitə daxil olduğu, öz şəxsiyyətini dərk etməyə başladığı və xarici aləmlə ilkin əlaqələrinin qurulduğu həssas bir mərhələdir. Həmin yaşda ailə, uşağın əsas sosial çevrəsini təşkil edir və bu çevrədəki münasibətlər uşağın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Valideynlərin övladlarına münasibəti, ailədəki davranış tərz, tərbiyə prinsipləri və ümumi ailə atmosferi uşağın şəxsiyyətinə dərin təsir göstərir.

Səmərəli ailə mühitində böyüyən uşaq daha sağlam və harmonik inkişaf yolu keçir. Ailədə o, əxlaqi dəyərləri öyrənir, əmək vərdişlərinə yiyələnir, ideallarını və həyat istiqamətini formalaşdırır. Bu vərdişlər o qədər kök salır ki, insan böyüyəndə belə onlardan imtina etmir. Məhz buna görə ailənin vətənpərvərlik, zəhmətkeşlik və yüksək mənəvi dəyərlər kimi keyfiyyətləri aşılması uşağın gələcək həyatında möhkəm təməl yaradır (Əfəndiyev, 1961).

Məktəbəqədər yaş dövrü, uşağın emosional və sosial inkişafında xüsusi yer tutur. Bu dövrdə:

- Mənlik şüuru formalaşır;
- Uşaq öz fikirlərini ifadə etməyə çalışır;
- Emosional sabitlik və davranış modelləri yaranır;
- Sosial bacarıqlar oyun və təqlid yolu ilə inkişaf edir (Əlizadə, 1989).

Valideynlərin uşaqlara münasibəti və onların reaksiyaları uşaqların özünəinamına birbaşa təsir edir. Müsbət münasibət şəxsiyyətin inkişafını təşviq edərkən, mənfi yanaşma əks təsir yarada bilər.

Valideynlərin uşağın tərbiyəsində istifadə etdikləri yanaşmalar onun şəxsiyyətinin əsaslarını müəyyənləşdirir:

- Ana – uşağın emosional rahatlığını təmin edən, sevgiyə və qayğıya əsaslanan əlaqə yaradır.
- Ata – sosial normaları öyrədir, uşağa məsuliyyət və intizam hissi qazandırır.
- Düzgün qurulmuş mükafat və cəza sistemi – uşağın öz davranışlarına nəzarət etməyi və məsuliyyətli olmağı öyrənməsinə yardımçı olur.
- Sakit və əsaslandırılmış izah üsulu – uşağın düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirir və mənəvi dəyərləri formalaşdırır.
- Qardaş və bacılarla münasibətlər – uşaqlarda paylaşmaq, birgə fəaliyyət göstərmək və münasibətləri konstruktiv şəkildə həll etmək vərdişlərini gücləndirir.

Məktəbəqədər yaş dövründə çalışan mütəxəssislərin müşahidələrinə görə:

- Ailəsində sabitlik və sevgi mühiti olan uşaqlar sosial qruplarda özlərini daha sərbəst aparır, rahat ünsiyyət qururlar.
- Əsəbi və qeyri-sabit ailə şəraitində böyüyən uşaqlar isə ya içəqapanıqlıq nümayiş etdirir, ya da aqressiv davranış sərgiləyirlər.
- Eyni yaşda və oxşar intellektual səviyyədə olan uşaqlar arasında belə ailə mühitinin fərqləri şəxsiyyətlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (Hüseynzadə, 2016).

Tədqiqat

Məktəbəqədər dövr uşağın şəxsiyyət inkişafında dönüş nöqtəsi kimi qəbul olunur. Bu yaş mərhələsində uşağın psixoloji və emosional böyüməsinə ən güclü təsir edən amillərdən biri valideynlərlə qurulan münasibətlərdir. Erkən yaşlarda qurulan bu bağlar uşağın emosional tənziqlənməsinə və sosiallaşmasına birbaşa təsir edir. Valideyn qayğısı uşağın beynində emosional funksiyaları idarə edən sahələrə güclü təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən valideynlər uşağın əxlaqi dəyərlərinin və dünya görüşünün formalaşmasında başlıca rol oynayır (Ağayev, Talıbov, Eminov, & İsayev, 2006).

Uşağın ilk illərində ailə ilə qurulan münasibətlər gələcək inkişafına yön verir. Körpə ilk olaraq anası ilə göz təması, jestlər və səslərlə ünsiyyətə girir. Bu əlaqələr onun təhlükəsizlik hissini möhkəmləndirir və daha geniş ünsiyyət ehtiyacını artırır. Bəzi valideynlər düşüncələr ki, uşaqla

ünsiyyət qurmaq üçün onun danışmağı öyrənməsi vacibdir. Əslində, bu əlaqə hələ uşağın ana bətnində olduğu dövrdə başlamalıdır. Valideynlərlə qarşılıqlı münasibət uşaqlarda inam və təhlükəsizlik hissi formalaşdırır.

Belə bir atmosferdə böyüyən uşaq dünyanı müsbət yöndə dərk edir və bu, onun gələcək münasibətlərinə də əks olunur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, səmimi və anlayışlı münasibətləri qiymətləndirirlər. Bu münasibətlər uşağın davranışlarını və şəxsiyyətini müəyyənləşdirən motivləri formalaşdırır. Uşağın fikirlərini dinləyən və onları ciddiyyə alan valideynlər, tərbiyə prosesində daha uğurlu olurlar.

Ailə içindəki sosial münasibətlər uşağın sosial dünya ilə tanışlığının əsasını təşkil edir. Ata-ana, bacı-qardaş arasındakı münasibətlər tərbiyə baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir. N.Tusi qeyd etmişdir ki, uşağın şəxsiyyəti onun ətraf mühitindən asılı olaraq formalaşır, buna görə də uşaq yanlış təsirlərə məruz qalmamalıdır. Valideynlər uşaqlarla qarşılıqlı ünsiyyətlərini düzgün tənzimlədikdə onların şəxsiyyət formalaşması da ardıcıl və sağlam olur. Xüsusilə demokratik ünsiyyət tərzilə böyüyən uşaqlarda müstəqillik, məsuliyyət və sosial bacarıqlar inkişaf edir. Əksinə, avtoritar üslubla böyüyən uşaqlar qorxuya əsaslanan münasibətlərə öyrəşir, özünəinamdan uzaq qalır, yeni mühitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər (Çələbiyev, 2005).

Uşaqlar cinsiyyətə aid rolları da ailədən öyrənirlər. Qızlar ana ilə, oğlanlar isə ata ilə ünsiyyət sayəsində öz rollarını mənimsəyirlər. Ailədəki davranış modelləri onların gələcək həyatında qadın və ya kişi kimi mövqelərinin bünövrəsini təşkil edir. Valideynlərin davranış nümunəsi uşağın şəxsiyyətinə güclü təsir göstərir və bu, təkcə uşaqlıqda deyil, yeniyetməlik və gənclik dövrlərində də davam edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyənin əsas sahələri – əmək, mənəvi və əqli tərbiyə – ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə, bir-birini tamamlayan formada həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Uşağın tərbiyəsi parçalanmış şəkildə deyil, bütöv yanaşma ilə təşkil olunmalıdır. Valideynlər övladlarını elə erkən dövrdən düzgün istiqamətləndirməlidirlər ki, sonradan onun davranışlarını yenidən formalaşdırmağa ehtiyac qalmasın. Uşaq elə tərbiyə olunmalıdır ki, gələcəkdə həm ailəsinə, həm cəmiyyətə, həm də xalqına fayda gətirən bir şəxsə çevrilsin və heç bir zaman ətrafına yük olmasın.

Məktəbəqədər dövrdə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri də valideynin övladı ilə necə ünsiyyət qurmasıdır. Ailədə tətbiq olunan ünsiyyət tərzilə uşağın gələcək inkişafında və şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu münasibətin düzgün qurulması uşağın sağlam psixoloji və sosial inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir (Həmzəyev, 1966).

Valideyn-uşaq münasibətlərində ən diqqətçəkən ünsiyyət tərzlərindən biri "demokratik" yanaşmadır. Bu ünsiyyət modelini seçən valideynlər övladlarının psixoloji və şəxsi inkişafında ciddi çətinliklərlə qarşılaşmırlar. Belə ailələrdə münasibətlər qarşılıqlı hörmət və kollektiv yanaşma üzərində qurulur: valideynlər övladlarının hüquqlarına hörmət edir, onların fikirlərinə əhəmiyyət verir, yönəldici məsləhətlər verir və lazım gəldikdə həm təşviq edir, həm də nəzakətli şəkildə səhvlərini göstərir.

Demokratik ünsiyyət tərzini mənimsəmiş valideynlər eyni zamanda uşağın emosional vəziyyətinə biganə qalmır, onun hisslərinə qarşı diqqətli olurlar və bu hissləri birlikdə yaşamağa çalışırlar. Belə ailə mühitində böyüyən uşaqlarda özünə güvən, təşəbbüskarlıq və ünsiyyət bacarığı daha inkişaf etmiş olur. Zaman keçdikcə bu uşaqlarda kollektiv fəaliyyətə maraq, məsuliyyət hissi, fəallıq və öz davranışlarına tənqidi yanaşma bacarığı formalaşır. Bu üslubda tərbiyə alan uşaqlar həm yaşlıları, həm də böyükərlə düzgün və sağlam münasibətlər qurmağı bacarırlar (Əliyev, 2006).

Uşağın şəxsiyyət inkişafına mənfi təsir göstərən valideyn davranışlarından biri də avtoritar ünsiyyət üslubunun tətbiq olunmasıdır. Belə tərbiyə stilini seçən valideynlər övladlarından şərtsiz itaət, ciddi intizam və mövcud qayda-qanunlara tam riayət etməyi tələb edirlər. Bu üslubda uşaq daim valideynin göstərişlərinə tabe olur, onun nəyi icazə verib, nəyə qadağa qoyduğunu mübahisəsiz qəbul edir. Ailədaxili münasibətlər əsasən qorxu və itaətkarlıq üzərində qurulur, valideynlər isə tez-tez cəza tədbirlərinə müraciət edirlər. Belə bir yanaşma uşaqlarda özlərinə inamın azalmasına, mənfi özünüqiymətləndirməyə səbəb olur. Bu mühitdə böyüyən uşaqlar yeni situasiyalara çətinliklə

uyğunlaşır, sosial münasibətlər qurmaqda passiv olurlar və psixoloji baxımdan gerilik (infantilizm) əlamətləri göstərə bilirlər (İbrahimov, Hüseynzadə, 2013).

Məktəbəqədər dövrdə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasının təməli, ilk növbədə valideynlərlə qurulan söhbətlər və emosional münasibətlər vasitəsilə qoyulur. Uşaqda əməyə maraq, mənəvi dəyərlərə və mədəni sərvətlərə bağlılıq kimi xüsusiyyətlər də bu münasibətlər əsasında inkişaf edir. Əgər valideynlər övladlarının arzularına məhəl qoymurlar, onların istəyini rədd edir, fərdi xüsusiyyətləri – temperament və xarakterlərini nəzərə almırlarsa, bu hallar uşağın şəxsiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Uşağın gələcəkdə kişi və ya qadın kimi formalaşmasının təməli də ailədə, valideynlərlə münasibət çərçivəsində atılır. Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, qız uşaqları qadınlarla bağlı davranış modellərini ilk növbədə ana ilə yaxın ünsiyyətdə öyrənirlər. Oğlan uşaqlarında isə kişiyyə xas olan xüsusiyyətlər, xüsusilə iradə gücü, ataları ilə münasibət əsasında inkişaf edir. Uşaqların kişi və qadın rollarını mənimsəməsində valideynin davranış tərzı böyük əhəmiyyət daşıyır. Ata – kişi, ana – qadın kimi nümunə olduqda, bu, uşağın cinsi kimlik və sosial rol anlayışının düzgün formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

Valideynlərlə düzgün münasibətlər təkcə məktəbəqədər dövrdə deyil, yeniyetməlik və gənclik mərhələlərində də uşağın şəxsiyyət kimi inkişafı üçün əsas rol oynayır. Məşhur pedaqoq A.S. Makarenko valideynlərə müraciət edərək bildirmişdir: “Ən vacib tərbiyə üsulu sizin gündəlik davranışınızdır. Elə düşünməyin ki, uşağınızı yalnız onunla danışdığınız, ona dərs keçdiyiniz və ya əmr verdiyiniz anlarda tərbiyələndirirsiniz. Siz onu həyatınızın hər bir anında – hətta evdə olmadığınız zaman belə tərbiyə edirsiniz. Siz başqaları ilə necə ünsiyyət qurursunuz, necə sevinir və kədərlənirsiniz, dost və düşmənlə necə yanaşırsınız – bütün bunların hər biri uşaq üçün mühüm nümunədir.”

Valideynlər uşaqlar üçün həm sosial hadisələr haqqında məlumat əldə etdikləri əsas mənbə, həm də cəmiyyətin bir üzvü kimi fərdi xüsusiyyətlərə və qarşılıqlı münasibətlərə sahib olan bir şəxs kimi idrak edilən nümunəyə çevrilirlər. Onların əməyə verdiyi dəyər, bilik və bacarıqlarını, istedadını ölkənin inkişafı naminə sərf etmələri, dürüst və prinsipial davranışları, eyni zamanda səmimi münasibətləri uşaqların və yeniyetmələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır (Mursaqulova & Rüstəmov, 2012).

Nəticə

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar valideynlərin onlarla maraqlanmasından, duyğularını dinləmələrindən və yaşlarına uyğun yanaşmalardan məmnun qalırlar. Bu mərhələdə onların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və tərbiyə prosesində tətbiq edilməsi olduqca vacibdir.

Uşaqlar bəzən böyük insanların istəklərinə uyğun davranırlar və bu davranışlar onların şəxsiyyətlərində, münasibət tərzlərində və ünsiyyət bacarıqlarında özünü göstərir. Onlar valideynlərinin dediklərini və etdiklərini təqlid edərək davranış formalarını mənimsəyirlər.

Yekun olaraq demək olar ki, valideyn-uşaq münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin düzgün və balanslı şəkildə inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu münasibətlərdə sevgi, hörmət, anlayış və qarşılıqlı dəstək varsa, uşaq cəmiyyətə faydalı, özünə-inamlı və sosial bir fərd kimi formalaşır.

Bu səbəbdən valideynlərin maarifləndirilməsi, ailə dəyərlərinin möhkəmləndirilməsi və effektiv tərbiyə üsullarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə., Talıbov, İ., Eminov, A., & İsayev, İ. (2006). *Pedaqogika*. Adiloğlu.
2. Çələbiyev, N. Z. (2005). *Uşaq psixologiyası*. ADPU.
3. Əlizadə, Ə. Ə., & Abbasov, A. N. (1989). *Ailə*. Maarif.
4. Əliyev, R. İ. (2006). *Tərbiyə psixologiyası*. Nurlan.
5. Əfəndiyev, T. M. (1961). *Valideyn uşaq haqqında nələr bilməlidir*. Azərtədris.
6. Hüseynzadə, R. L. (2016). *Ailə pedaqogikası*.

7. Həmzəyev, M. Ə. (1966). *Ailə tərbiyəsində uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması*. Maarif.
8. İbrahimov, F. N., & Hüseynzadə, R. L. (2013). *Pedaqogika*. Mütərcim.
9. Mursaqulova, S., & Rüstəmov, N. (2012). *Məktəbəqədər pedaqogika*. ADPU.

Daxil oldu: 06.03.2025

Qəbul edildi: 09.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/27-32>

Xəqani İsmayilov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-9645-5626>
ismayilov.xaqani@ndu.edu.az

İdmançı şəxsiyyətinin formalaşmasında ətraf aləmin və orqanizmin vəhdəti haqqında

Xülasə

Məqalədə əks etdirilmiş əsas başlıca məqsəd şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı prinsipidir. Ümumilikdə, fiziki tərbiyənin məzmunu və predmetini planlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi və öyrənilməsi metodu elmi-praktik və nəzəri ədəbiyyatın öyrənilməsinə əsaslanmışdır. Xüsusilə qeyd olunan cəhət isə orqanizmin sabitliyinin və möhkəmləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə uşağın tez-tez dəyişən xarici aləmlə fiziki tərbiyə sistemini üzvi şəkildə əlaqələndirməyin başlıca vasitəsi kimi elmi şəkildə əsaslandırılmış rejimin, hərəkəti bacarıqların formalaşdırılması, yəni hərəkəti fəaliyyətin müxtəlif formalarının — səhər gimnastikası, mütəhərrik oyunlar və idman çalışmalarının imkanları, yeri və rolu xüsusi qeyd olunmuş və işıqlandırılmışdır. Məqalədə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, fiziki mədəniyyət bədən quruluşunun harmoniyasını yaratmaqla sağlam bədən, qədd-qamət formalaşdırır və estetik hissələrin tərbiyə olunmasına kömək edir.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, hərəkəti bacarıq, idman, fiziki təlim, fiziki çalışmalar

Khagani Ismayilov
Nakhchivan State University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0009-0002-9645-5626>
ismayilov.xaqani@ndu.edu.az

On the Unity of the Surrounding World and the Organism in the Formation of the Athlete's Personality

Abstract

The main goal reflected in the article is the principle of comprehensive development of the personality. In general, planning the content and subject of physical education is great importance. The method of generalizing and studying advanced pedagogical experience is based on the study of scientific-practical and theoretical literature. The especially mentioned aspect is the formation of a scientifically substantiated regime, motor skills, that is, the possibilities, place and role of various forms of motor activity - morning gymnastics, mobile games and sports exercises - as the main means of organically connecting the physical education system of the child with the frequently changing external world in order to ensure the stability and strengthening of the organism. The article can conclude that physical culture, by creating harmony of the body structure, forms a healthy body, stature and contributes to the upbringing of aesthetic parts.

Keywords: physical education, motor skills, sports, physical training, physical exercises

Giriş

Gənc nəslin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün tərbiyə metodları əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Hər bir kollektivdə tərbiyə işini elə təşkil etmək lazımdır ki, onun nəticəsini görmək mümkün olsun. Bütün bunlar idman kollektivlərində də tətbiq olunmalıdır. Hər bir məşqçi kollektivdə mənəvi

tərbiyənin, əxlaq tərbiyəsinin, kollektivçiliyin formalaşmasına səylə çalışmalıdır. Bunun nəticəsində məşqçi–kollektiv–şəxsiyyət arasında fəal iş prosesi gedir. Bu prosesdə fəallar meydana çıxır. Fəallar iş prosesində məşqçiyə yaxından kömək edirlər. Bu zaman fəallarda kollektivin digər üzvləri arasında işgüzar əlaqələr yaranır. Fəallar məşqçinin bir növ dayağı olurlar (İsmayılov, 2015).

Məşqçilər idman kollektivlərini düzgün tərbiyə etmək üçün aşağıdakı tərbiyə metodlarından istifadə edirlər:

1. İnandırma
2. Alışdırma
3. Rəğbətləndirmə
4. Cəzalandırma

Məşqçi idmançıların şüuruna təsir etməklə onlarda əxlaqi keyfiyyətlərin, sağlam əqidənin yaranmasına çalışır. Bu məqsədlə o, inandırmanın «analoji hərəkətlər», «idmançıların təqsiri barəsində onun özü olmadıqda öz fikrini söyləmək» və s. vasitələrindən istifadə edir.

İdman kollektivlərində tərbiyə işində inandırma metodunun böyük əhəmiyyəti vardır. İdmançıda ən gözəl keyfiyyətlərdən biri özünə qarşı inamı olmaq və bu inam əsasında öz əqidəsini möhkəmləndirməkdir.

Tədqiqat

İdman kollektivlərində istifadə olunan əsas tərbiyə metodlarından biri də alışdırma. Alışdırma hərəkətlərin döənə-döənə təkrarına deyilir. Onun özünəməxsus növləri vardır. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

1. Rejim
2. Məşq
3. Əmək
4. Oyunlar

Məşqçilər alışdırma metodunun köməyi ilə idmançı şüuruna, iradəsinə təsir etməklə onlarda əxlaqi keyfiyyətləri möhkəmləndirirlər. İdman kollektivlərində rəğbətləndirmə metodlarından da istifadə etməklə, idmançıların düzgün hərəkətlərini, müvəffəqiyyətlərini qiymətləndirirlər. Bu zaman rəğbətləndirmə vasitələrindən istifadə edilir. Tərifləmə, təşəkkür etmək, mükafatlandırma və s. metodları misal göstərmək olar. Rəğbətləndirmə metodlarından istifadə edən məşqçilər idmançılarda özünə inamı gücləndirirlər. Çünki hər bir idmançıya (istər zəif, istərsə güclü) böyük inamla yanaşdıqda o, daha da qələbə əzmiylə çalışır.

İdman kollektivlərində bu üç metoddan başqa cəza vasitələrindən də istifadə olunur.

Məzəmmət etmək, danlamaq, töhmət vermək, maraqlı oyunlardan maraqsız oyunlara keçmək, oyundan xaric etmək, nəhayət komandadan xaric etmək və s. vasitələrindən istifadə etdikdə kollektivdə sağlam əqidənin yaranmasına müvəffəq olunur (Aslanlı, 1993, s. 43–44).

Uşaq dünyaya gəldiyi ilk gündən həyat üçün, yaşayış üçün uyğunlaşmağa başlayır. O, həyatın əsas qanunlarını mənimsəyir, xarici aləmin təsirlərinə məruz qalır. Bu andan da uşaq tədricən ətraf aləmə uyğunlaşma qabiliyyəti, bacarığını qazanır. Uşağın potensial imkanlarını nəzərə alan yaşlılar onlara müəyyən tərbiyəvi təsirlər göstərirlər. Hər şeydən əvvəl uşağın fiziki sağlamlığı, onun mənəvi, intellektual, estetik inkişafı haqqında qayğıya əks olunur.

Orqanizmin sabitliyi, möhkəmləndirilməsi məqsədilə uşağın tez-tez dəyişən xarici aləmlə fiziki tərbiyə sistemini üzvi şəkildə əlaqələndirməyin başlıca vasitəsi kimi elmi şəkildə əsaslandırılmış rejimin, hərəkəti bacarıqların formalaşdırılması, yəni hərəkəti fəaliyyətin müxtəlif formalarının — səhər gimnastikası, mütəhərrik oyunların və idman çalışmalarının imkanları, yeri və rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada hava şəraitini nəzərə almaq vacibdir. Günəş, su və hava orqanizmin həyat qabiliyyətini, funksional imkanlarını genişləndirir, beynin inkişafına məşqləndirici təsir göstərir, şəxsi keyfiyyətləri zənginləşdirir, fərd kimi xarici aləmə uyğunlaşmağa kömək edir, həmyaşıdlar və yaşlılarla ünsiyyət və münasibətlərin yaranmasına yardım göstərir (İsmayılov, 2015).

Orqanizmin normal inkişaf şərti hərəkəti fəallıqdır. Məhz hərəkəti fəallıq uşaq orqanizminin həyat təminatının əsası kimi onun qamətinə, psixi-emosional vəziyyətinin inkişafına, funksional

inkişafına və iş qabiliyyətinə təsir göstərir. Hərəkəti fəallığın azalması orqanizmin vəziyyətini, daxili orqanların funksiyasını və əzələ-əsəb sistemi fəaliyyətini pisləyir.

Hərəkəti fəallıq yalnız uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı deyildir. Bu həm də sosial şəraitin — uşaq müəssisələri və ailənin təşkilindən çox asılıdır (Kazımov, 2006).

Tərbiyə prosesində birinci və ikinci siqnal sisteminin qarşılıqlı təsiri zamanı şərti reflekslə əlaqə formalaşır. Uşağın sosial aləmə fərdi uyğunlaşması onun şəxsi inkişafının harmoniyası, ətraf aləmə şüurlu münasibət, davranış mədəniyyəti, həyat rejimi, müxtəlif adətlər və vərdislər qazanmasına kömək edir (Nərimanov, Əliyeva, & Nərimanov, 2004).

İnsanın fərdiliyi hələ ilk uşaqlıq dövründən təzahür edir. Bu fərdiliyin əsasını əzəb sisteminin xüsusiyyətləri, anadangəlmə və irsi, yaş və sonradan qazanılmış keyfiyyətlər təşkil edir. Uşağın müxtəlif yaş dövründə psixi-əsəb xüsusiyyətləri onun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Orqanizmin potensial imkanları əsəb sisteminin xüsusiyyətlərindən, fiziki tərbiyənin düzgün təşkilindən asılıdır (Aslanlı, 1993, s. 28–29).

Ətraf mühitin və orqanizmin harmoniyası fiziki müalicədə əsas amildir. Doğulduğu ilk gündən uşaq həyata uyğunlaşmağa başlayır. O, həyatın əsas qanunlarını qəbul etmir, xarici aləmlərin təsiri altındadır. Bu uşaq tədricən ətraf aləmə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə yiyələnir. Uşağın potensial imkanlarını nəzərə alan ağısaqqallar onlara müəyyən tərbiyəvi təsirlər göstərirlər. Uşağın fiziki sağlamlığı ilk növbədə onun mənəvi, intellektual, estetik inkişafı ilə bağlı qayğıda özünü göstərir.

Uşağın xüsusi hazırlanmış tərbiyə vasitələri sistemində psixofizioloji inkişafı onun bir şəxsiyyət kimi dünyaya qoşulmasını və müəyyən təbii şəraitlə əhatə olunmasını zəruri edir. Bütün bu cəhətlər orqanizmin funksional imkanlarının hərtərəfli inkişafına yönəlib (Mehrabov, Abbasov, Zeynalov, & Həsənov, 2005).

Bədən tərbiyəsi sisteminin tez-tez dəyişən xarici aləmlə üzvi əlaqələndirilməsinin əsas vasitəsi kimi orqanizmin dayanıqlığını və möhkəmlənməsini gücləndirmək üçün elmi əsaslandırılmış rejim, hərəkət bacarıqlarının formalaşdırılması, yəni hərəkəti fəaliyyətin müxtəlif formaları — hərəkətli gimnastika, aktiv oyun və idmanın imkanları, yeri və rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada hava şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Hava, su və hava orqanizmin yaşamaq qabiliyyətinin funksional imkanlarını genişləndirir, beynin inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərir, şəxsi keyfiyyətləri yaxşılaşdırır. Bu təbii amillər uşağın bir şəxsiyyət kimi xarici dünyaya uyğunlaşmasına kömək edir, həmyaşıdları və yaşlılarla cinsiyyət və münasibətlərin formalaşmasına kömək edir.

Bir orqanizmin normal inkişafının şərti fiziki fəaliyyətdir. Məhz fiziki fəaliyyət uşağın orqanizminin həyatına, psixi və emosional vəziyyətin inkişafına, funksional inkişafına və əmək qabiliyyətinə təsir göstərir. Hərəkət fəaliyyətinin azalması orqanizmin vəziyyətini, daxili orqanların fəaliyyətini və dayaq-hərəkət aparatının fəaliyyətini pisləşdirir (səhifə 47).

Motor fəaliyyəti yalnız uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı deyil. Bu, həm də sosial şəraitin — uşaq müəssisələrinin və ailənin təşkilindən çox şey asılıdır. Motor rejimi müxtəlif motor fəaliyyətlərinin təşkilini təmin edir.

Tərbiyə prosesində birinci və ikinci siqnal sistemlərinin qarşılıqlı təsiri zamanı şərtli reflekslə əlaqə formalaşır. Buna görə də ikinci stimula fizioloji və psixoloji proseslərə təsir göstərir. Uşağın sosial aləmə fərdi uyğunlaşması onun şəxsi inkişafının harmoniyasına, ətraf aləmə müsbət münasibətə, davranış mədəniyyətinə, həyat tərzinə, müxtəlif adət və vərdislərə yiyələnməyə kömək edir (Orta ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün bədən tərbiyəsi proqramları, 1996).

İnsanın fərdiliyi hələ də erkən uşaqlıq dövründə özünü göstərir. Bu fərdiliyin əsasını sinir sisteminin xüsusiyyətləri, doğuş və irsi, yaş və sonradan qazanılmış keyfiyyətlər təşkil edir. Uşağın müxtəlif yaşlarda olan psixi və emosional xüsusiyyətləri onun inkişafında mühüm rol oynayır. Orqanizmin potensial imkanları kompüter sisteminin xüsusiyyətlərindən və bədən tərbiyəsinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Yaxşı təhsil uşağın hərtərəfli inkişafı üçün qeyri-məhdud məzmunla malikdir. Bədən tərbiyəsi uşağın motor qabiliyyətlərinin inkişafına, zehni və fiziki gücünün səfərbər edilməsinə təsir göstərir, tənəffüs sisteminə, bədənin əhəmiyyətli gücünə, psixofiziki keyfiyyətlərin formalaşmasına diqqət yetirmək mümkündür. Bu zaman mədəni hisslər, əxlaqi və intellektual xüsusiyyətlər, jestlərin gözəlliyi meydana çıxır, inkişaf formalaşır (Nəsrullayev, 2003).

Bədən tərbiyəsi bədən quruluşunun harmoniyasını yaratmaq, sağlam bədən və bədən formalaşdırmaqla estetik aspektlərdə tərbiyədir, kömək edir. Onsuz bədənə sağlamlıq prosesini başa düşmək mümkün deyil. Bədən tərbiyəsi yaradıcılığı, fəal hərəkət fəaliyyəti sferasında özünü ifadə edə bilmək işini məhdudlaşdırmır, əksinə, təfəkkürün inkişafına, təxəyyülün yaradıcılığına, yenilik ruhunda olmağa və bununla da öz ideyalarını praktikada reallaşdırmağa imkanlar yaradır. Fərdi olan uşağın bədən tərbiyəsi üçün qayğı və diqqət lazımdır. Fiziki və əqli güc nəslin inkişafı və yaradıcılıq enerjisi ilə bağlıdır (səhifə 48).

Müasir dövrdə respublikamızın təhsil sistemində aparılan islahat gənclərin fiziki tərbiyəsi və idman sahəsində də iş üsulları və metodlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Son illər respublikamızda bütün sahələrdə olduğu kimi bədən tərbiyəsi və idmanın da inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərilir (Yashchmyadov & Rzayev).

İdman kollektivinin yaxşı nəticələr əldə etməsi üçün onların iş üslubu düzgün qurulmalıdır.

İdman kollektivlərinin iş üslubunu aşağıdakı prinsiplər əsasında qurmaq daha çox fayda verir:

1. Fəalların aşkar edilməsi
2. Ənənələr
3. Perspektiv xətlər

Məşqçi həmişə yaradıcı olmalıdır. O, kollektiv içərisində ən fəal idmançını aşkar etməli və ona tərbiyə prosesində özünün ən yaxın köməkçisi kimi baxmalıdır.

Ənənələri şərti olaraq iki tipə bölmək olar (Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2013–2020-ci illər üzrə milli strategiyanın layihəsi, 2013):

4. Daxili intizam qaydalarına aid olan ənənələr;
5. Kütləvi tədbirlərə aid olan ənənələr.

İdman kollektivlərində Vətənin müdafiəsində iştirak etmiş idmançıların, idman veteranları ilə, incəsənət xadimləri ilə görüş keçirmək, bayrağa hörmət etmək, yarışların təntənəli surətdə açılışı, idman bayramlarının keçirilməsi və s. ənənələrdən geniş istifadə olunur. İdman kollektivlərində üç cür perspektiv xətlərdən istifadə olunur:

6. Yaxın perspektivlər;
7. Orta perspektivlər;
8. Uzaq perspektivlər.

İdman kollektivlərinin iş üslubu tez-tez yeniləşsə, kollektiv həmişə müvəffəqiyyət qazana bilər.

Nəticə

“Bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm surətdə məşğul olmaq beynin qidalı, təmiz qanla təchizini yaxşılaşdırır, mərkəzi sinir sisteminin funksional imkanları bütün sahələrdə yüksəkdir ki, bu da öz növbəsində beynin əsas fizioloji fəaliyyəti olan oynama və tormozlanmanı tənzim edir. Bu proseslər daim qarşılıqlı əlaqədə olur. Orqanizmin hərəkəti sinir sistemində fəallıq yaradır, eləcə də sinir sistemində tormozlanma prosesinin baş verməsi fəallığının dayandırılması ilə bağlıdır”. “Fiziki mədəniyyət” ifadəsini pedaqoji mənada “bədən tərbiyəsi” kimi ifadə etməyə haqqımız yoxdur (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 292-293). Bədən tərbiyəsi və idman sağlamlığın möhkəmləndirilməsi üçün vacib və təsirli vasitələrdəndir. Ümumi rəy belədir ki, sağlamlığı möhkəmləndirmək üçün ən yaxşı amillərdən biri məhz bədən tərbiyəsi və idmandır. Sağlam bədən olmadan, insanın kifayət qədər təmin olunmuş yaşayış şəraitində belə, həyatının mənası olmur. Sağlamlıq heç bir xəzinə ilə müqayisə edilə bilməz, çünki o, insan həyatına mənəvi rahatlıq və xoşbəxtlik bəxş edir (Aslanlı, 1993, s. 173).

Sınıfdənkənar tərbiyə işləri tədrisdənkənar vaxtlarda şəxsiyyətin sosiallaşması üçün zəruri şərtlərin təmin edilməsi, onların müxtəlif növ fəaliyyətinin təşkili prosesidir. Bu növ işlər müəllimin müstəqil şəkildə tərbiyə tədbirləri, dərslə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsidir. Sınıfdənkənar işlər fənn müəllimi, valideynlər və fəal şagirdlər tərəfindən aparılır.

Məktəbdənkənar tərbiyə işləri isə yetişən nəslin təhsil və tərbiyə sisteminin tərkib hissəsidir. Bu növ işlər şəxsiyyətin qabiliyyət və maraqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə tədrisdən (məktəbdən)

kənar həyata keçirilən tədbirlərdir. Bu zaman idraki tələbatlar, ünsiyyət, praktik fəaliyyət, gücün bərpa edilməsi və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi işləri diqqətə çəkilir. Məktəbdənkənar işlər məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi ilə, yaşayış yerləri üzrə tərbiyə işləri ilə və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri ilə sıx əlaqədardır (Ağayev, Hüseynov, 1989, s. 55).

Sınıfdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyə işləri aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir:

1. fiziki tərbiyə üzrə biliklərin möhkəmləndirilməsi, zənginləşdirilməsi, dərinləşdirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi, özünütəhsil bacarıq və vərdislərinə formalaşdırılması;

2. şagirdlərin idmanın müxtəlif sahələri üzrə fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, meyl və həvəslərinin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi;

3. şagirdlərin asudə vaxtlarının, mədəni istirahətinin düzgün təşkil edilməsi;

4. müxtəlif tərbiyə istiqamətləri üzrə şagirdlərə tərbiyəvi təsirlərin artırılması;

5. idman və bədən tərbiyəsi – sağlamlaşdırıcı işlərə kütləvi maraq və adətlərin formalaşdırılması (Aslanlı, 1993, s. 35).

Ekskursiyalar, gəzintilər, yürüşlər.

İdman yarışlarının ən yaxşı vaxtı tətilərdə – qış, yaz, yay və payız tətillərində keçirilməsidir. İbtidai məktəbdə yüngül atletika, gimnastika üzrə yarışlar daha yüksək səmərə verir. Proqramda nəzərdə tutulan yarışlar üzrə oyunlar kimi mütəhərrik oyunların öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Mütəhərrik oyunlar üzrə yarışlarda bütün sinfi cəlb etmək mümkündür (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 141). Orqanizmin hərəkəti sinir sistemində fəallıq yaradır, eləcə də sinir sistemində tormozlanma prosesinin baş verməsi fəallığının dayandırılması ilə bağlıdır” (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 34).

Professor Bəşir Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi, hələ ötən əsrdə pedaqoji-metodik ədəbiyyatda rus dilindəki «fizikultura» anlayışını Azərbaycan dilində «bədən tərbiyəsi» şəklində tərcümə etmək ənənə halını almışdır. Bunu düzgün hesab etmək çətindir, ona görə ki, həqiqətdə «fizicheskaya» sözünü «bədən», «kultura» sözünü isə «tərbiyə» kimi tərcümə etməyi elmi cəhətdən əsaslandırmaq qeyri-mümkündür. Bundan əlavə, «tərbiyə» məfumu pedaqoji anlayışdır, lakin «fizikultura» pedaqoji anlayışlar sırasına daxil deyil. Qeyri-pedaqoji anlayış olan «fizikultura» ifadəsini pedaqoji anlayış olan «bədən tərbiyəsi» məfumu ilə ifadə etməyə ixtiyarımız yoxdur (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 292-293).

Fiziki tərbiyənin məqsədinin müvəffəqiyyəti üçün bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Əksər pedaqoji ədəbiyyatda fiziki tərbiyənin mühüm vasitələri kimi aşağıdakılar göstərilir:

a) xüsusi çalışmalar;

b) təbii amillər;

c) gigiyenik amillər.

Lakin nədənsə son dövrlərdə pedaqogikaya aid dərsliklərdən birində «fiziki tərbiyənin əsas etibarilə dörd vasitəsi vardır» deyərək onların gimnastika, oyun, turizm və idman olduğu bildirilir (Kərimov, 2001, s. 386).

Ədəbiyyat

1. Ağayev, H. H., & Hüseynov, C. C. (1989). *Azərbaycan uşaq mütəhərrik oyunları*.
2. Aslanlı, M. (1993). *Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik*. Maarif.
3. Aslanly, M. (1993). *Fiziki myadyaniyyat vya myanyavi kamillik*. Maarif.
4. *Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri* (Dərs vəsaiti). (2015). Naxçıvan.
5. Kərimov, Y. (2001). *İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı*.
6. İsmayılov, X. E. (2015). *Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi hərtərəfli inkişafın tərkib hissəsi kimi* (Metodik vəsait). Naxçıvan.
7. İsmayılov, X. E. (2015). *Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri* (Dərs vəsaiti). Naxçıvan.

8. Kazımov, N. (2006). *Məktəb pedaqogikası*. Çarşıoğlu.
9. Mehrabov, A., Abbasov, Ə., Zeynalov, Z., & Həsənov, R. (2005). *Pedaqoji texnologiyalar*.
10. Nəsrullayev, M. Ə. (2003). *Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi* (Dərs vəsaiti).
11. Nərimanov, Ə. A., Əliyeva, G. T., & Nərimanov, E. Ə. (2004). *İdman gimnastikası*.
12. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün bədən tərbiyəsi proqramları. (1996).
13. Professor-müəllim heyətinin 1999-cu ilin elmi tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş elmi konfransdakı məruzələrin materialları. (2000).
14. Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2013–2020-ci illər üzrə milli strategiyanın layihəsi. (2013, yanvar 30).
15. Yashchmyadov, B., & Rzayev, A. *Pedagoikadan mtsshchazirya konspektlyari*.

Daxil oldu: 07.03.2025

Qəbul edildi: 10.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/33-40>

Leyla Əliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-8195-6092>

leyla.eliyeva@sdu.edu.az

İrəvan xanlığının tarixi və bugünkü tarixi əhəmiyyəti

Xülasə

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmış mühüm feodal-siyasi qurumlardan biri kimi meydana çıxmışdır. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazisində müstəqil siyasi vahid kimi yaranan xanlıq Ağrı dağı düzənliyindən Göyçə gölünə və Araz çayının cənub-qərb istiqamətlərinə qədər geniş ərazini əhatə edirdi. Paytaxtı qədim İrəvan şəhəri olan xanlıq, minillik dövlətçilik ənənələrinin varisi və Azərbaycan tarixində mühüm mərhələ təşkil etmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi İrəvan xanlığının siyasi inkişafını araşdırmaq, onun ərazi iddiaları çərçivəsində yaranan münaqişələri təhlil etmək və bu xanlığın bugünkü geosiyasi vəziyyətdə oynadığı rolunu işıqlandırmaqdır. Bu məqsədlə tarixi mənbələrə, rəsmi sənədlərə və müasir geosiyasi qiymətləndirmələrə əsaslanaraq mövzu ilə bağlı akademik mübahisələr elmi şəkildə şərh olunacaq və obyektiv yanaşma təmin ediləcəkdir. Bu araşdırma, həmçinin İrəvan xanlığının yaranmasında rol oynayan daxili və xarici amillərin təhlilinə, eləcə də xanlığın süqutuna gətirib çıxaran proseslərin ardıcıl izahına yönəldilmişdir. Məqalədə demoqrafik dəyişikliklər, mədəni mirasın məhv edilməsi və həmin dövrün geosiyasi balansındakı dəyişikliklərin nəticələri də xüsusi diqqət mərkəzində olacaqdır.

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, siyasi tarix, ərazi iddiaları, geosiyasi əhəmiyyət, Qərbi Azərbaycan

Leyla Aliyeva

Sumgayit State University

PhD in History

<https://orcid.org/0000-0002-8195-6092>

leyla.eliyeva@sdu.edu.az

The History and Current Historical Significance of the Iravan Khanate

Abstract

The Iravan Khanate emerged in the mid-18th century as one of the significant feudal-political formations on the historical Azerbaijani territories. Established as an independent political entity in 1747 after the death of Nadir Shah Afshar, the khanate was formed in the territory of the Chokhursaad baylarbaylik and covered a vast area extending from the Aghri mountain plain to Lake Goycha and towards the southwest of the Araz river. With its capital in the ancient city of Iravan, the khanate was a successor to millennia-long statehood traditions and represented an important stage in Azerbaijani history.

The main aim of this article is to investigate the political development of the Iravan khanate, analyze the conflicts arising within the framework of territorial claims, and highlight the role of this khanate in today's geopolitical context. For this purpose, historical sources, official documents and contemporary geopolitical assessments will be used to scientifically interpret academic debates on the topic and ensure an objective approach. This study will also focus on analyzing the internal and external factors that contributed to the emergence of the Iravan khanate, as well as explaining in detail the processes that led to its downfall. Special attention will also be given to demographic

changes, the destruction of cultural heritage and the consequences of shifts in the geopolitical balance of that period.

Keywords: *Iravan khanate, political history, territorial claims, geopolitical significance, Western Azerbaijan*

Giriş

İrəvan xanlığı şimalda Pəmbək çayı hövzəsində və Gəncə-Qarabağ xanlıqlarınadək uzanır, şərqdə Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları ilə həmsərhəd idi; qərbdə Osmanlı Türkiyəsi (Ərzurum və Qars əraziləri), cənubda isə Qacarlar dövlətinin İran torpaqları ilə sərhədlənirdi. İrəvan xanlığının təşəkkülü Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün mühüm mərhələsidir. Çuxursəəd əyalətinin mərkəzi olan İrəvan qalası və şəhəri qədimdən strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Tarixi mənbələrə görə, Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl 1501-ci ildə Çuxur-Səədi fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana İrəvanda – Zəngi çayı sahilində strateji mövqedə möhkəm qala tikdirməyi tapşırırdı. Bunun nəticəsində kiçik bir yaşayış məntəqəsi olan İrəvan sürətlə inkişaf edərək mühüm ticarət mərkəzinə və Səfəvi sərhədlərinin mühüm istehkamına çevrilmişdi. Şəhərdə və İrəvan qalasında o dövrdə memarlıq inciləri sayılacaq çoxsaylı məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmiş, su kəmərləri çəkilərək bağ-bağçalar salınmışdı. Bu inkişaf İrəvan bölgəsinin XVIII əsrdə ayrıca xanlıq kimi ortaya çıxması üçün zəmin hazırlamışdı.

İrəvan xanlığının ilk hakimi kimi Mir Mehdi xan Qasımlı (Əfşar tayfasından) qeyd edilir. Xanlıq yaranarkən yerli hakim zümrəyə mənsub Mehdi xan 1747–1752-ci illərdə İrəvanda hakimiyyəti ələ almışdı. Sonrakı onilliklərdə İrəvan xanlığını Qacar sülaləsindən və digər yerli türk mənşəli nəsilərdən olan hökmdarlar idarə etmişlər. Məsələn, 1750-ci illərdə xanlıq Uzbeki sülaləsindən Xəlil xan, daha sonra Qacar nəslindən Həsənəli xan tərəfindən idarə olunmuşdur. XIX əsrin əvvəlində isə Hüseynqulu xan Qacar İrəvan taxtında idi və o, xanlığın ən tanınmış hökmdarlarından biri olmuşdur (Şərifzadə, 2025). Beləliklə, İrəvan xanlığında siyasi hakimiyyət əsasən yerli Azərbaycan türklərindən çıxmış xanlar tərəfindən yürüdülmüş və xanlıq Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin bir davamı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Tədqiqat

Coğrafi baxımdan İrəvan xanlığı Cənubi Qafqazın mühüm strateji nöqtəsində yerləşirdi. Osmanlı imperiyası ilə İran (Qacarlar) arasında sərhəd bölgəsində yerləşən İrəvan, hər iki imperiya üçün önəmli bir istehkam və keçid qapısı idi. Eləcə də, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza doğru genişlənməyə başladığı dövrdə İrəvan qalasının ələ keçirilməsi böyük strateji üstünlük sayılırdı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya generalı P.D. Sisianovun yazdığı kimi, İrəvanı tutmaqla Rusiya təkcə hərbi-strateji mövqe qazanmır, həm də İran və Osmanlı sərhədlərində möhkəmlənmiş olurdu (Musatafa, 2013). Bu səbəbdən İrəvan xanlığı yaranan gündən etibarən böyük güclərin maraq dairəsində olmuşdur.

İdarəetmə baxımından İrəvan xanlığı inzibati cəhətdən mahallara (bölgələrə) bölünmüşdü. Mənbələrdə göstərilir ki, xanlıq İrəvan şəhəri ətrafında olmaqla toplam 15 mahaldan ibarət idi. Bunlar arasında Sürməli, Sərdərabad, Dərəçiçək, Göyçə, Vedibasar, Zəngibasar, Qırxbulaq, Talin, Aparan, Dərəkənd, Qarni (Gərnibasar) kimi bölgələr vardı. Hər mahalı xan tərəfindən təyin olunan naib və ya sultanlar idarə edirdi. Xanlıq iqtisadiyyatında əkinçilik və maldarlıq əsas yer tuturdu; Ararat (Ağrı) düzünün münbit torpaqları sayəsində taxılçılıq, həmçinin Göyçə gölü ətrafında balıqçılıq, İrəvan şəhərində isə ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdi (Qafarov, 2023). Coğrafi mövqeyi səbəbilə xanlıq ərazisi beynəlxalq ticarət yollarından birinin üzərində yerləşirdi ki, bu da şəhərin ticarət mərkəzi kimi əhəmiyyətini artırırdı. Bütün bu amillər İrəvan xanlığını regionda vacib siyasi subyektdə çevirmişdi.

Xanlığın siyasi tarixi (XVIII əsr) və qonşularla münasibətlər

XVIII əsrdə İrəvan xanlığı mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə varlığını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Xanlığın təşəkkül tapdığı ilk illərdən onun üzərinə həm qərbdən Osmanlı imperiyasının, həm cənubdan isə Zəndlər və daha sonra Qacarlar İranının təzyiqi mövcud idi. Nadir şahın ölümü ilə zəifləmiş mərkəzi hakimiyyət nəticəsində Cənubi Qafqazda yaranmış onlarla xanlıq kimi İrəvan

da faktiki müstəqillik əldə etsə də, böyük imperiyalar bu strateji bölgəyə nəzarət uğrunda daim rəqabət aparırdı. Osmanlı dövləti İrəvan xanlığının mövqeyinə xüsusi əhəmiyyət verirdi; İstanbul sarayı anlayırdı ki, Qafqazdakı nüfuzunu qorumaq üçün İrəvan qalasının kimdə olması həlledici faktordur. Digər tərəfdən, İrəvan bölgəsi tarixi olaraq Səfəvi və Qacarlar dövründə İranın “Şimal qapısı” sayılırdı. Bu üzəndən Qacarlar sülaləsi də İrəvan üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanları bəzən Osmanlılara, bəzən isə İrana müvəqqəti təbəçilik ifadə etməklə çevik siyasət yeridirdilər. Məsələn, tarixi faktlar göstərir ki, İrəvan hökmdarı Həsənəli xan Qacar dövründə (1755–1759-cu illər) xanlıq İran-Qacar dövlətinin nüfuzu altında olsa da, sonrakı illərdə xanlıq daxilində mərkəzi hakimiyyət zəifləyərkən Osmanlı dövləti bölgəyə təsirini artırmağa can atırdı. 1760–1770-ci illərdə İrəvan taxtında dəyişən xanlar (məsələn, Hüseynəli xan, Məmməd xan və b.) imperiyalararası rəqabətdən yararlanaraq öz müstəqilliklərini maksimum qorumağa çalışırdılar. Bununla belə, XIX əsrin əvvəlinədək İrəvan xanlığı nominal olaraq Qacar İranına təbə idi və Qacar hökmdarlarının Cənubi Qafqaz siyasətində alət rolunu oynayırdı (Məmmədov, 2023).

Xanlıq daxilində siyasi vəziyyət ara-sıra gərginləşirdi. Yerli feodal zümrəsi arasındakı çəkişmələr, ayrı-ayrı mahalların üsyanları kimi hallar tarixi mənbələrdə qeyd olunur. Lakin ümumilikdə İrəvan xanları hakimiyyətlərini nisbətən mərkəzləşdirə bilmiş və xanlıq daxili sabitliyi qoruya bilmişdi. İrəvan qalası bu dövrdə xanlığın siyasi gücünün rəmzi sayılırdı – əhali təhlükə anında qalaya sığınar, xan da iqamətgahını burada saxlayardı. Avropa səyyahlarının qeydləri İrəvan şəhərinin XVIII əsrdə canlı ticarət və sənətkarlıq məkanı olduğunu, əsas əhalisinin isə müsəlman (Azərbaycan türkü) toplumundan ibarət olduğunu bildirir. Məsələn, 1673-cü ildə İrəvana səyahət etmiş fransız səyyahı Jan Şarden qeyd edirdi ki, “İrəvan qalasında yalnız təmizqanlı səfəvilər (yəni yerli müsəlmanlar) yaşayır”. Bu kimi qeydlər xanlığın etno-demoqrafik mənzərəsinin Azərbaycan türklərinin üstünlüyündə olduğunu göstərir.

XVIII əsrin sonlarına yaxın İrəvan xanlığı bölgədə geosiyasi rəqabətin mərkəzində idi. Xüsusilə Gürcüstan istiqamətində Rusiyanın nüfuzu artdıqca, İrəvan xanları yeni bir qüdrətli qonşu – Rusiya imperiyası ilə də münasibət qurmaq məcburiyyətində qaldılar. 1783-cü ildə Rusiya ilə Kartli-Kaxetiya (Şərqi Gürcüstan) arasında imzalanmış Georgiyevsk traktatı Cənubi Qafqazda güc balansını dəyişdi. Gürcüstan Rusiya himayəsinə keçdikdən sonra Qacarlar İrəvan da daxil olmaqla, Azərbaycan xanlıqlarını öz təsiri altında saxlamaq üçün daha israrlı oldular. 1795-ci ildə Qacar hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza hücumu zamanı İrəvan xanlığı İran ordusunun mühüm dayaq nöqtələrindən biri oldu. Həmin yürüşdə Ağa Məhəmməd şahın Tiflisə qədər gedib çıxması, lakin sonradan geri çəkilməsi regionda həssas siyasi durumu ortaya qoydu – İrəvan kimi strateji əraziyə sahib olmaq hər üç imperiya (Osmanlı, Qacar, Rusiya) üçün vacib idi (Ağalarov, 2023).

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı öz mövcudluğunu daha mürəkkəb şəraitdə davam etdirirdi. Xanlığın siyasi tarixi onu göstərir ki, İrəvan hakimləri daim böyük güclərin təzyiqinə rəğmən müəyyən avtonom siyasət aparmağa çalışmış, lakin regionun geosiyasi cazibəsi bu kiçik dövləti qaçılmaz şəkildə imperiyalararası mübarizənin episentrinə çevirmişdi. Bu mübarizə isə nəhayət xanlığın taleyini həll edəcək istiqamətə doğru gedirdi – Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda genişlənməsi ilə İrəvan xanlığının müstəqilliyi təhlükə altına düşdü.

İrəvan xanlığının Rus–İran müharibələri dövründə süqutu (XIX əsrin əvvəli)

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında gedən müharibələrin birbaşa hədəfinə çevrildi. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxetiya) Rusiyaya birləşdirilməsi və ardınca 1803–1804-cü illərdə Rusiya ordusunun Gəncə xanlığını işğal Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətini kəskin dəyişdirdi. İrəvan xanlığı artıq Rusiya imperiyasının növbəti hədəfi idi. 1804-cü ilin yayında general Sisianovun komandanlığı altında rus qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Rusiya üçün İrəvan qalasını ələ keçirmək strateji baxımdan böyük önəm daşıyırdı – bu, həm Osmanlı və İranla sərhəddə möhkəmlənmək, həm də bütün Qafqaza nəzarəti gücləndirmək demək idi. Lakin İrəvan qalasının güclü müdafiəsi və İrəvan əhalisinin, o cümlədən xan qoşunlarının

müqaviməti nəticəsində 1804-cü ildə rusların ilk hücumu puça çıxdı. General Sisianovun götürdüyü ağır itkilərdən sonra rus ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

Rus–İran müharibələri epizodik fasilələrlə davam edirdi. 1808-ci ildə general Qudoviç yenidən İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün hücumla keçdi. Bu dəfə də şəhər sakinlərinin və müdafiəçilərinin rəşadəti sayəsində rusların hücumu dəf edildi. İrəvan qalası 20 il ərzində Rusiya imperiyasının fasilələrlə təkrarlanan hücumlarına mərdliklə sinə gərdi. Tarixi mənbələr həmin dövrdə İrəvan qalasının Cənubi Qafqazda ən möhkəm istehkamlarından biri olduğunu və yerli əhalinin xanlığın müdafiəsi üçün canını əsirgəmədiyini bildirir. Bununla yanaşı, rusların hərbi üstünlüyü zamanla öz sözlünü deməyə başlayırdı. 1826-cı ildə yenidən alovlanan Rusiya–İran müharibəsi gedişində Rusiya Qafqazdakı qüvvələrini artırdı və general İvan Paskeviçin rəhbərliyi ilə həlledici həmləyə hazırlaşdı (Aydınoglu, 2023).

Nəhayət, 1827-ci ilin payızında İrəvan xanlığının taleyini dəyişən hadisə baş verdi. General Paskeviçin komandanlığı altında 40 minlik Rusiya ordusu sentyabr ayında İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Uzun sürən mühasirə və artilleriya atəşi qala müdafiəsini zəiflətməmişdi. Oktyabrın 1-də isə Rusiya ordusu İrəvan qalasını fəth etməyə nail oldu. Müasirlərin qeydlərinə görə, qaladakı bəzi erməni sakinlər rus komandanlığına qala divarlarının zəif yerlərini göstərərək hücumun uğuruna yardım etmişdilər. Beləliklə, 1827-ci ildə tarixi İrəvan qalası süqut etdi və İrəvan xanlığı Rusiya imperiyasının işğalına məruz qaldı. Bu hadisə ilə xanlığın müstəqilliyinə son qoyuldu və bölgədə yeni idarəetmə qaydaları tətbiq olunmağa başlandı.

1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsi İrəvan xanlığının hüquqi taleyini rəsmən müəyyənləşdirdi. Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, İran dövləti İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getdi. Diqqətçəkdir ki, həmin müqavilə mətnində “Şərqi Ermənistan” adlı hər hansı termin işlədilmirdi – sadəcə olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi qeyd olunurdu. Sonradan erməni tarixçilərinin uydurduğu “Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi” tezisi tarixi fakta əsaslanmır, çünki o dövrdə belə bir coğrafi-siyasi vahid mövcud deyildi. Rus mənbələri də bunu təsdiq edir: 1796-cı ilə aid Rusiya arxiv sənədlərində İrəvan bölgəsi “Azərbaycan əraziləri” adlandırılır, burada “Azərbaycan xanları”, “Azərbaycan qoşunları” ifadələri işlədilir. Bu fakt onu göstərir ki, həmin torpaqların o zaman etnik erməni dövləti kimi tanınmasından söhbət belə gedə bilməz.

İrəvan xanlığının süqutundan dərhal sonra Rusiya bölgədə idarəçiliyi öz əlində cəmləşdirməyə başladı. 1828-ci ilin martında çar I Nikolay “Erməni vilayəti”nin yaradılması barədə fərman imzaladı. Bu “Erməni vilayəti” yeni inzibati vahid olaraq İrəvan və Naxçıvan ərazilərini əhatə edirdi və mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Beləliklə, İrəvan xanlığının mövcudluq səhifəsi bağlanıb, onun yerində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi kimi qısa müddətli “erməni vilayəti” meydana gəldi. İrəvan xan sarayı belə yeni administrasiyanın qərargahına çevrildi. Rus general-qubernatoru bölgəni idarə edərkən demoqrafik və mədəni müstəvidə ciddi dəyişikliklər başladı – bu dəyişikliklər sonrakı bölmədə təhlil ediləcək.

Rusiya işğalı sonrası demoqrafik dəyişikliklər və ərazi iddiaları

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra bölgənin etnik tərkibi və mədəni mənzərəsi sürətlə dəyişməyə başladı. Çar hökuməti Cənubi Qafqazda mövqelərini gücləndirmək üçün burada etibarlı xristian təbəqə yaratmaq siyasətini həyata keçirirdi. Bu məqsədlə, Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, İrandan kütləvi şəkildə erməni əhalisinin İrəvan və ətrafına köçürülməsinə icazə verildi. 1828–1830-cu illərdə yalnız İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə 45 mindən artıq İran ermənisi köçürüldü. Ardınca 1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında bağlanan Ədirnə sülhü əsasında Osmanlı Ermənistanından (Şərqi Anadolu vilayətlərindən) da erməni ailələrinin yenidən işğal olunmuş İrəvan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Beləliklə, qısa müddət ərzində İrəvan bölgəsində erməni əhalinin sayı süni surətdə kəskin artdı (Aslan, 2021).

Tarixi sənədlər bu demoqrafik dəyişikliyin miqyasını aşkar şəkildə göstərir. Məsələn, Rusiya sərkərdəsi general Paskeviçin 1828-ci il hesabatına əsasən, İrəvan xanlığı əhalisinin 75%-ni müsəlmanlar (əsasən azərbaycanlılar) təşkil edirdi. Yəni, işğal ərəfəsində bölgədə azərbaycanlılar sayca üstün idi. Lakin müharibə və işğal nəticəsində müsəlman əhalinin bir hissəsi ata-baba torpaq-

larından köç etməyə məcbur qaldı. Bundan əlavə, Çar Rusiyasının təşkil etdiyi erməni köçü hesabına bir neçə il ərzində ermənilərin sayı müsəlmanların sayına çatdırıldı. Doğrudan da, 1832-ci ilə aid məlumatlara görə, İrəvan bölgəsində ermənilər və müsəlmanlar sayı təxminən bərabərləşmişdi. Bu, Cənubi Qafqazda rusların tətbiq etdiyi demoqrafik mühəndisliyin bir nəticəsi idi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı rəsmisi A.S. Qriboyedov 1828-ci ildə Paskeviçə göndərdiyi məktubda bu köçürmə siyasətinin risklərindən yazırdı. O, qeyd edirdi ki, “İrandan ermənilərin Naxçıvan və İrəvana köçürülməsi düşünülməmiş siyasətdir; çünki yerli müsəlman əhali haqlı narazılıq edir, əvvəllər burada barmaqla sayılacaq qədər az erməni yaşadığı halda indi gəlmələrlə onların sayı bərabərləşdirilir”. Göründüyü kimi, həmin dövrdə belə bu demoqrafik dəyişikliyin süni və siyasi məqsədli olduğu bəzi rus rəsmiləri tərəfindən də etiraf edilirdi.

Nəticədə, XIX əsrin ortalarına doğru İrəvan xanlığının tarixi əhalisi olan azərbaycanlılar öz yurdlarında azlığa çevrilməyə başladı. Rusiya imperiyasının 1870–1880-ci illərdə apardığı statistik təhlillər göstərirdi ki, İrəvan quberniyası (xanlığın ərazisində yaradılan inzibati vahid) üzrə ermənilər sayca artıq müsəlmanları keçmişdi. Tanınmış rus tədqiqatçısı N. Şavrovun 1911-ci ildə yazdığı kimi, Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon ermənidən 1 milyon nəfəri sonradan köçürülmüş gəlmələr idi. Bu göstərici təkcə bütövlükdə regionda deyil, xüsusi olaraq İrəvan bölgəsində də etnik mənzərənin xaricdən gətirilən ermənilər hesabına dəyişdirildiyini sübut edir.

Demoqrafik dəyişikliyə mədəni mühitin “erməniləşdirilməsi” siyasəti də əlavə edildi. İrəvan şəhərində və ətrafında azərbaycanlılara aid tarixi-memarlıq abidələrinin ləğvi, adların dəyişdirilməsi prosesi başlandı. Rus işğalından dərhal sonra İrəvan qalasındakı Rəcəb paşa məscidinin minarəsindən aypara çıxarılıb yerinə xaç qoyulması, məscidin kilsəyə çevrilməsi bu siyasətin ilk nişanələrindən idi. Xanlığın paytaxtı İrəvan şəhərindəki Göy məscid və Sərdar məscidi kimi mühüm abidələr də sonrakı onilliklərdə ya dağıdıldı, ya təyinatı dəyişdirildi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Osmanlı torpaqlarından qaçıb gələn erməni köçkünlərinin İrəvanda məskunlaşması ilə müsəlman irsinin silinməsi daha da sürətləndi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə bu proses sistemli hal aldı: 1924-cü ildə erməni memar A. Tamanyanın hazırladığı İrəvan şəhərinin baş planı açıq şəkildə şəhərdəki “Türk-Müsəlman izlərini” silməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Nəticədə İrəvan şəhərində orta əsr Azərbaycan memarlığının izlərini daşıyan demək olar ki, heç bir bina salamat qalmadı. Hal-hazırda İrəvanın tarixi muzeyində nümayiş etdirilən İrəvan qalasının maketi və “qala açarı” kimi eksponatlar isə yalnız keçmişin xatirəsini yaşadır – real memarlıq abidələri isə çoxdan məhv edilmişdir (Qaliboğlu, 2020).

Bütün bu tarixi faktlar göstərir ki, İrəvan xanlığının ərazisi üzərində demoqrafik və mədəni mənzərə XIX–XX əsrlər boyu köklü sürətdə dəyişdirilmiş, yerli azərbaycanlı əhali müxtəlif dövrlərdə kütləvi şəkildə doğma yurdlarından qovulmuşdur. Xüsusilə XX əsrdə bir-birinin ardınca həyata keçirilən deportasiya siyasətləri ilə bu proses tam başa çatdırıldı. 1905–1906-cı illərin erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı İrəvan quberniyasında azərbaycanlı kəndləri hücumə məruz qaldı. Birinci Dünya müharibəsi illərində (1918–1920) erməni silahlı dəstələri İrəvan və ətraf bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğınlar törətdi. Nəticədə, 1918-ci ilin sonunda İrəvan şəhərində və ümumilikdə quberniya ərazisində azərbaycanlıların sayı kəskin azaldı.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) və Ermənistan Respublikasının – yaranması İrəvan torpaqlarının siyasi statusunu yenidən gündəmə gətirdi. Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan şəhərinin ermənilərə paytaxt verilməsi həmin dövrün ən dramatik epizodlarından biridir. Məlumdur ki, 1918-ci ilin mayında Osmanlı imperiyası Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasına qarşı idi və İrəvanın da daxil olduğu ərazinin Azərbaycan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsini təklif edirdi. Lakin AXC rəhbərliyi (M.Ə. Rəsulzadə, F.X. Xoyski və başqaları) Batum konfransında siyasi zərurətləri nəzərə alaraq İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi şərti ilə sülh sazişi bağlamağa razılıq verdilər. 1918-ci il mayın 29-da AXC Milli Şurası İrəvanın Ermənistanın paytaxtı olaraq güzəştə gedilməsi barədə qərar qəbul etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin iclasda iştirak edən bir sıra İrəvan mənşəli azərbaycanlı nümayəndələr (Mir Hidayət Siddiq, Bağır Rzayev, Nəriman bəy və b.) bu qərara etiraz etsələr də, Milli Şura siyasi məqsədəuyğunluğu əsas götürərək etirazları nəzərə almadı. AXC rəhbərliyi inanırdı ki, bu addım bölgədə sülhün bərqərar olması və ermənilərin Qarabağ da daxil olmaqla digər Azər-

baycan torpaqlarına iddialarından əl çəkməsi ilə nəticələnməyə. Təəssüf ki, tarix göstərdi ki, bu ümidlər doğrulmadı – erməni tərəfi sonradan Qarabağ, Zəngəzur kimi ərazilərə də iddialar irəli sürdü və qanlı münaqişələr baş verdi (Quliyev, 2023).

Beləliklə, İrəvan şəhəri 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpağı olsa da, siyasi güzəşt nəticəsində Ermənistan Respublikasının paytaxtı statusunu aldı. Bu qərar Azərbaycan xalqı üçün ağır nəticələrə yol açdı. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “1918-ci ildə İrəvanı Ermənistanla vermək çox böyük səhv idi və xəyanət idi” – çünki bu güzəşt nəinki daha böyük bəlaların qarşısını almadı, əksinə, Zəngəzurun da itirilməsi kimi sonrakı faciələrə zəmin yaratdı. 1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurularkən bolşeviklər Zəngəzur mahalını da Ermənistan SSR-in tərkibinə verdilər və bununla da Azərbaycan faktiki olaraq Naxçıvanla quru əlaqəsini itirdi. 1920–30-cu illərdə Sovet Ermənistanında qalan azərbaycanlı əhali müxtəlif təzyiqlərə məruz qalaraq tədricən öz torpaqlarından çıxmağa məcbur edildi. 1948–1953-cü illərdə isə SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə Ermənistanda yaşayan 100 mindən çox azərbaycanlı tarixi yurdlarından kütləvi sürətdə Azərbaycan SSR-in düzənlik bölgələrinə deportasiya olundu (Mustafa, 2015). Bu deportasiya “Böyük Ermənistan” xülyası ilə sisteməlik şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətinin davamı idi (Qərbi Azərbaycan İcması, 2025). Nəhayət, 1988-ci ildə erməni millətçi qüvvələrinin təzyiqi ilə Ermənistanda qalan son azərbaycanlılar da (təqribən 200 min nəfər) kütləvi şəkildə deportasiya olundular. Bununla da, İrəvan xanlığının tarixi əhalisi olan azərbaycanlıların bu torpaqlardakı çoxəsrlik izləri demək olar ki, tamamilə silindi.

İrəvan xanlığının mirası və bugünkü geosiyasi əhəmiyyəti

İrəvan xanlığının tarixi təkcə keçmişə aid deyil, onun mirası bu gün də regionun geosiyasi diskursunda mühüm yer tutur. Azərbaycan dövləti rəsmi olaraq Ermənistan ərazisinə ərazi iddiası irəli sürməyə də, son illərdə ölkə rəhbərliyi və ictimai rəydə “Qərbi Azərbaycan” anlayışı ön plana çıxmışdır. Qərbi Azərbaycan dedikdə, hazırkı Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi və vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı tarixi torpaqlar – yəni İrəvan xanlığının ərazisi – nəzərdə tutulur. Prezident İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə xüsusi vurğulamışdır ki, “bugünkü Ermənistanın yerləşdiyi ərazi tarixi Azərbaycan torpağıdır və orada tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb”. Dövlət başçısı həmçinin 1918-ci ildə AXC-nin İrəvanı, 1920-ci ildə isə Zəngəzuru Ermənistanla güzəştə getmək qərarlarına tarixi-siyasi qiymət vermiş və bu qərarların xalqımızın başına böyük bəlalar gətirdiyini qeyd etmişdir. Bu açıqlamalar Azərbaycanda İrəvan torpaqlarına dair tarixi həqiqətlərin dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzinə çəkildiyini göstərir.

Hazırda “Qərbi Azərbaycan İcması” adlı qurum yaradılmış və Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarını beynəlxalq müstəvidə müdafiə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. 2022-ci ildə yenidən təşkilatlanaraq fəaliyyətə başlayan Qərbi Azərbaycan İcması Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəstəklənir. Prezident İlham Əliyev həmin icma qarşısında çıxışında demişdir: “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır... İndi əsas vəzifə dünya ictimaiyyətinin də bunu bilməsidir”. Bu sözlər Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmə çatdırılmasını strateji hədəf kimi müəyyənləşdirir. İcma artıq bu istiqamətdə fəaliyyətə başlayıb – Qərbi Azərbaycana aid tarixi faktlar, azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin siyahıları hazırlanır, Ermənistanda bu irsə qarşı törədilən vandalizm aktları ifşa edilir. Eyni zamanda, azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına dinc və təhlükəsiz şəkildə qayıdışı məsələsi qaldırılır. Rəsmi Bakı bəyan edir ki, Qərbi Azərbaycandan olan insanların geri qayıtmaq hüququ beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında təmin olunmalıdır. Bununla bağlı BMT və digər beynəlxalq platformalarda müraciətlər hazırlanır.

İrəvan xanlığının bugünkü geosiyasi əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, onun ərazi məsələlərinin Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində tutduğu yer ilə bağlıdır. 2020-ci ildə Vətən müharibəsində (II Qarabağ müharibəsi) Azərbaycanın qələbəsi nəticəsində ölkə ərazi bütövlüyünü böyük ölçüdə bərpa etdi və Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu. Lakin bölgədə sülhün tam bərqərar olması üçün Azərbaycan ilə Ermənistan arasında yekun sülh sazişi imzalanmalıdır. Bu müzakirələr fonunda Azərbaycan tərəfi açıq şəkildə bildirir ki, Ermənistanın da üzərinə tarixi ədalətin tələbləri düşür. Prezident İ. Əliyev bəyan etmişdir ki, “bizim tarixi torpaqlarımız təkcə Dağlıq Qarabağla məhdudlaşmır, İrəvan, Göyçə, Zəngəzur da bizim dədə-baba yurdlarımızdır”. Bu kimi bəyanatlar Ermə-

nistanda müəyyən narahatlıqla qarşılır və bəzən “ərazi iddiası” kimi təqdim olunur. Lakin Azərbaycan rəsmiləri izah edirlər ki, məqsəd mövcud sərhədləri güc yolu ilə dəyişmək deyil, tarixi həqiqətlərin tanınması və Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının təminatıdır. Hətta 2023-cü ildə Azərbaycanın diplomatik orqanları BMT-yə Qərbi azərbaycanlıların geri dönüşü ilə bağlı konseptual sənəd təqdim etmişdir.

Bununla belə, istənilən halda Qərbi Azərbaycan məsələsi regionda geosiyasi gərginlik potensialını özündə daşıyır. Ermənistan tərəfi narahatdır ki, Azərbaycan Qarabağ problemini həll etdikdən sonra növbəti mərhələdə İrəvan da daxil olmaqla “tarixi torpaqlar” mövzunu beynəlxalq gündəmə gətirir. Bu səbəbdən rəsmi İrəvan Azərbaycanın Qərbi Azərbaycan İcması vasitəsilə apardığı fəaliyyəti diqqətlə izləyir və buna qarşı informasiya mübarizəsi aparmağa çalışır. Digər regional güclərə gəldikdə, Türkiyə Azərbaycanla tarixi və etnik yaxınlığı nəzərə alaraq Qərbi Azərbaycan narrativinə müəyyən mənəvi dəstək verir. Məsələn, türk ictimaiyyətində də tez-tez İrəvanın tarixi türk yurdu olduğu vurğulanır. İran isə öz sərhədlərinin yaxınlığında Azərbaycanın ərazi məsələlərinin qabarmasından ehtiyat edir və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipi üzərində ısrar edir. Rusiya bölgədə nüfuz sahibi kimi bu məsələyə ehtiyatla yanaşır – bir tərəfdən, tarixi olaraq İrəvanın Rusiyanın yardımı ilə ermənilərə verildiyi faktını bilir, digər tərəfdən regionda sabitliyi qorumaq üçün Ermənistanla Azərbaycan arasında balans saxlamağa çalışır.

Nəticə etibarilə, İrəvan xanlığının siyasi tarixi və bugünkü geosiyasi əhəmiyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, İrəvan torpaqları Azərbaycan xalqının minillik yurdu olmuş, burada zəngin dövlətçilik və mədəni irs formalaşmışdır. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalı və sonrakı dövrdə aparılan demoqrafik-mədəni dəyişikliklər nəticəsində bu irs ciddi zərər görmüş, lakin tamamilə unudulmamışdır. Bu gün Azərbaycan dövləti və elmi ictimaiyyəti İrəvan xanlığının tarixini araşdıraraq dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla, erməni tarixşünaslığının təhriflərinə cavab verməkdədir. Tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması təkcə elmi əhəmiyyət kəsb etmir, eyni zamanda müasir dövrdə sülh və ədalətin təmin olunmasına xidmət edir.

Nəticə

İrəvan xanlığı – tarixi Azərbaycan dövlət qurumu – XVIII əsrdə Cənubi Qafqazda mühüm rol oynamış, bölgədəki imperiyalararası mübarizənin mərkəzində qərarlaşmışdır. Onun süqutundan sonra belə, İrəvan torpaqları üzərində siyasi çəkişmələr və demoqrafik dəyişikliklər davam etmiş, nəticədə Azərbaycan xalqı bu ata-baba yurdlarından sistemli şəkildə uzaqlaşdırılmışdır. Lakin tarixi yaddaş silinməmişdir: bu gün İrəvan xanlığının mirası Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi düşüncəsində mühüm yer tutur. Ərazi iddiaları kontekstində tarixi ədalət anlayışı və strateji maraqlar Qərbi Azərbaycan mövzunu regional gündəmin ön sıralarına çıxarmışdır. Müasir dövrdə regionda davamlı sülhə nail olmaq üçün bu kimi həssas tarixi-geosiyasi məsələlərin obyektiv faktlar əsasında dərk olunması və beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll edilməsi zəruridir. İrəvan xanlığının dərsi onu göstərir ki, tarixi həqiqətlərin tanınması və qorunması həm elmi, həm də siyasi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir – çünki keçmişin ədalətsiz çözümlərinin fəsadları yalnız tarixi bilik və beynəlxalq ədalət yolu ilə aradan qaldırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağalarov, V. (2023, aprel 19). İrəvan xanlığı niyə və necə erməniləşdirildi? *Xalq qəzeti*. <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/125771-irevan-xanligi-niye-ve-nece-ermenilesdirildi>
2. Aslan, Q. (2021, sentyabr 1). İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, Zəngəzur bizim tarixi torpaqlarımızdır. *Respublika*, 7.
3. Aydınoglu, T. (2023, yanvar 18). Alman tarixçi: İrəvan xanlığı və ətrafı Azərbaycanın qərb torpağı olmuşdur. *Xalq qəzeti*, 10.
4. İrəvan qalası. (t.y.). *İrəvan – Tarixi Azərbaycan torpağı elektron layihəsi*, Prezident İlham Əliyevin Kitabxanası. https://iravan.preslib.az/irevan_qalasi.html
5. Qafarov, V. (2023, yanvar 12). İrəvanın ermənilərə verilməsi haqqında tarixi həqiqətlər. *AMEA rəsmi saytı, Məqalələr bölməsi*. <https://science.gov.az/az/news/open/23494>

6. Qaliboğlu, E. (2020, fevral 11). İrəvan xanlığı işğaldan sonra...: IV yazı. *Xalq Cəbhəsi*, 13.
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2020/fevral/701317.html>
7. Qərbi Azərbaycan İcması. (2025). *Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası*. Bakı.
<https://westaz.org/az/info/print/deportasiya>
8. Quliyev, M. (2023, avqust 22). İrəvan və Naxçıvan xanlarının qohumluq tarixçəsi. *Xalq qəzeti*, 9.
9. Məmmədov, E. (2023, sentyabr 7). Dövlətçilik tariximizin ayrılmaz parçası – İrəvan. *AZƏRTAC*. https://azertag.az/xeber/dovletchilik_tariximizin_ayrilmaz_parchasi_irevan-2746545
10. Mustafa, N. (2013). İrəvan qalası. *İrəvan – Tarixi Azərbaycan torpağı elektron layihəsi*, Prezident İlham Əliyevin Kitabxanası. https://iravan.preslib.az/irevan_qalasi.html
11. Mustafa, N. (2015). 1948–1953-cü illər: Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası. *Erməni cinayətləri: Soyqırım, deportasiya, terror elektron toplusu*, Prezident Kitabxanası.
12. Şərifzadə, Y. (2025, mart 14). İrəvan xanlığı: Tarixi həqiqətlər və təhrif edilmiş iddialara cavab. *Respublika*, (56), 11.

Daxil oldu: 11.03.2025

Qəbul edildi: 09.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/41-44>

Təhminə Nəbiyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0009-5789-4870>
tahmina_nabiyeva@mail.ru

Kiçikyaşlı məktəblilərin qənaətcillik tərbiyəsinin mahiyyəti, məzmunu, prinsip və metodları

Xülasə

Tədqiqatın nəticəsində aydın oldu ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə qənaətcilik iqtisadi tərbiyə – şagirdləri iqtisadiyyata aid bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, əməyə müsbət münasibət bəsləmək, şagirdlərə gündəlik davranışlarında qənaətcilliyi, işgüzarlığı, sahibkarlığı, zirəkliyi, iqtisadi dünyagörüş və baxışı aşılamaq, vətənin iqtisadiyyatına sadıq olmaq, mülkiyyətin qədrini bilmək kimi keyfiyyətləri mənimsətmək məqsədi ilə məktəbdə aparılan planlı, mütəşəkkil fəaliyyətdir. İqtisadi tərbiyə gəncliyə təşəbbüskar olmaq, yerinə yetirilən işə candərdir deyil, həvəslə, şüurla, könüllü olaraq yanaşmaq duyğuları aşılayır. Elmi-texniki, iqtisadi düşüncəni inkişaf etdirir. Qənaətcil olmağı, zirəkliyə sövq edir. Yarışa, rəqabətə, əmək bəhsləşməsinə yaxından qoşulmağı, özünü əsil mülkiyyətçi sanmağı və istehsalın sahibi olmaq hissini tərbiyə edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin qənaətcillik tərbiyəsi şəxsiyyətin iqtisadi təfəkkürünün özül rolunu oynadığından onun bütün məktəblərdə sistemli və ardıcıl olaraq həyata keçirilməsinə nail olmaq vacibdir. Xüsusilə müvafiq sinifdən-xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin təsirli olmasına, bu tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsində şagirdlərin özlərinin iştirakına geniş yer verilməlidir. Hər bir məktəbdə qənaət rejiminin tətbiqi, görülmüş işlərə qənaətlilik, sərfəlilik baxımından qiymət verilməsi həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: *iqtisadi tərbiyə, uşaqların qənaətcillik tərbiyəsi, sosial-iqtisadi təsəvvür, iqtisadi bilik, milli tərbiyə ənənələri, işgüzarlıq, dəqiqlik*

Tahmina Nabiyeva
Ganja State University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0009-0009-5789-4870>
tahmina_nabiyeva@mail.ru

The Essence, Content, Principles and Methods of Thrift Education of Young Schoolchildren

Abstract

As a result of the study, it became clear that thrift in younger schoolchildren economic education is planned, organized activity carried out at school with the aim of arming students with knowledge, skills and habits related to economics, fostering a positive attitude towards labor, instilling thrift, businesslikeness, entrepreneurship, intelligence, economic outlook and vision in students' daily behavior, being loyal to the economy of the homeland and appreciating property. Economic education instills in youth the feelings of being proactive, approaching the work performed not with enthusiasm, but with awareness and voluntarily. It develops scientific-technical, economic thinking. It encourages thrift, intelligence. It educates the ability to closely participate in competition, labor negotiations, to consider oneself a real owner and to be the owner of production. Since the education of thrift in younger schoolchildren plays a fundamental role in the economic thinking of the individual, it is important to achieve its systematic and consistent implementation in all schools. In particular, in order for appropriate extracurricular and extracurricular activities to be

effective, the participation of students themselves in the preparation and implementation of these activities should be given wide space. In each school, the application of the thrift regime and the assessment of the work done in terms of thrift and profitability should be implemented.

Keywords: *economic education, education of children's thriftiness, socio-economic imagination, economic knowledge, national educational traditions, diligence, accuracy*

Giriş

Sosial-iqtisadi inkişafın bütün sahələrində yeni təfəkkür tərzinin formalaşması respublikamızın iqtisadiyyatını yeni tələblər səviyyəsinə qaldırmağı və birinci dərəcəli məhsuldar qüvvə olan insan amilinin fəallaşdırılması vəzifələrini irəli sürür. İndi öndə duran ən mühüm daxili və beynəlxalq vəzifələrdən biri geniş elmi dünyagörüşünə, dərin ixtisas biliyinə malik gənclər yetişdirməkdir. Bu məsələlərin müsbət həllinə nail olmaqda ilkin və aparıcı rol ümumtəhsil məktəbinə məxsusdur. Məktəb insana yalnız elmlərin əsaslarına dair biliklər verməklə kifayətlənməməlidir. Həm də onu məhsuldar əməyə və geniş profilli peşələrə hazırlamalıdır. Yeni insan tərbiyə edilməsinin forma və məzmunca zənginləşdirilməsi yaşadığımız mərhələnin, tələtömlü zamanın aktual tələbidir (Abbasov, Məmmədşad, & Məmmədli, 2021). Həyat sübut edir ki, iqtisadi təhsilə mükəmməl yiyələnmədən insan hər hansı bir quruculuğun fəal və şüurlu iştirakçısı, nümunəvi aparıcısı ola bilməkdən uzaqdır. Onun zərbəsi ağır, nəticəsi mənfəət olur.

İqtisadi tərbiyə xalqın milli psixologiyası, əhalinin məşğulluğunun coğrafiyası və ona məxsus statistika, təsərrüfatın ixtisaslaşması, onun maddi-texniki təchizatı, sosial mühitlə bağlı olan əlaqələr, sərhədlərimizin qorunması, Vətənimizin müdafiəsi və s. problemlərin həllini özündə birləşdirməlidir. İqtisadi tərbiyə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında özünü doğrultmuş formalarından biri kimi həyata keçirilməli, ictimai faydalı əməklə, x/t-nin hər hansı bir sahələrində məşğul olmaqla bütün üzvləri ilk növbədə hələ orta məktəbdən başlayaraq ictimai həyatda baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri, iqtisadi hadisə və proseslərin həlli və s. vəzifələri ilə dərindən və hərtərəfli silahlandırılmalıdır (Abbasov, 2015).

Tədqiqat

Şagirdlərin qənaətcillik iqtisadi tərbiyəsinin mahiyyətini onlarda maddi nemətlərə, sərvətlərə qayğılı münasibət, istifadə etdikləri şey, əşya və avadanlıqdan, zaman və məkan faydalılığından israfçılığa varmadan, gərginlik, ehtiyatlılıq mövqeyindən istifadəyə alışdırmaq təşkil edir. Eyni zamanda qənaətcillik orta həddi aşmamaq, məişətdə pəhrizkarlıq gözləmək, iqtisadi səmərəyə halallıq və zəhmətlə nail olmaq normalarına yiyələnmək mahiyyəti daşıyır, əxlaqi-mənəvi saflıq, zənginlik funksiyasını yerinə yetirir. Qənaətcillik, bacarıq və vərdislərinə yiyələnmək və onun daşıyıcısına çevrilmək qənaətcillik tərbiyəsi prinsipinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Şagirdlərdə qənaətcillik tərbiyəsinin məzmununu cəmiyyətin iqtisadi inkişaf qanunauyğunluğuna, qanunlarına, təsərrüfatçılıq prinsip və metodlarına yiyələnmək, həyatı iqtisadi tələbata cavab verə bilmək, əməyin, istehsalın iqtisadiyyatı və təşkili elementləri ilə tanışlıq, iqtisadi şüura, qənaətcillik bacarıq və vərdislərinə yiyələnmə təşkil edir. Qənaətcillik tərbiyəsi əlahiddə proses olmayıb, ümumiyyətlə tərbiyə prosesinə daxildir. Buna görə o da ümumi pedaqoji tərbiyə prinsiplərindən, iş forma və metodlarından istifadə edilərək həyata keçirilir (Ağayev, 2004).

Tədqiqatdan müəyyənləşdirmişik ki, uşaqlarla birdən-birə qənaətcillikdən danışmaq səmərə vermir. Əvvəlcə onlarda geniş sosial-iqtisadi təsəvvür yaradılmalı, özünü, ətrafını, münasibət obyektlərini, gündəlik yaşayış ehtiyaclarını onlara anlatmaq lazımdır (Axundov, 2003). Əqli-rasional və hissi-emosional təsir duyğusu oyadılmayınca uşaqlar deyilənlərə əhəmiyyət vermirlər, yaxud əzbərləyib mahiyyətinə vermirlər. Bilgi məlumatları ilə yanaşı əxlaqi keyfiyyətlərin, estetik duyğunun, əmək bacarıqlarının, ləyaqəti qorumaq hissinin də inkişafa qənaətcillik keyfiyyətinin səmərəliliyini təmin edir. Qənaətcillik tərbiyəsi məənəvi və iqtisadi tərbiyənin tərkibində, başqa sözlə desək vəhdətdə aparılmalıdır ki, daxili tələbata və işə çevrilsin (Ailə tərbiyəsi: Valideynlər üçün lüğət, 2000).

Baxmayaraq ki, insanlar iqtisadi çətinliklər içərisində çabalayırlar, lakin hələ də ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin iqtisadi biliklərə yiyələnməsi üçün lazımınca tədbir həyata keçirilmir, şagirdlərin gündəlik həyatı və hərəkəti bu mühüm məsələ ilə əlaqələndirilmir. İqtisadi tərbiyə hər

şeydən əvvəl adamlarda bədxərcliyə yol verməməyi, qənaətcil olmağı, təsərrüfatı səmərəli, bacarıqla idarə etməyi öyrədir. Uşaqlara kiçik yaşlarından öyrədilməlidir ki, onlar lazım gəldikdə, müəyyən iş sahəsində az məsariflə daha çox qazana, yaxud digər nəticələr əldə edə bilsinlər. Tədqiqatdan onu da müəyyənləşdirmişik ki, məktəbdə yuxarı siniflərdə aparılan qənaətcillik tərbiyəsi aşılayan işlər, tədbirlər aşağı siniflərə də təsir edir. Əvvəlcə, bütöv kollektivdə iqtisadi şüur, iqtisadi davranış yüksəkdirsə, bu, biri-digərinə təsir etməklə daha da genişlənir. İkincisi, balacalar böyük uşaqların söhbətlərini, hərəkət və davranışlarını müşahidə edirlər və bu, onlara təsirsiz qalmır. Ona görə də məktəbdə (elə ailədə də) qənaətcillik tərbiyəsi üçün müvafiq mühit, şərait olmalıdır (Axundov & Həsənov, 2001). Şagirdlərin iqtisadiyyatı öyrənməsində və iqtisadi tərbiyəsində başlıca məsələlərdən biri də onların iqtisadi kateqoriya haqqında anlayışlara yiyələnmələridir. Yəni ictimai əmək bölgüsü, əmək, dəyər, pul, yığım, təsərrüfat hesabı və s. haqqında lazımi biliklərin onlara çatdırılmasıdır. Məsələn, təsərrüfat hesabı ilə işləmək prinsipi hər bir adamı iqtisadi cəhətdən tərbiyələndirir, ona hara nə qədər işlətmək, nə üçün vəsait qoymaq, maya dəyəri və gəliri irəlicədən düşünmək vərdisləri aşılayır. Məhz burada qənaətin və qənaətcilliyin öz xüsusi əhəmiyyəti vardır (Qənaət və qənaətcillik tərbiyəsi həyatın tələbidir, 2016). Göstərilən məsələlər şagirdlərdə iqtisadiyyatı öyrənməkdə o vaxt maraq oyadır ki, (motiv) ayrı-ayrı fənlərin tədrisində (məsələn, riyaziyyat, ədəbiyyat, tarix, biologiya, əmək təlimi, coğrafiya və s.) hər fənnin özünə uyğun həyatı nümunələrlə, misallarla, deyimlərlə, məsələlərlə, iqtisadi faktlarla təhlil aparıla. Hər bir orta məktəbin pedaqoji kollektivi nəzərdə tutulmalıdır ki, məktəblilərin bugünkü iqtisadi hazırlığı gələcəkdə təsərrüfata elmi rəhbərliyin yüksəldilməsinin vacib şərtidir və istehsalatın idarə edilməsində təşəbbüskarlığın və fəallığın artırılması məqsədini daşıyır. Beləliklə, iqtisadi yanaşma geniş pedaqoji kateqoriya kimi meydana çıxır və müxtəlif bilik sahəsini əhatə edir. Bu zəngin bilik və həyatı iqtisadi təcrübə bazası olmadan qənaətcillik tərbiyəsini aşılamaq çətindir (Qaralov, 2005).

Qənaətcillik tərbiyəsinin aşılmasının başlıca olaraq iki formasından istifadə edilir: 1. Təlim prosesində, 2. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər zamanı. Bunlara yollar da demək olar. Çünki bu iki istiqamətin hər birində müxtəlif iş formalarından istifadə etmək mümkündür. Bu, əlbəttə uşaqların fəaliyyəti sahəsindən irəli gəlir. Məsələn, oyun fəaliyyəti zamanı müxtəlif cür oyunlardan, əmək fəaliyyəti zamanı müxtəlif əmək işlərindən və s. Lakin bütün hallarda məqsəd, mövqe vahid olmalıdır. Bu isə özünü prinsiplərdə əks etdirir (Baranova, 2019). Həmin prinsiplər bunlardır: Elmlilik prinsipi; Müqayisədən istifadə edilməsi prinsipi; Sistemlilik və ardıcılığın gözlənilməsi prinsipi; Uşağın yaşına, məlumatına və təcrübəsinə əsaslanma prinsipi; Ailə sosial-məişət səviyyəsi və ənənəsinin nəzərə alınması prinsipi; Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi; Tərbiyəvi təsirlər rejiminə riayət edilməsi prinsipi; Uşağın praktik işlərdə iştirakı prinsipinin yaradılması; İqtisadi tərbiyə mühitinin yaradılması prinsipi; İctimai şəraitin nəzərə alınması prinsipi (Xəlilov & Abbasov, 2005).

Qənaətcillik tərbiyəsi daha çox praktik işlərdə formalaşır. Şagirdlərin hərəkət və davranışında qənaətcilliyin gözlənilməsi onların təlim prosesində və sinifdən xaric tədbirlərdə qazandıqları bilik və bacarıqlardan çox asılıdır. Kiçik yaşlı məktəblilərdə suya, qaza, enerjiyə, çörəyə və digər şeylərə qənaətlə yanaşma vərdişi onları bunların əldə edilməsi, nə üçün gərəkli olması, dəyəri və s. haqqında iqtisadi əhəmiyyətli məlumatlarla, bilgilərlə əvvəlcədən silahlandırdıqda tez yaranır və möhkəm olur. Qənaətcillik tərbiyəsinin sistemini məktəbdə təlim prosesində və sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə, ailədə aparılan tərbiyəvi təsirlər və bu prosesə pedaqoji rəhbərliyin ardıcılığı təşkil edir (Amend, 2012).

Təlim prosesində qənaətcillik anlayışını daha qavranılan etmək üçün “xəsislik”, “simiclik”, “səxavətlilik”, “tamahkarlıq”, “acgözlük”, “əliaçıqlıq” kimi anlayışların məzmununu müqayisəli olaraq şərh etmək məqsədmüvafiq fikri möhkəm qavramağa güclü təsir göstərir (Həşimov, 2001). Kiçik məktəbyaşlı uşaqların qənaətcillik tərbiyəsi ailədə və məktəbdə bunun üçün yaradılan şəraitdən — ailə və məktəb mikromühitindən də asılıdır.

Nəticə

Tədqiqatdan alınan nəticələri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, cəmiyyətdəki müasir ictimai-iqtisadi yeniləşmə prosesi böyüyən nəslin iqtisadi, o cümlədən qənaətcillik tərbiyəsinə diqqəti köklü şəkildə artırmağı tələb edir. Bu sahədə səmərəli iş sistemi yaradılması, qənaətcillik tərbiyəsinin əxlaqi-mənəvi və iqtisadi yönündən vəhdətdə aparılması problem baxımından məktəbəqədər və kiçik məktəbyaşlı uşaqların tərbiyəlilik səviyyəsinin yüksək olmasını təmin edir.

Qənaətcillik tərbiyəsinin kiçik məktəbyaşlı şagirdlərlə aparılması bu sahədə möhkəm təməl yaradılmasına, uşaqların gördükləri işlərin iqtisadi mahiyyətini anlayaraq hərəkət etmələrinə və bu bazada yetkinləşmənin məqsədəuyğun olaraq getməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. N. (2015). *Milli əxlaq və ailə etikası: Ali təhsil müəssisələrinin magistratura səviyyəsi üçün dərslik*. Mütərcim.
2. Abbasov, A. N., Məmmədzadə, R. R., & Məmmədli, L. A. (2021). *Pedaqogika: Müntəxəbat: Dərs vəsaiti*. Mütərcim.
3. Ağayev, Ə. Ə. (2004). Azərbaycan pedaqoji fikrində şəxsiyyətin qənaətcillik tərbiyəsi. *İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə*, (1).
4. Axundov, S. H. (2003). Şagirdlərin qənaətcillik tərbiyəsi. *Azərbaycan məktəbi*, (6), 46–49.
5. Axundov, S. H., & Həsənov, A. İ. (2001). *Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi*.
6. Ailə tərbiyəsi: Valideynlər üçün lüğət. (2000). Q. Adıgözəlov (Tərc.).
7. Amend, A. F. (2012). *Ekonomicheskoye vospitaniye mladshchikh shkol'nikov: Uchebnoye posobie*. Chelyabinsk.
8. Baranova, L. I. (2019). *Vospitaniye berezhlivosti u mladshchikh shkol'nikov v uchebnoy i vneklassnoy rabote* (Avtoreferat, dissertatsiya nam. ped. nauk). Minsk.
9. Həşimov, Ə. (2001). İqtisadi tərbiyənin vəzifələri və həyata keçirilməsi yolları. *Azərbaycan məktəbi*, (4–5), 20–23.
10. Xəlilov, N., & Abbasov, B. (2005). Məktəblilərin qənaətcillik və qayğıkeşlik tərbiyəsi. *Azərbaycan məktəbi*, (1), 24–29.
11. Qaralov, Z. İ. (2005). Əmək tərbiyəsi və təliminin kökündən yaxşılaşdırılması, gənclərin ümumi peşə hazırlığına keçilməsi. *Azərbaycan məktəbi*, (1), 50–56.
12. Qənaət və qənaətcillik tərbiyəsi həyatın tələbidir. (2016). *Bilik*.

Daxil oldu: 16.03.2025

Qəbul edildi: 19.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/45-49>

Gülərə Qocayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-0780-4082>
gulara.qocayeva@adpu.edu.az

Müasir müəllimin əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

XXI əsrin özünəməxsus tələbləri var. Əgər bu dövrdə müasir müəllim olaraq fəaliyyət göstəririksə, onun xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənməliyik. Hər sahədə yenilikləri tətbiq etmək digər insanlar üçün əlverişlidir. Bu sahələr sırasında müəllim sənəti də eyni zamanda həmişə yeniliklər tələb edən sənətdir. Şagird, tələbə, ümumilikdə hər bir təhsilalan müəllimdən yeni metodika tələb edir. Unutmaq olmaz ki, "Cəmiyyətin düşməni cəhalət, cəhalətin düşməni isə müəllimdir" deyirlər.

Açar sözlər: *müəllim, müasir yanaşma, bacarıq, tənqidi yanaşma, yaradıcı yanaşma*

Gülərə Gojayeva

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0000-0002-0780-4082>
gulara.qocayeva@adpu.edu.az

The Main Characteristics of a Modern Teacher

Abstract

The 21st century has unique demands. If we act as modern teachers in this period, we must study its characteristics in depth. Applying innovations in every field is convenient for other people. Among these fields, the art of teaching is also an art that always requires skills. Pupil, student, in general, requires a new methodology from every educated teacher. It should not be forgotten that they say, "The enemy of society is ignorance and the enemy of ignorance is the teacher."

Keywords: *teacher, modern approach, skill, critical approach, creative approach*

Giriş

Azərbaycanın dahi oğlu, ulu öndərimiz Heydər Əliyev də müəllimlik peşəsinə yüksək qiymət verirdi. O, müəllim haqqında demişdir: "Müəllimin vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli vətəndaşlar hazırlayır. Gələcək, bilikli, elmi insanların çiyinləri üstündə qurulacaqdır".

Tədqiqat

Müəllim sənəti şərəfli olduğu qədər, bir o qədər də mürəkkəb və məsuliyyətlidir. Təhsil prosesinin əsas siması müasir müəllimdir. Peşəsinin mahiyyəti və müqəddəsliyinə görə həm dini baxımdan, həm də cəmiyyətdə xüsusi yer tutub hesab olunub. Böyük hörmət və nüfuz sahibi olan müəllimə bütün zamanlarda ehtiram olmuşdur. Hər birimiz istər orta məktəbdə, istərsə də ali təhsil ocaqlarında oxuyarkən müəllimlərimizi diqqətlə dinləmiş, xoş sözlərini və məsləhətlərini yadda saxlamağa çalışmış, onları özümüzə örnək bilmişik. Bəs bu gün müəllimin nüfuzu necədir? Ümumiyyətlə, müasir zamanın müəllimi necə olmalıdır? Suallarımıza cavab tapmaq üçün peşəkar müəllimlərimizə, təhsil ekspertlərinə müraciət etdik (Azərbaycan Respublikası, 2006).

Azərbaycanda orta məktəbin və müəllim hazırlığının inkişafının növbəti mərhələsi sovetlər dövrünə təsadüf edir. Bu təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri savadsızlığın aradan qaldırılması olmuşdu. O işdə Azərbaycan müəllimləri sözün əsl mənasında böyük fədakarlıq nümayiş etdirmiş

dilər. Bunların hesabına savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində ciddi işlər görülməsi ilə yanaşı, həm də böyük alimlər, ictimai-siyasi xadimlər yetişdirilmişdir. Sovet orta təhsil müəssisələrində müəllimlərimiz bizə zəruri bilikləri öyrətməklə yanaşı, həm də təlim-tərbiyə prosesində aktiv iştirak edirdilər. Bu sistemin quruluşu orta məktəblərində əmək təlimi, idman, musiqi dərsləri keçirdilər, laboratoriyalarda iştirak edirdilər. Yəni müasirlik zaman-zaman müəllimin üstünə vəzifələr qoyur (Məmmədzaadə, 2010).

Pedaqoji fəaliyyətin əsas simalarından biri də müasir müəllimlərdir – gənc nəsillərin təlim-tərbiyə olunması kimi məsul şəxsi işi yerinə yetirirlər. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətdəki yeri, müasirliyi tələbatdan yaranır və tələbatların ödənilməsi ilə təşəkkül tapır. Pedaqoji fəaliyyət prosesində müəllim şəxsiyyəti zamanla formalaşır, zənginləşir və inkişaf edir. Orta məktəb həyatının əsas istiqamətləri humanist, demokratik prinsiplər əsasında kollegial orqanlar olan məktəb və pedaqoji şuralarda məsələlərin həll edilməsidir. Müasir məktəbdə idarəedici tərəf – rəhbər və kollegial orqanlar nə qədər operativ, təşkilatçı, səriştəli və peşəkar fəaliyyət göstərərsə, məktəbin idarəetmə fəaliyyəti bir o qədər müvəffəqiyyətlə icra oluna bilir. Müasir məktəblərimizdə idarəetmənin təşkili və reallaşdırılmasında kollegial orqanların təşkilatçılıq fəaliyyəti ön plana çəkilmişdir. Müasir müəllim kollegial orqanlar olan pedaqoji şurada, metod birləşmələrdə, valideyn komitəsi ilə ünsiyyətdə, istehsalat müşavirəsi, direktor yanında müşavirə sırasına və məktəb konfranslarında, məktəb şurasında yaxından iştirak etməlidir. Müasir müəllimə ali təhsildən aldığı diplom kifayət etmir. Yeniliklərə açıq, hərtərəfli kadr olaraq öz funksiyasını icra etməlidir. Sayından və funksiyasından asılı olmayaraq bütün kollegial orqanlar məktəbin əsas düzgün idarə edilməsinə xidmət etməlidir. Kollegial orqanların idarəetmə fəaliyyətində müasir müəllimin yeri və rolunun olması mütləqdir. Çünki müasir müəllim məktəb rəhbərlərinin təşkilatçılıq fəaliyyətindən və idarəetmə fəaliyyətindən təcrid edilə bilməz (Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri, 2011).

Müasir müəllim şagirdin yaşına uyğun potensial imkanlarını nəzərə almaqla yanaşı, onu inkişafa istiqamətləndirməyi bacaran, başqa sözlə desək, fasilitator-bələdçi, şagird isə tədqiqatçı rolunda çıxış etməlidir. Ancaq unutmamaq olmur ki, şagirdin tədqiqatçılıq fəaliyyətini təşkil edən və onu istiqamətləndirən, düzgün motivasiya quran, müasir iş vərəqləri tərtib edən, meyarlar cədvəli hazırlayan, şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdıran yenilikçi müəllimdir (Durkheim, 1951). Təlim prosesinin səmərəliliyi, faydalılıq əmsali müəllimin dərslər hazırlığından çox asılıdır. O, nail olunan təlim nəticələrinin reallaşdırılması, dərslə qarşıya qoyulan məqsədin yerinə yetirilməsi, eyni zamanda dərslərin funksiyası – təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Müasir müəllimin cəmiyyətdə yüksək rolu və xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qeyd olunur ki, o, hər zaman cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Qloballaşan dünyamızda, eyni zamanda İKT-nin həyat normasına çevrildiyi bir dövrdə bu müəllimlərin əməyi əvəzəlməz olaraq qalmaqdadır (Wentzel, 2009).

Hazırkı dövrdə müasir müəllimə ümumi tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- Təlimçinin hər şagirdə fərdi yanaşması (xüsusi etibar və hörmətlə);
- Təlimçinin və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı, onlar arasında qarşılıqlı hörmət və etibar;
- Şagirdlərin olduğu kimi qəbul edilib fasilitator tərəfindən daim dəstəklənməsi;
- Şagird qabiliyyətinə inam hissinin formalaşdırılması;
- Travma yaradacaq sözlərdən çəkinmək, xeyirxahlıq, cavabların yaxşı və ya pis kimi qiymətləndirilməsindən imtina etmə;

Bu günümüzün cəmiyyətində müasir müəllim şəxsiyyəti yalnız bilik ötürən biri deyil, eyni zamanda şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında, dünyagörüşünün inkişafında, həyat bacarıqlarının aşılmasında vacib rol oynayan bir fasilitatordur. Müasir dövrdə sürətlə dəyişən informasiya çoxluğu, texnoloji yeniliklər və sosial dəyişikliklər müəllimlərin də yenilənməsini, eyni zamanda inkişaf etməsini vacib edir. Bəs müasir müəllim necə olmalıdır? Bu, daim təhsilin öz-özünə verdiyi bir sualdır (Bourdieu, 1986).

Əvvəla, müasir müəllim savadlı olmalı, öz ixtisasını dərindən bilməli və bu bilikləri şagirdlərə düzgün metodlarla çatdırmağı bacarmalıdır. Tədris prosesində yalnız və yalnız ənənəvi üsullarla kifayətlənmək bizi keyfiyyətsizliyə apara bilər. Müəllim interaktiv dərslər metodlarına, onların

rəqəmsal resurslara integrasiyasına və müxtəlif öyrədici texnologiyalara açıq olmalı, şagirdlərin marağını artırmaq üçün müasir yanaşmalardan istifadə etməyi bacarmalıdır (Cabbarov, 2005).

Nəticə

Nəhayət, müasir müəllim həm global trendləri, həm də milli-mənəvi dəyərləri nəzərə alaraq təhsil verməlidir. O, gənc nəsə vətənpərvərlik, humanizm və məsuliyyət hissi aşılmalı, onların hər-tərəfli inkişafına töhfə verməlidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, müasir müəllim olmaq sadəcə bilik vermək deyil – bu, eyni zamanda nümunə olmaq, ilham vermək və dəyişən dünyaya uyğun gənclər yetişdirmək deməkdir (Rutter & Maughan, 2002).

Müasir müəllim özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

1. İnsanın dəyəri onun qabiliyyət və nailiyyətlərindən asılı deyildir;
2. Hər kəs hiss etmək və düşünmək qabiliyyətinə malikdir;
3. Hər kəs ünsiyyət hüququna malikdir və o, dinlənilməlidir;
4. Bütün insanlar biri-birinə lazımdır;
5. Həqiqi təhsil yalnız real münasibətlərin kontekstində mövcud ola bilər;
6. Bütün insanlara öz həmyaşıdlarının dəstək və dostluğu lazımdır;
7. Bütün uşaqların inkişafı onların bilik və bacarıqlarından asılıdır;
8. İnsanların müxtəlifliyi həyatın bütün sahələrini inkişaf etdirir.

Birgə öyrənmə daxilində uşaqlar ümumi hədəflər naminə çalışmaq məsuliyyəti və resursları bölüşürlər. Onlar sinifdə birgə qrup işinin uşaqların əsas anlayışları yaxşı qavramasında və bu işə bir-birinə qarşı səmimi münasibətlərin qurulmasına güclü təsir etməsinə şərait yaratmalıdırlar (Buss, 2019).

Müasir təhsil – Müasir müəllimi qeyd ediriksə, mütləq inklüziv sinifləri də nəzərə almalıyıq. Xüsusilə, əlilliyi olan şagirdləri öyrədkən sinifdə qrup işinin səmərəliliyini tam təmin etmək üçün yaxşı olar ki, onların bacarıqlarının səviyyələrinə görə qruplaşdırılma aparılmasın. Yəni əlilliyi olan bütün uşaqları bir qrupa yığmaq və ya onları əlilliyi ilə çağırmaq çox qürurqırıcı ola bilər və bu, şagirdlərə əməkdaşlıq və öyrənmə üçün az imkanlar verir. Müxtəlif təməl biliklərə malik olan şagirdlərlə birgə qrup yaratmaq hər kəs üçün daha öyrədici imkanları təmin edir (Bukowski & Sippola, 2001).

Bu istiqamətdə aparılan işlər hər iki tərəf üçün arzuolunan ola bilər. Şagirdlərdə düzgün empati qabiliyyəti formalaşır. Qarşı tərəfə yardım etmək, onun çətinliklərini duyma bacarığı inkişaf edir (Cabbarov, 2005). Bu işə gələcəkdə peşəkar kadr olan bu günün şagirdinin öz şəxsi inkişafına da köməklik göstərəcəkdir. Burada müasir müəllim nəyi necə çatdırmalı olduğunu bilməlidir. Gəlin aşağıdakı cədvəle diqqətlə baxaq:

Təqdimatın müxtəlif vasitələri	Fəaliyyət və özünü ifadənin müxtəlif vasitələri	İştirak/cəlb olunmanın müxtəlif vasitələri
- Hekayədəki əsas hadisələri göstərən qrafik - Dinləmək üçün səsli oxumaq - Bəzi qruplarda müzakirələr - Təcrübə	- Hekayənin nədən bəhs etdiyini göstərən kiçik video hazırlaya bilərlər - 3 qatlı piroq (plastilindən, kağızdan) hazırlayıb onunla hekayənin əvvəli, ortası və sonluğunu ifadə edə bilər - Oxuduqları hekayəni rollu oyunlarla göstərə bilərlər	- Uşaqlar seçdikləri kitabdakı hekayənin ardıcılığını müəyyən edirlər. - Uşaqlar oxuduqlarının rəsmini çəkə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin elm və təhsillə bağlı dediyi gözəl sözləri yada salmaq yerinə düşər:

“Təbii sərvətlər tükənən dəyərlərdir, ancaq təhsil, bilik, elm əbədidir, hər bir ölkənin gücləndirilməsinə töhfə verən amildir.” Yəni insan bir sərvətdir, hər bir şagirdin millətə qatacağı müxtəlif dəyərlər mövcuddur.

Qloballaşan dünyada sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsil və müasir müəllim prosesi durmadan inkişaf etməli, yenilikçi tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməli, yenidən qurulmalıdır. Buna biganə qalmaq mümkün deyil (Hartup, 1996).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının XXI əsri «Təhsil əsri» – «İntellekt əsri» adlandırması heç də təsadüfi deyil. Bu, son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində daha çox parlaq şəkildə nəzərə çarpan yeni elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsindən, həyata tətbiqindən irəli gələn zərurətdir. Bunu müasir müəllim də bilməlidir. Deməli, hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən global problemlərdən biri “təhsil əsrinin” ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır. Problemin bu şəkildə qoyulması milli təhsil sistemimizdə müvafiq parametrlərə əsaslanan islahatların həyata keçirilməsi zərurətini qarşıya qoyur (Hartup, 1996).

Müəllim şəxsiyyəti onun peşə fəallığının mənbəyi, hərəkətverici qüvvəsidir. Müəllim əməyində onun şəxsiyyəti, bacarığı aparıcı yerlərdən birini tutur. Müəllim şəxsiyyəti lazımi səviyyədə formalaşmazsa, bu, cəmiyyət üçün böyük sosial faciələrə səbəb ola bilər.

Elm inkişaf etdikcə, təcrübə artdıqca təhsil anlayışı geniş məna kəsb edir, həyatın onun qarşısında qoyduğu yeni tələblər nəticəsində vəzifələr optimallaşır (Məmmədzadə, 2010).

Axı müəllim gənc şəxsiyyətin mənəvi aləminin memarı, eyni zamanda cəmiyyətin etibar etdiyi şəxsdir. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyəti üçün hər bir təhsilverici təbiət və cəmiyyət haqqında dərin biliklərə yiyələnməklə, yüksək inam və bir sıra mühüm keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Məqələnin sonunda belə qərara gəlirik ki, bir müəllimin bacarıqları ilə yanaşı, eyni zamanda məsələlərə baxış mövqeyi çox vacibdir (ARTİ – Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, n.d.).

“Müəllim–şagird” ünsiyyətində qarşılıqlı münasibətlər sistemində onların hər biri təlim prosesinin gedişində tərəf müqabili kimi iştirak etməlidirlər (Məmmədzadə, 2010).

Müasir dünyamızın inkişaf etmiş ölkələri artıq təhsilin yeni məzmununu lap çoxdan tətbiq edirlər və onun müsbət nəticələri barədə aydın təsəvvürə malikdirlər. Belə məzmun nəticələrindən ibarət olur və eyni zamanda bacarıqlara söykənir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətini ifadə edə bilmək imkanı ilə seçilir.

Müəllim şagirdlərə öz layihələri üzərində tam səlahiyyət verməklə, iş üçün çox maraqlı və məqsəduyğun şərait yaradıb, habelə aydın iş strukturu təmin edərək onların öz fəaliyyətlərini əlaqələndirəcəyi ehtimalını artırmış olur. Öyrənmə prosesi daxildən idarə olunan bir sistem olduğundan, şagirdlər bu əlaqəni özləri qurmalı və öz şəxsi anlayışlarını formalaşdırmalıdırlar (Erikson, 2002).

Sınıfdə avtoritar olan müəllim informasiyanın təşkili üçün öz şəxsi mülahizəsini məcburi, zorla qəbul etdirir, şagirdlərin təklif və ideyalarını isə diqqətdən kənarda qoyur (Azərbaycan Respublikası, 2013).

Lakin bəzən təhsilalanın nəzərə alınmayan ideyası müəllimin öz ideyasından daha səmərəli, eyni zamanda maraqlı olur. Mütləq anlamaq lazımdır ki, təhsilalanlar hansı ideyanı işləyib hazırlayıblar. Əgər müəllimin fikrincə, bu ideya az səmərəlidirsə, onda yönəldici sualların köməyi ilə digər mülahizə yolunu təklif etmək olar. Yox, əgər əksinədirsə, yəni bu ideyada diqqəti çəkən qiymətli nəşə varsa, onda həllin bu yolunu da müzakirə etməyə imkan vermək mümkündür. İstənilən halda, şagirdlərin diqqəti cəlb edən hər bir ideyası qeyd olunmalı, mövcud və ya gələcək dərstdə müzakirəyə qoyulmalıdır. Bu, təhsilalanların özlərinə olan inam hissini formalaşdırır (Hartup, 1996).

Ədəbiyyat

1. ARTİ (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu). (n.d.). *Məktəbəhazırlıq qruplarında inklüziv təhsilin təşkili*. <https://www.arti.edu.az/noduploads/book/maktabahazirliq-gruplarinda-inkluziv-talimin-tas-kili.pdf>
2. Azərbaycan Respublikası. (2006, dekabr 1). *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)*. *Azərbaycan müəllimi* qəzeti. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikası. (2013, oktyabr 24). *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası*. Bakı.
4. Bourdieu, P. (1986). *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (R. Nice, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press. (Original work published 1979)
5. Bukowski, W. M., & Sippola, L. K. (2001). The role of peer relationships in social development. In P. K. Smith & C. H. Hart (Eds.), *Blackwell handbook of childhood social development*. Oxford: Blackwell, 363–379.
6. Buss, D. M. (2019). *Evolutionary psychology: The new science of the mind* (6th ed.). New York: Routledge.
7. Cabbarov, R. H. (2005). *Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində metodik xidmətin təşkili və planlaşdırılması*. Bakı: Müəllim.
8. Durkheim, E. (1951). *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). New York: Free Press. (Original work published 1897)
9. Erikson, E. H. (2002). *Adolesans psixologiyası* (S. Hacıyev, Trans.). Bakı: Təhsil.
10. Hartup, W. W. (1996). The company they keep: Friendships and their developmental significance. *Child Development*, 67(1), 1–13. <https://doi.org/10.2307/1131681>
11. Məmmədşad, R. M. (2010). *Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi*. Bakı: Müəllim.
12. Rutter, M., & Maughan, B. (2002). School influences on children's development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(5), 645–661. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00082>
13. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri. (2011). Mütərcim.
14. Wentzel, K. R. (2009). Peer relationships, motivation, and academic performance at school. In K. R. Wentzel & A. Wigfield (Eds.), *Handbook of motivation at school*. New York: Routledge, 301–322.

Daxil oldu: 28.02.2025

Qəbul edildi: 07.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/50-53>

Gülmira Sahib qızı

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-1914-8163>

gulmirahaciyeva90@gmail.com

Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji və maarifçilik ideyalarının müasir Azərbaycan təhsilində əksi

Xülasə

Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji və maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycan təhsil tarixində mühüm rol oynamışdır. Onun ideyaları milli təhsilin inkişafı, ana dilində tədris, şagirdyönlü təlim yanasması və maarifçilik hərəkatının genişlənməsi istiqamətində dərin iz buraxmışdır. Müasir Azərbaycan təhsil sistemində Vəlibəyovun irsi aktual olaraq qalır və onun pedaqoji prinsipləri təhsil islahatlarının əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: *Səfərəli bəy Vəlibəyov, pedaqoji fəaliyyət, maarifçilik, milli təhsil, müasir Azərbaycan təhsili*

Gulmira Sahib gizi

Nakhchivan Teachers' Institute

PhD in Pedagogy

<https://orcid.org/0009-0002-1914-8163>

gulmirahaciyeva90@gmail.com

Reflection of Safarali Bay Valibayov's Pedagogical and Enlightenment Ideas in Modern Azerbaijani Education

Abstract

Safarali bay Valibayov's pedagogical and enlightenment activities played a significant role in the history of Azerbaijani education. His ideas left a profound impact on the development of national education, instruction in the mother tongue, student-centered teaching approaches and the expansion of the enlightenment movement. Valibayov's heritage remains relevant in modern Azerbaijani education, and his pedagogical principles form the basis of educational reforms.

Keywords: *Safarali bay Valibayov, pedagogical activity, enlightenment, national education, modern Azerbaijani education*

Giriş

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçiliyinin yüksəliş dövrü kimi səciyyələnir. Ölkəmizdə aparılan pedaqoji tədqiqatlardan bir qismi Azərbaycanda təhsilin, təlimin və tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu, məqsədi və vəzifələrinə həsr olunur. Hər iki istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlarda azərbaycançılıq ideyalarının yetişən nəsillərə təlqin olunması ən vacib şərtlərdəndir. Ölkəmizdə pedaqoji kontekstdə aparılan tədqiqatlar içərisində pedaqoji fikir tarixini özündə əks etdirən mövzular önə çəkilməlidir (Hüseynli, 2019, s. 304).

Bu dövrün tanınmış simalarından biri olan Səfərəli bəy Vəlibəyov həm müəllim, həm də publisist kimi milli təhsil və maarif uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun ideyaları maarifçilik hərəkatının əsas dayaqlarından biri olmuş, milli təhsilin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır (Abbasova, 2009, s. 18).

Tədqiqat

Səfərali bəy Vəlibəyov 1850-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, 1881-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir və bu seminariyanı bitirən ilk üç azərbaycanlıdan biri kimi tarixə düşmüşdür. 1881–1896-cı illərdə Qori Seminariyasında müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, daha sonra Şuşa və Bakı şəhərlərində pedaqoji və maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Səfərali bəy Qori Seminariyasında 15 ilə yaxın müddətdə çalışmış, burada Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. Onun dərs dediyi tələbələr sonradan Azərbaycanın tanınmış maarifçiləri, müəllimləri və ziyalıları olmuşlar. Burada tədris prosesinə milli ruh aşıl原因, pedaqoji yanaşmalarda ana dilinə və milli kimliyə üstünlük verən ilk müəllimlərdən biri olmuşdur.

Pedaqoji fəaliyyəti təkcə dərs deməklə məhdudlaşmır, həm də tədris metodikasının sadələşdirilməsinə və elmi əsaslandırılmasına yönəlmişdir.

1883-cü ildə Şuşada ana dilində tədris aparan məktəb açaraq, müxtəlif təbəqələrdən olan 25 şagirdə pulsuz təhsil verməyə başlamışdır. Bu təşəbbüs, Səfərali bəyin maarifçiliyə nə qədər bağlı olduğunu göstərən konkret addımlardan biridir (İsmayılov, 2022).

1896-cı ildə Bakıya köçən Səfərali bəy burada iki il müddətində müəllimlik etmiş, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov və Süleyman Sani Axundov kimi gələcək ziyalıların ibtidai təhsili ilə məşğul olmuşdur. Vəlibəyovun pedaqoji baxışları dövrün qabaqcıl Avropa təhsil modelləri ilə uzlaşırdı. O, məktəblərin dünyəvi əsaslarla fəaliyyət göstərməsini, tədrisdə milli dəyərlərin qorunmasını və ana dilində təhsilin vacibliyini müdafiə edirdi (Cəfərov, 2020, s. 11). Bu yanaşmalar bu gün də müasir Azərbaycan təhsil sistemində aktualdır və strateji istiqamətlərdən biri kimi qalır.

Müasir Azərbaycan təhsil sistemində bir çox istiqamətlər üzrə Səfərali bəy Vəlibəyovun ideyaları ilə səsləşən yanaşmalar mövcuddur. O, təhsilin yalnız elmi bilik ötürmək deyil, həm də şəxsiyyət yetişdirmək missiyası daşdığını vurğulayırdı.

Səfərali bəy Vəlibəyov təhsilin milliləşdirilməsi və ümumxalq səviyyəsinə çatdırılması ideyasını müdafiə edirdi. O, müəllim hazırlığına, tədris proqramlarının yenilənməsinə və uşaqların tənqidi düşüncə ilə yetişdirilməsinə xüsusi önəm verirdi (Əlizadə, 2007, s. 25). Onun fikrincə, məktəb yalnız bilik verməməli, eyni zamanda milli mənlik şüurunu formalaşdırmalıdır (Əliyev, 2003, s. 9).

Səfərali bəy Vəlibəyov öz publisistik yazılarında təhsildə mövcud problemləri cəmiyyətə çatdırmaqla yanaşı, həll yolları da göstərirdi. O, xüsusilə kənd məktəblərinin açılmasını və müəllimlərin yerli icmalardan seçilməsini vacib sayırdı (Hacıyev, 2012, s. 41). Maarifçilik fəaliyyətində əsas məqsədi cəmiyyətin geridə qalmış təbəqələrinə bilik çatdırmaq və onların ictimai fəallığını artırmaq idi.

Eyni zamanda, müəllim hazırlığı sahəsində onun fəaliyyəti bu gün də örnək ola bilər. O, müəllimi təkcə bilik verən deyil, həm də tərbiyəedici, şəxsiyyət formalaşdırıcı bir fiqur kimi təqdim edirdi. Bu yanaşma hazırkı pedaqoji təlimlərdə və müəllimlərin sertifikatlaşdırma sistemində də nəzərə alınır (Nəcəfli, 2010).

Onun təklif etdiyi təhsil modelləri bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq olunan yeni kurikulum yanaşmaları, təlimin şagirdyönümlü olması və fəal öyrənmə prinsipləri, bir növ, Vəlibəyovun ideyalarının çağdaş təcəssümüdür (Hacıyeva, 2020, s. 33).

Qori Müəllimlər Seminariyası XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda müəllim hazırlığı sahəsində aparıcı rol oynamışdır. Bu seminariya Rus imperiyasının müsəlman xalqları üçün nəzərdə tutulmuş ilk rəsmi pedaqoji təhsil ocaqlarından biri idi. Seminariyanın əsas məqsədi ibtidai məktəblərdə dərs deyən biləcək ixtisaslı müəllimlər yetişdirmək idi.

Səfərali bəy Vəlibəyov Qori Seminariyasına daxil olaraq bu çətinliklərə baxmayaraq, təhsilini uğurla başa vurmuş və ilk azərbaycanlı məzunlardan biri olmuşdur. Daha sonra elə bu seminariyada müəllim kimi çalışmağa başlayaraq, həm şagirdlərə nümunə olmuş, həm də tədris prosesində milli ruhun aşılmasına çalışmışdır. Onun fəaliyyəti nəticəsində seminariyada Azərbaycan dilinə və mədəniyyətinə maraq artmış, bir sıra gənc müəllimlərin yetişməsinə şərait yaranmışdır (Musayev, 2015).

Səfərali bəyin pedaqoji baxışları bu gün də aktuallığını saxlayır. Onun irəli sürdüyü əsas prinsiplər – ana dilində tədris, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, əxlaqi tərbiyə, milli dəyərlərin qorunması – müasir Azərbaycan təhsil sistemində də əsas istiqamətlərdən biridir. Onun fəaliyyətində ana dilinin

qorunması və tədrisi, xalq maarifinin təşkili, dərs vəsaitlərinin hazırlanması və yeni üsullu məktəblərin qurulması xüsusi yer tutur. Səfərəli bəyin pedaqoji fəaliyyəti bir tərəfdən təhsildə milli məzmunun yaradılmasına, digər tərəfdən isə müəllim hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji düşüncələri və fəaliyyəti Azərbaycan maarifçilik tarixində mühüm yer tutur (Məmmədov, 2008).

“İbtidai məktəb şagirdlərinə məxsus və hüsnü-əxlaqa dair Azərbaycan dilində oxu risaləsi” (1883) onun ilk və ən təsirli dərsliklərindən biridir. Həmçinin əxlaqi mövzularla bağlı sadə və təsirli mətnlər verilmiş, uşaqların həm dili öyrənməsi, həm də mənəvi tərbiyəsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan məktəblərində istifadə olunan ilk sistemli dərsliklərdən biri sayılır.

“Xəzineyi-Əxbar” adlı iki cildlik ensiklopedik lüğət dövrün maarifçiləri üçün geniş məlumat bazası olmuşdur. İki cildədən ibarət olan bu əsər həm izahlı lüğət, həm də maarif ensiklopediyası kimi dəyərləndirilir.

Səfərəli bəy yalnız müəllim deyil, həm də maarifçi ideoloq kimi çıxış edirdi. Onun fəaliyyətində tələbə yetişdirmə fəlsəfəsi əsas yer tutur. Hər bir gənc onun üçün gələcəyin maarifçisi, ziyalı və xalqının xidmətçisi idi. Bu baxış bucağı onu müasir pedaqogikaya da yaxınlaşdırır (Quliyev, 2004).

Vəlibəyovun yazdığı dərs vəsaitləri, xüsusilə “Həsni-Əxlaq” adlı kitabı, bu gün də orta məktəb və müəllim hazırlığı proqramlarında əxlaq və milli dəyərlərin tədrisində nümunə kimi istifadə oluna bilər. Onun metodları Azərbaycan pedaqogikasının tarixi inkişafında ciddi mərhələ yaratmış və maarifçilik ənənəsinin formalaşmasına təkan vermişdir.

Vəlibəyov öz publisistik yazılarında təhsildə mövcud problemləri cəmiyyətə çatdırmaqla yanaşı, həll yolları da göstərirdi. O, xüsusilə kənd məktəblərinin açılmasını və müəllimlərin yerli icmalardan seçilməsini vacib sayırdı (Hacıyev, 2012, s. 41). Maarifçilik fəaliyyətində əsas məqsədi cəmiyyətin geridə qalmış təbəqələrinə bilik çatdırmaq və onların ictimai fəallığını artırmaq idi.

Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji ideyaları müasir dövrdə Azərbaycan təhsilində yenilikçi və müasirləşmə proseslərinə öncülük edir. Onun şagirdmərkəzli yanaşması və ana dilində tədris prinsipi, hazırkı təhsil sistemində əsas yerlərdən birini tutur. Səfərəli bəy Vəlibəyovun vurğuladığı kimi, təhsildə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı qloballaşan dünyada Azərbaycanın milli kimliyinin möhkəmləndirilməsi üçün zəruridir. Təhsil sistemində müəllimlərin peşəkarlığının artırılması və innovativ tədris üsullarının genişləndirilməsi də onun pedaqoji prinsiplərinə uyğun gəlir. Beləliklə, Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji irsi müasir təhsil sahəsində inkişafın əsas dayaqlarından biri kimi qalır (Vəlibəyov, 1906).

Nəticə

Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji və maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycan təhsil tarixində dərin iz qoymuşdur. Onun irəli sürdüyü ideyalar – milli təhsil, ana dilində tədris, şagirdyönümlü yanaşma və cəmiyyətin təhsillə inkişafı – bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Müasir Azərbaycan təhsilində tətbiq olunan kurikulum modeli, pedaqoji innovasiyalar və milli-mənəvi dəyərlərə söykənən təlim yanaşmaları Vəlibəyovun ideyalarının davamıdır. O, yalnız pedaqog və publisist deyil, həm də maarifçi strateq kimi çıxış etmişdir. Onun fikirləri və fəaliyyəti bu günün təhsil ictimaiyyəti üçün nümunə və ilham mənbəyidir. Vəlibəyovun irsi müasir təhsil strategiyalarının ideoloji təməlində durmaqla yanaşı, gələcək nəsillərin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Təkliflər:

- Onun əsərlərinin təkrar nəşri və tədrisdə istifadəsi təşviq olunmalıdır.
- Maarifçilik irsi ali təhsil müəssisələrində dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.
- Vəlibəyov irsi üzrə tematik elmi simpoziumlar təşkil olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, F. (2009). *Azərbaycan maarifçiliyinin inkişaf mərhələləri*. Təhsil.
2. Cəfərov, A. (2020). *Maarifçilik və müasirlik*. Elm.
3. Əliyev, T. (2003). *Azərbaycan maarifçilik tarixindən*. Maarif.
4. Əlizadə, A. (2007). *Pedaqoji irsimiz*. Nurlan.

5. Hacıyev, M. (2012). *Pedaqoji fikir tariximiz*. Elm və Təhsil.
6. Hacıyeva, G. (2020). Elmi-iş. *Beynəlxalq elmi jurnal*, ss. 304–308.
7. Hüseynli, V. (2019). *Azərbaycan pedaqoqları və ictimai fikir*. GDU nəşriyyatı.
8. İsmayılov, E. (2022). *Müasir Azərbaycan təhsili və tarixi köklər*. Təhsil.
9. Məmmədov, R. (2008). *Maarifçilik və milli ideya*. Təhsil.
10. Musayev, Ə. (2015). *Şəxsiyyətin inkişafında təhsilin rolu*. Elm və Təhsil.
11. Nəcəfli, E. (2010). *Azərbaycanın maarif tarixində şəxsiyyətlər*. Elm.
12. Quliyev, A. (2004). *XIX əsr Azərbaycan pedaqoji fikri*. Elm və Təhsil.
13. Vəlibəyov, S. (1906). Təhsil və məktəb məsələləri. *Kaspi*, (14).

Daxil oldu: 10.03.2025

Qəbul edildi: 30.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/54-58>

Lalə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-0683-7191>
lale_memmedova95@bk.ru

Korreksiya-inkışafetdirici fəaliyyətin xüsusi təhsil müəssisələrində tətbiqi və müəllimin rolu

Xülasə

Xüsusi təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyənin təşkili və korreksiya yönümlü fəaliyyətin həyata keçirilməsində müəllimin əvəzsiz rolu vardır. Bu tip məktəblərdə çalışan pedaqoqların funksional vəzifələri ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərdən fərqlənir. Onların pedaqoji fəaliyyəti həm dövlət təhsil siyasətinə uyğun tədris aparan rəsmi bir şəxs, həm də uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına və sosial adaptasiyasına dəstək verən bir sosial işçi və eyni zamanda davranış, psixi və sensor çatışmazlıqları olan uşaqlarla işləyən defektoloq və sosial pedaqoq kimi çoxşaxəli rolları özündə birləşdirir. Bu müəssisələrdə müəllimlər, şagirdlərin inkişafındakı mövcud və mümkün ola biləcək problemləri aradan qaldırmağa yönəlmiş düzgün metod və yanaşmaları seçərək, onları dərş prosesinə tətbiq etməklə fəaliyyət göstərirlər. Pedaqoqlar uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun anatomiya və psixofizioloji inkişaf qanunauyğunluqlarını, onların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini dəqiq bilməlidirlər. Müəllim daim təşəbbüskar, yaradıcı olmalı, çətinlikləri olan uşaqlardan ibarət sinfə rəhbərlik edərək təlim prosesində əsas istiqamətverici şəxsə çevrilməlidir. Beləliklə, korreksiya yönümlü təhsil sahəsində çalışan müəllimlərin şəxsi keyfiyyətləri və peşəkarlığı bir-birini təmamlamalıdır.

Açar sözlər: *xüsusi təhsil müəssisələri, pedaqoq, pedaqoji fəaliyyət, təlim-tərbiyə, korreksiya-edici*

Lala Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0004-0683-7191>
lale_memmedova95@bk.ru

The Application of Corrective And Developmental Activity in Special Educational Institutions and the Role of the Teacher

Abstract

The teacher has an indispensable role in the organization of education and correctional activities in special educational institutions. The functional duties of teachers working in such schools differ from those of teachers working in general education institutions. Their pedagogical activity combines the multifaceted roles of both an official who conducts education in accordance with state educational policy, a social worker who supports the formation of the child's personality and social adaptation and a defectologist and social pedagogue who works with children with behavioral, mental and sensory deficiencies. In these institutions, teachers operate by selecting the right methods and approaches aimed at eliminating existing and possible problems in the development of students and applying them to the teaching process. Educators must accurately know the laws of anatomy and psychophysiological development of children according to their age characteristics, as well as their individual psychological characteristics. The teacher must always be proactive, creative and lead a class of children with difficulties, becoming the main guiding figure in the learning process. Thus, the personal qualities and professionalism of teachers working in the field of correctional education must complement each other.

Keywords: *special educational institutions, pedagogue, pedagogical activity, training education, correctional*

Giriş

İnklüziv təhsil müəllimdən daha yüksək məsuliyyət və peşəkarlıq tələb edir. Belə müəllimlər sağlamlıq imkanları məhdud şagirdləri dəstəkləmək üçün düzgün yanaşma müəyyən etməli və onları cəmiyyətə faydalı fərdlər kimi yetişdirməyi bacarmalıdırlar. Bu kateqoriyaya daxil olan uşaqlara müəllim müxtəlif sahələrdə yardım göstərə bilər:

- Sosial adaptasiya;
- Emosional dayanıqlığın gücləndirilməsi;
- Öz qabiliyyətlərinə güvən hissinin inkişaf etdirilməsi;
- Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlə digər şagirdlər arasında sağlam və müsbət münasibətlərin qurulması (Ağayeva, 1999).

Tədqiqat

Sosial dəstəyin əsas məqsədi uşağın cəmiyyətdə öz yerini və rolunu dərk etməsinə kömək etməkdir. Bu mərhələdə müəllimlərin psixoloq və valideynlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində çalışması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər isə əksər hallarda daha çox emosional dəstəyə ehtiyac duyurlar. Belə şagirdlər özlərini digər uşaqlardan zəif hesab etdikləri üçün tez-tez özlərinə qapanır və sosial əlaqə qurmaqda çətinlik yaşayırlar. Bu kimi hallarda müəllim onların psixoloji vəziyyətinə diqqət yetirməli və yaranan mənfi emosiyaların aradan qaldırılmasına çalışmalıdır. Bundan əlavə, müəllimlər dərs zamanı bu şagirdlərdə öyrənməyə olan inamı formalaşdırmalıdır. Şagird öz öyrənmə bacarığına inandıqda, artıq özünü zəif və fərqli hiss etmir, bu isə onda özünəinamın inkişafına səbəb olur. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün əsas prioritetlərdən biri də ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Müəllim yalnız həmin şagirdlərlə deyil, bütün siniflə birgə işləməli, onları bir kollektiv kimi formalaşdırmalıdır. Belə yanaşma, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdə həm özünü digər uşaqlardan geri qalmayan bir fərd kimi hiss etdirməyə, həm də ətrafdakıların ona münasibətində fərqlilik etməməsinə şərait yaradır. Xüsusi təhsildə müəllimin valideynlərlə mütəmadi əlaqədə olması olduqca önəmlidir. Bu, dərs prosesində formalaşdırılmış müsbət və dəstəkləyici mühitin ev şəraitində də davam etdirilməsi üçün zəruridir. Belə əməkdaşlıq sayəsində müəllimlər valideynlərdən şagirdin fərdi ehtiyacları barədə daha ətraflı məlumat əldə edə bilər və bu məlumatı tədris prosesində effektiv şəkildə tətbiq edə bilərlər. Valideynlərlə yalnız ümumi görüşlər deyil, eyni zamanda fərdi və məqsədyönlü iş aparılması da vacibdir (Qasımov, Kərimova, 2004). Müəllim ailə üzvlərinin psixoloji gərginliyini azaltmaqda onlara yardımçı olmalı və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətdə yer tutmaları üçün ailənin imkanlarını düzgün istiqamətə yönləndirməyi bacarmalıdır. Xüsusi təhsilin əsas hərəkətverici qüvvəsi müəllimin şagirdə göstərdiyi dəstəkdir. Bu prosesdə müəllimin yalnız təcrübəsi deyil, həm də uyğun strategiya seçə bilməsi və onu reallaşdırmaq bacarığı inklüziv təhsilin uğurla tətbiqində əsas amillərdən sayılır. Inklüziv təhsil mühitinin uğurla formalaşdırılması müəllimlərin, məktəb rəhbərliyinin və valideynlərin birgə səyi ilə mümkün olur. Bu səbəbdən xüsusi təhsil sahəsində çalışan pedaqoqlar ümumi təhsil müəllimləri ilə əməkdaşlıq etməli, şagirdlərdə müsbət davranış və mədəniyyətin formalaşdırılması, eləcə də ortaq tədris proqramlarının hazırlanması üçün birlikdə fəaliyyət göstərməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, inklüziv siniflərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların keyfiyyətli təhsil almasını təmin etmək baxımından xüsusi təhsil müəllimlərinin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Müxtəlif bacarıqlara malik şagirdlərin ehtiyacları yalnız peşəkar mütəxəssis və xüsusi təhsil müəlliminin dəstəyi ilə təşkil edilmiş uyğun təlim mühitində qarşılanmalıdır. Inklüziv təhsilin müsbət nəticələr verməsi üçün öyrənməyə şərait yaradan effektiv təlim modelləri və əlverişli pedaqoji mühit formalaşdırılmalıdır. Həm xüsusi, həm də ümumi təhsil müəllimləri inklüziv təhsilin prinsiplərinə açıq yanaşmalı, qarşılıqlı hörmət əsasında əməkdaşlıq etməli, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri bilik və inzibati dəstəyə malik olmalıdırlar. Xüsusi təhsil müəlliminin bu sahədə iştirakı birləşdirilmiş sinif mühitinin uğurlu nəticələr verməsində mühüm rol oynayır.

Xüsusi təhsil müəllimləri inklüziv siniflərdə təhsil alan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların fərdi ehtiyaclarının nəzərə alınması üçün dərs planlarının hazırlanmasına yardım etməlidirlər. Bu məqsədlə müəllimlər birgə fəaliyyət göstərərək, hər bir şagird üçün əlçatan və uyğunlaşdırılmış tədris planı üzərində işləyə bilər və ya xüsusi təhsil müəllimi ümumi təhsil müəlliminin planına düzəlişlər edə bilər. Eyni zamanda, xüsusi təhsil müəllimi əlavə təlim materialları – vizual resurslar, mətnlər, manipulyativ vasitələr və texnologiya əsaslı mənbələr hazırlamalı, təktək dərslərin nə zaman tələb oluna biləcəyini müəyyən etməlidir. Dərs planlaşdırılarkən şagirdlərin güclü və zəif tərəfləri, maraqları və ünsiyyət bacarıqları nəzərə alınmalı, onların təhsil uğurları diqqətlə izlənərək uğura doğru irəliləyiş təmin edilməlidir. Inklüziv sinif mühitində sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərə uyğun tədris şəraiti yaratmaq üçün xüsusi və ümumi təhsil müəllimlərinin sıx əməkdaşlığı vacibdir. Uşaqların tədrisə fəal şəkildə cəlb olunması onların ehtiyaclarına uyğun fərdi təlimat və dəstək vasitəsilə təmin olunur. Müəllim zəruri hallarda şagirdi fərdi dərs və ya emosional dəstək üçün sinifdən kənara çıxara bilər. Eyni zamanda, qiymətləndirmə sənədlərinin tərtibində və qaydaların tətbiqində ümumi təhsil müəlliminə dəstək göstərərək inklüziv mühitin qorunmasına töhfə verir. Tədrisin effektivliyini artırmaq üçün dərsləri kiçik qruplara ayırmaq da faydalı ola bilər (Ağayeva, Əliyeva, 1999).

Xüsusi təhsil müəllimlərinin önəmli funksiyalarından biri də şagirdlərin təlim hədəflərinə çatıb-çatmadığını müəyyən etmək üçün dövrü qiymətləndirmələr aparmaqdır. Şagirdlər özlərini həm müstəqil, həm də dəyərli hiss etməli, tədris zamanı kifayət qədər dəstək aldıklarını qavramalıdırlar. Müəllimlər valideynlər və digər müvafiq şəxslərlə birlikdə mütəmadi iclaslar keçirməli, tədris planının yenilənməsinə ehtiyac olub-olmadığını müəyyən etməlidirlər (Qasimov, 2000).

Müəllimlər elmi və pedaqoji ədəbiyyatdan səmərəli istifadə edərək sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla aparılacaq korreksiya və kompensasiya yönümlü fəaliyyətlərin müxtəlif formalarını hazırlaya bilərlər. Tədris-tərbiyə prosesinin planlaşdırılmasında psixoloji və pedaqoji amillər əsas götürülməli, bu amillərin korreksiya işində tətbiq xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Həmçinin müəllim bu sahədə düzgün metod və yanaşmaları seçməyi və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Müəllim daima aktiv, yaradıcı olmalı, psixofiziki inkişafında gerilik olan uşaqlardan ibarət bir qrupla işləyərkən təlim və tərbiyə prosesində əsas istiqamətverici rol oynamalıdır. Bu baxımdan, korreksiya yönümlü təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin şəxsi keyfiyyətləri ilə peşəkarlıq səviyyələri bir-biri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Beləliklə, korreksiyaedici təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin şəxsi keyfiyyətlərinə dair əsas tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ Müəllim insansevər olmalı, uşaqlara qarşı diqqətli və mərhəmətli yanaşmalı, onlara yardım göstərməyə daim hazır olmalıdır;

➤ Şagirdlərlə ünsiyyətdə müəllim səbirli və mehriban davranmalı, onların qeyri-adi davranışlarına anlayışla və sakit şəkildə reaksiya verməlidir;

➤ Pedaqoq qeyri-adekvat və çətin situasiyalarda özünü itirməməli, zəruri hallarda əsaslandırılmış və operativ qərarlar qəbul edib onları tətbiq etmə bacarığına malik olmalıdır;

➤ Müəllim ardıcıl və prinsipial olmalı, lakin sərtlik və qəddarlıqdan uzaq durmalıdır; onun zərər və yumor hissi olmalı, bu hiss vasitəsilə sinifdə yaranan mənfi halları yumşaltmalı, eyni zamanda heç bir halda uşaqlara əlçaldıcı davranış sərgiləməməlidir.

Xüsusi təhsil müəssisələrində dərsə hazırlıq prosesi qarşılıqlı əlaqədə olan üç əsas mərhələdən ibarətdir: diaqnostika, proqnozlaşdırma və planlaşdırma (M. İ. Maxmutov, P. İ. Pidkasiy, Q. M. Dulnev, V. V. Voronkova). Bəzi mənbələrə əsasən, bu hazırlıq iki əsas həlqədən də ibarət ola bilər: dərs sisteminin ümumi planlaşdırılması və bu planın konkret dərsə uyğunlaşdırılması (Hüseynova, 2006). Diaqnostik hazırlıq müəllimin dərsi aparmazdan əvvəl bütün vacib amilləri nəzərə almasını nəzərdə tutur: dərsin ümumi tədris sistemindəki yeri, şagirdlərin fərdi imkanları, onların maraq və motivasiyası, intellektual səviyyəsi və tədris materialının xüsusiyyətləri. Bu mərhələdə müəllimin öz fəaliyyətinin nəticələrini əvvəlcədən görə bilmə bacarığı formalaşır. Nəticədə pedaqoq gələcək fəaliyyətini planlaşdıraraq öz imkanlarını və resurslarını dəyərləndirir. Sadəcə dillə desək, proqnozlaşdırma müəllimin keçəcəyi dərsin mümkün ssenarilərini qiymətləndirməsinə xidmət edir (Hüseynova, 2014).

Proqnozlaşdırma və planlaşdırma şagirdlərin bilik səviyyəsini və bu səviyyəyə uyğun plan və təlim formasını seçməyə imkan verir. Müasir proqnozlaşdırma texnologiyaları dərsin effektivliyinin müxtəlif göstəricilərini üzə çıxarmağa şərait yaradır.

Dərsin əsas məqsədi şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasıdır. Planlaşdırma isə dərsə hazırlığın son mərhələsi sayılır. Ümumtəhsil və xüsusi təhsil sistemlərində planlaşdırma iki formada həyata keçirilir:

- Təqvim-tematik plan – müəllim tərəfindən fənn üzrə mövzular əsasında əvvəlcədən tərtib olunur və planın bütün komponentlərini əhatə edir.

- Gündəlik dərs planı (plan-konspekt) – konkret dərs üçün hazırlanır və dərsin vaxtı, mövzusu, məzmunu,

ardıcılığı, materialın həcmi kimi detalları özündə əks etdirir.

Dərsin məqsəd və vəzifələri ümumtəhsil və korreksiya yönümlü təlim məqsədlərinə əsaslanır. Eyni zamanda dərsin təminatı – cədvəllər, şəkillər, didaktik vasitələr və digər təlim resursları – dərsin məzmununa və metodik tələblərə uyğun şəkildə seçilməlidir. Tematik planlaşdırma gündəlik dərsin hazırlanmasında əsas baza rolunu oynayır və dərsin növü, məqsədi və əsas vəzifələrini əhatə edir (Aksenova, Arkhipov, Belyakova, 2001).

Nəticə

Əlilliyin tibbi modeli əsasən fərdin özünə yönəlir və onu problemi olan bir insan kimi dəyərləndirir. Bu yanaşma, şəxsin cəmiyyətdə aktiv iştirak etməsinə mane olan sosial və fiziki əngəlləri nəzərə almır. Xüsusi təhsil sahəsində bu yanaşma, əlilliyi olan uşaqların məktəbdə təhsil alma və dərs prosesində fəal iştirak etmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Tibbi modelin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o, insan hüquqlarına əsaslanan yanaşmanın çevik və çoxşaxəli xarakterini nəzərə almır və uşağa yalnız diaqnoz əsasında münasibət bəsləməyə səbəb olur. Bu isə uşağın cəmiyyət tərəfindən damğalanmasına, təhsildəki struktur problemlərin aradan qaldırılması əvəzinə onun problemin mənbəyi kimi görülməsinə gətirib çıxarır. Əslində isə yalnız əlilliyi olan uşaqlar deyil, bir çox digər məktəblilər də tədris prosesində müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır. Bu səbəbdən təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün həmin çətinliklərin aradan qaldırılması, edilən dəyişikliklərin isə bütün şagirdlər üçün öyrənmə şəraitini yaxşılaşdırması əsas məqsəd olmalıdır. Əlilliyi olan uşaqlarla yalnız ayrıca işləmək üçün mütəxəssislər dəvət etməkdənsə, məktəbdə çalışan müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılması daha məqsəduyğundur. Belə uşaqlar problemi təmsil etmir; əksinə, onların ehtiyaclarını qarşılaya bilməyən təhsil sistemi əsl çətinlik kimi dəyərləndirilməlidir. Inklüziv təhsilin tətbiqi zamanı təhsil müəssisələrinin əsaslanmalı olduğu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Fərdi yanaşma prinsipi – hər bir uşağın fərdi xüsusiyyət və ehtiyaclarının nəzərə alınması;

- Uşağın müstəqil fəaliyyəti üçün dəstək prinsipi – uşağın sərbəstliyini inkişaf etdirməyə yönəlmiş dəstək;

- Təhsil prosesində bütün iştirakçıların aktiv iştirakı prinsipi – müəllim, valideyn, mütəxəssis və uşağın təhsildə birgə rolu;

- Fənlərarası əməkdaşlıq prinsipi – müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri arasında sıx əməkdaşlıq;

- Təlim və tərbiyənin təşkilində çeviklik prinsipi – birgə çalışan mütəxəssislər (pedaqoq, loqoped, psixoloq, sosial pedaqoq, defektoloq) tərəfindən uşağın inkişaf səviyyəsi mütəmadi şəkildə diaqnostik qiymətləndirməyə alınmalıdır;

- Ailə ilə əməkdaşlıq prinsipi – valideynlərlə qarşılıqlı və davamlı əməkdaşlıq əsasında fəaliyyətin qurulması;

- Uşaq bağçalarında təhsil modelinin dinamik inkişafı prinsipi – erkən yaş təhsil müəssisələrində inklüziv yanaşmanın mərhələli və inkişaf yönümlü tətbiqi.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, T. H. (1999). *Ümumtəhsil məktəblərində loqopedik işin təşkili*. ADPU.
2. Ağayeva, T. H., & Əliyeva, S. M. (1999). *Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri*. Maarif.
3. Aksenova, L. I., Arkhipov, B. A., & Belyakova, L. I. (2001). *Spetsial'naya pedagogika*. Akademiya.
4. Hüseynova, N. T. (2014). *Loqopedik atlas*.
5. Hüseynova, N. T., & Rüstəmov, L. H. (2006). *Xüsusi pedaqogika*.
6. Qasimov, S. Ə., & Kərimova, E. M. (2004). *Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası*.
7. Qasimov, S. Ə., & Talibov, Y. (2000). *Anomal uşaqların əlahiddə pedaqogikanın əsasları*.

Daxil oldu: 12.02.2025

Qəbul edildi: 19.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/59-63>

Mirzağa Yaqubzadə
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant

<https://orcid.org/0009-0001-6350-2644>
mirzaga.yaqubov@gmail.com

Hüquqi müəyyənlik prinsipinin təmin edilməsində vahid məhkəmə təcrübəsinin rolu

Xülasə

Məqalədə müasir hüquqi dövlətlərin əsas təməl prinsiplərindən biri hesab edilən hüquqi müəyyənlik prinsipinin təmin edilməsində vahid məhkəmə təcrübəsinin rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Hüquqi müəyyənlik məhkəmə qərarlarının sabit, qabaqcadan proqnozlaşdırıla bilən və məntiqli olmasını, oxşar hallarda müxtəlif nəticələrin qarşısının alınmasını tələb edir. Bu, məhkəmə sisteminə ictimai etimadı artırır və insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsinə zəmin yaradır. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında vahid məhkəmə təcrübəsinin nəzəri və praktiki aspektlərini araşdırmaq, xüsusilə Ali Məhkəmənin Plenum qərarları və hüquqi izahlarının məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təminindəki əhəmiyyətini qiymətləndirməkdir. Məqalədə milli qanunvericiliyin müvafiq müddəaları öyrənilir, məhkəmə təcrübəsində mövcud boşluqlar və ziddiyyətlər aşkarlanır və bunların hüquqi müəyyənlik prinsipinə təsiri analiz olunur. Eyni zamanda, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ praktikasına istinad edilərək beynəlxalq yanaşmanın milli səviyyədə tətbiq imkanları qiymətləndirilir. Tədqiqat normativ hüquqi aktların, məhkəmə qərarlarının və hüquqşünas alimlərin fikirlərinin müqayisəli təhlili əsasında aparılır. Məqalənin sonunda vahid məhkəmə təcrübəsinin inkişafı və qərarların ziddiyyətliliyinin aradan qaldırılması ilə bağlı praktiki təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *hüquqi müəyyənlik, vahid məhkəmə təcrübəsi, Ali Məhkəmə Plenumu, presedent hüququ, insan hüquqlarının müdafiəsi*

Mirzagha Yagubzadeh
Baku State University
PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-6350-2644>
mirzaga.yaqubov@gmail.com

The Role of Unified Judicial Practice in Ensuring the Principle of Legal Certainty

Abstract

The article provides an extensive analysis of the role of unified judicial practice in ensuring the principle of legal certainty, which is considered one of the fundamental pillars of modern rule-of-law states. Legal certainty requires court decisions to be stable, predictable and consistent, preventing different outcomes in similar cases. This strengthens public trust in the judiciary and creates a solid basis for the effective protection of human rights. The aim of the research is to study the theoretical and practical aspects of unified judicial practice in the Republic of Azerbaijan, with particular attention to the importance of the Supreme Court's Plenum decisions and legal clarifications in ensuring consistency. The article examines the relevant provisions of national legislation, identifies existing gaps and contradictions in judicial practice, and analyses their impact on the principle of legal certainty. In addition, the paper refers to the case law of the European Court of Human Rights to assess how international precedent practice can be applied at the national level.

The research is conducted through a comparative analysis of normative legal acts, court decisions and the opinions of legal scholars. As a result, practical recommendations are presented for the development of unified judicial practice and the elimination of inconsistencies in court rulings.

Keywords: *legal certainty, unified judicial practice, Supreme Court Plenum, precedent law, protection of human rights*

Giriş

Hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri olan hüquqi müəyyənlik prinsipi müasir məhkəmə fəaliyyətində qərarların sabitliyi, qabaqcadan proqnozlaşdırıla bilənliyi və vahid tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 2023). Hüquqi müəyyənlik olmadan məhkəmə qərarlarının sabitliyindən, vətəndaşların hüquqlarının səmərəli müdafiəsindən və məhkəmə sisteminə ictimai inamdan danışmaq çətindir (Lenaerts, 2007).

Hüquqi müəyyənlik prinsipi, xüsusilə *res judicata* — məhkəmə qərarlarının qəti və dəyişdirilməz olması ilə birbaşa bağlıdır. Bu prinsip hüquq sistemində təkrar mübahisələrin qarşısını alır, qərarların proqnozlaşdırıla bilənliyini və stabilliyini təmin edir (Tsvina, 2019). Tetiana Tsvina qeyd edir ki, “*res judicata* is one of the main guarantees of the legal certainty principle in civil procedure which allows a stability of the court decisions in a democratic society and increases the public confidence to judiciary” (Tsvina, 2019). Bu baxımdan vahid məhkəmə təcrübəsi *res judicata* prinsipinin effektiv həyata keçirilməsinin zəruri şərtidir (Taruffo, 2009).

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) təcrübəsi də hüquqi müəyyənliyin əhəmiyyətini aydın şəkildə göstərir. *Brumărescu v. Romania* (1999) işində AİHM bəyan etmişdir ki, Rumıniya Ali Məhkəməsinin prokurorun istənilən vaxt yekun qərarı ləğv etmək səlahiyyəti hüquqi müəyyənlik prinsipini pozur (European Court of Human Rights, 1999). Bu işdə Məhkəmə vurğulamışdır ki, “power to apply for a final judgment to be quashed at any time infringed the principle of legal certainty” (European Court of Human Rights, 1999). Bu presedent, qərarların sabit və dəyişməz olmasının hüquqi dövlət və hüquqların müdafiəsi üçün əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Assanidze v. Georgia (2004) işində isə AİHM yekun məhkəmə qərarının icra edilməməsini hüquqi müəyyənliyin və ədalətli məhkəmə hüququnun pozulması kimi qiymətləndirmişdir (European Court of Human Rights, 2004). Məhkəmə burada göstərmişdir ki, icra edilməyən qərar hüquqi sabitliyi tamamilə sarsıdır və Konvensiyanın 6-cı maddəsinin səmərəliliyini itirir (European Court of Human Rights, 2004).

AİHM tərəfindən hazırlanmış *Guide on Article 5* sənədində də vurğulanır ki, məhkəmə qərarları “clear, predictable and non-contradictory” olmalı və məhkəmə hakimiyyətinin sabitliyini təmin etməlidir (European Court of Human Rights, 2023). Lenaerts və Stone Sweet kimi Avropa hüquqşünasları da qeyd edirlər ki, hüquqi müəyyənlik prinsipinin təminində presedent hüququ və vahid məhkəmə təcrübəsi zəruridir (Stone Sweet, 2004; Lenaerts, 2007).

Azərbaycan hüquq sistemi də bu prinsipi tanıyır və möhkəmləndirir. Konstitusiyada hüquqi dövlət və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi təsbit olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 2023). Cinayət Prosessual Məcəllə qəti məhkəmə qərarlarının dəyişdirilməzliyini və icrasını təmin edən maddələr ehtiva edir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi, 2023). Ali Məhkəmənin Plenum Qərarları isə normativ boşluqları dolduraraq, hüquqi izahlarla məhkəmə orqanlarının qanunları vahid şəkildə tətbiq etməsinə dəstək verir (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2023; Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2021).

Məqalənin məqsədi, hüquqi müəyyənlik prinsipinin təminində vahid məhkəmə təcrübəsinin rolunu həm beynəlxalq presedentlər, həm də milli normativ mexanizmlər kontekstində araşdırmaqdır. Burada normativ-hüquqi analiz, müqayisəli hüquqi təhlil və *case-law* təhlili kimi metodlardan istifadə ediləcək. Nəticədə tədqiqat həm Ali Məhkəmənin presedent rolunu (Məmmədov, 2021), həm də AİHM təcrübəsinin milli hüquqa təsirini izah edərək, vahid məhkəmə təcrübəsinin hüquqi sabitliyi necə təmin etdiyini ətraflı göstərməyi hədəfləyir (European Court of Human Rights, 2020).

Tədqiqat

1. *Res judicata prinsipi: hüquqi müəyyənliyin əsas təminatı.*

Hüquqi müəyyənliyin praktik həyata keçirilməsi ilk növbədə res judicata prinsipinə əsaslanır. Bu prinsip məhkəmə qərarlarının qəti və dəyişdirilməz olmasını təmin edir və eyni hüquqi məsələlər üzrə təkrar mübahisələrin qarşısını alır (Tsuvin, 2019). Tsuvin qeyd edir ki, res judicata sivil prosesdə hüquqi müəyyənlik prinsipinin təməl təminatıdır və məhkəmə sisteminə ictimai inamı möhkəmləndirir (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Əlavə Protokollar, 2022). Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində bu mexanizm hüquq dövlətinin sabitliyi və məhkəmə qərarlarının proqnozlaşdırıla bilənliyi üçün zəruri hesab olunur (Stone Sweet, 2004).

2. *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentləri.*

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarında res judicata prinsipinin pozulması hüquqi müəyyənliyin ciddi zərbə alması kimi qiymətləndirilir. *Brumărescu v. Romania* (1999) işində AİHM göstərmişdir ki, Rumıniya Ali Məhkəməsinin yekun qərarların istənilən vaxt prokurorun müraciəti ilə ləğv edilə bilməsi hüquqi müəyyənlik prinsipinə ziddir (European Court of Human Rights, 1999). Məhkəmə vurğulamışdır ki, “power ... to apply for a final judgment to be quashed at any time infringed the principle of legal certainty” (European Court of Human Rights, 1999). Bu presedent məhkəmə qərarlarının sabitliyi prinsipinin hüquqi dövlət quruluşunda əhəmiyyətini təsdiq edir (Zurn & Nollkaemper, 2021).

Assanidze v. Georgia (2004) işində isə AİHM yekun məhkəmə hökmünün icra edilməməsini hüquqi müəyyənlik prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirmişdir (European Court of Human Rights, 2004). Burada məhkəmə qeyd etmişdir ki, qərarın icrasız qalması Konvensiyanın 6-cı maddəsinin faydasız olmasına gətirib çıxarır (European Court of Human Rights, 2004). Bu presedent göstərir ki, hüquqi müəyyənlik yalnız qərarın qəbul edilməsi ilə deyil, həm də onun vaxtında və tam icrası ilə təmin olunur (Tsuvin, 2020).

3. *AİHM Guide on Article 5 və elmi yanaşmalar.*

AİHM-in Guide on Article 5 sənədində məhkəmə qərarlarının “clear, predictable and non-contradictory” olmasının vacibliyi xüsusi vurğulanır (European Court of Human Rights, 2023). Bu tələblər vahid məhkəmə təcrübəsinin və res judicata prinsipinin qarşılıqlı əlaqəsini açıq göstərir. Stone Sweet də Avropa İttifaqı məhkəmə praktikasını araşdırarkən qeyd edir ki, hüquqi müəyyənlik presedent hüququ ilə sıx bağlıdır və məhkəmələr arasında vahid mövqenin formalaşdırılmasını şərtləndirir (Stone Sweet, 2004). Lenaerts Avropa İttifaqı hüququnda hüquqi müəyyənlik prinsipinin normativ aktların və məhkəmə qərarlarının sabitliyini möhkəmləndirdiyini xüsusi vurğulayır (Lenaerts, 2007).

4. *Müqayisəli hüquqi yanaşmalar.*

Müxtəlif ölkələrin məhkəmə sistemlərində res judicata və vahid tətbiq prinsipi fərqli formada təzahür edir. Məsələn, Almaniya hüquq sistemində yekun məhkəmə qərarları yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş məhdud əsaslarla yenidən baxıla bilər. İngiltərə hüquq sistemində isə presedent hüququ bağlayıcı xarakter daşıyır və bu, hüquqi sabitliyi təmin edir (Lenaerts, 2007; Bobek, 2014). Lenaerts, Stone Sweet və Bobek kimi tədqiqatçılar Avropa İttifaqı Məhkəməsinin də faktiki olaraq vahid presedent hüququ sistemi kimi işlədiyini qeyd edirlər (Stone Sweet, 2004; Lenaerts, 2007; Bobek, 2014).

5. *Milli hüquqi baza və Ali Məhkəmə Plenumunun rolu.*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 2023) və Cinayət Prosessual Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi, 2023) hüquqi müəyyənlik və res judicata prinsiplərini təsbit edir. Bu normativ aktlar qəti məhkəmə qərarlarının sabitliyini, təkrar araşdırılmamağını və icrasının məcburiliyini tələb edir. Ali Məhkəmənin Plenum Qərarları isə milli məhkəmə sistemində vahid tətbiq prinsipinin təmin olunmasında mühüm alət kimi çıxış edir (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2023; Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2021). Plenum Qərarları məhkəmələr arasında hüquqi mövqenin eyniləşdirilməsi, normativ boşluqların doldurulması və ziddiyyətli qərarların qarşısının alınması məqsədi daşıyır (Məmmədov, 2021).

6. Hüquqi müəyyənliyin təminində mövcud problemlər.

Lakin praktikada bəzən vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşması və tətbiqi prosesində çətinliklər meydana çıxır. Oxşar hallarda fərqli məhkəmə instansiyalarında müxtəlif qərarların çıxarılması hüquqi sabitliyə xələl gətirir (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2023). Bu, bəzi hallarda Plenum Qərarlarının tam tətbiq edilməməsi, qanunvericilikdəki boşluqlar və ya hakimlərin hüquqi mövqedə parçalanmış yanaşmaları ilə əlaqələndirilə bilər. Belə hallarda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi və beynəlxalq təlimatlar milli təcrübə üçün faydalı mənbədir (European Court of Human Rights, 2004; European Court of Human Rights, 1999; European Court of Human Rights, 2023).

Beləliklə, Tədqiqat bölməsi göstərir ki, həm beynəlxalq presedentlər, həm də müqayisəli hüquqi yanaşmalar vahid məhkəmə təcrübəsinin hüquqi müəyyənlik prinsipi üçün əhəmiyyətini təsdiq edir. Milli normativ baza və Ali Məhkəmənin Plenum Qərarları bu prinsipi praktik səviyyədə təmin edən əsas vasitələrdəndir (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2023; Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2021; Council of Europe, Consultative Council of European Judges (CCJE), 2009).

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, hüquqi müəyyənlik prinsipi hüquqi dövlətin əsas sütunlarından biri olmaqla, yalnız normativ aktlarla deyil, həm də məhkəmə qərarlarının sabitliyi və vahid tətbiqi ilə təmin olunur (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 2023; Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi, 2023). Beynəlxalq praktika, xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) presedentləri bu prinsipin tətbiqində *res judicata*-nın əhəmiyyətini aydın təsdiq edir. *Brumărescu v. Romania* işində yekun qərarların istənilən vaxt ləğv edilməsi hüquqi müəyyənlik prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirilmişdir (European Court of Human Rights, 1999). *Assanidze v. Georgia* işində isə məhkəmə qərarının icrasız qalmasının hüquqi sabitliyi necə sarsıtdığı vurğulanmışdır (European Court of Human Rights, 2004).

Müqayisəli hüquqi təcrübə göstərir ki, Avropa İttifaqı ölkələrində presedent hüququnun bağlayıcı xarakter daşması məhkəmə qərarlarının proqnozlaşdırıla bilənliyini və ictimai etimadı gücləndirir (Stone Sweet, 2004; Lenaerts, 2007; Bobek, 2014). Stone Sweet və Lenaerts-in əsərlərində də vurğulandığı kimi, vahid məhkəmə təcrübəsi hüquqi müəyyənliyin qorunması üçün zəruridir (Stone Sweet, 2004; Lenaerts, 2007).

Azərbaycan hüquq sistemində bu prinsipin təminində mühüm addımlar atılsa da, bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Məsələn, oxşar işlər üzrə fərqli qərarların çıxarılması, Plenum Qərarlarının tam icra olunmaması və normativ boşluqlar hələ də hüquqi müəyyənlik prinsipinin effektiv reallaşmasına mane olur (Məmmədov, 2021). Bütün bunlar vahid məhkəmə təcrübəsinin möhkəmləndirilməsinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2023; Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2021).

Təvsiyələr:

1. Ali Məhkəmə Plenum Qərarlarının tətbiqində mexanizmlər gücləndirilməlidir. Plenum Qərarları məhkəmələr üçün bağlayıcı olmalı, onların izahları praktikada istinad olunan əsas normativ izah kimi qəbul edilməlidir (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2023; Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu, 2021).

2. Qanunvericilikdə *res judicata* prinsipi daha dəqiq normativləşdirilməlidir. Cinayət Prosessual Məcəllədə qəti qərarların dəyişdirilməsi hallarına dair müddəalar təkmilləşdirilməli və istisnalar açıq müəyyən edilməlidir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi, 2023).

3. Hüquq elmi və tədrisi vahid məhkəmə təcrübəsinin inkişafına dəstək verməlidir. Hüquqi müəyyənlik prinsipinin nəzəri əsasları geniş tədqiq olunmalı, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisələr aparılmalıdır (Tsuvin, 2019; Məmmədov, 2021).

4. Elektron ədliyyə və məhkəmə informasiya sistemlərindən istifadə genişləndirilməlidir. Bu sistemlər vahid presedentlərə asan çıxış, qərarların müqayisəli təhlili üçün praktik vasitədir (Məmmədov, 2021).

5. AİHM presedentləri daha fəal öyrənilməli və milli təcrübəyə uyğun tətbiq edilməlidir. Bu, hüquqi müəyyənliyin beynəlxalq standartlara uyğun inkişafına zəmin yaradar (European Court of Human Rights, 2004; European Court of Human Rights, 1999; European Court of Human Rights, 2004; European Court of Human Rights, 2023).

Beləliklə, *res judicata* və vahid məhkəmə təcrübəsi prinsipləri hüquqi müəyyənliyin effektiv təminatıdır. Bu istiqamətdə həm normativ-hüquqi baza, həm də məhkəmə orqanlarının praktiki fəaliyyəti daim təkmilləşdirilməlidir (Venice Commission, 2020). Bu yanaşma hüquq dövlətinin sabitliyini möhkəmləndirəcək və məhkəmə sisteminə ictimai inamı daha da gücləndirəcəkdir (Əliyev, 2022).

Ədəbiyyat

1. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Əlavə Protokollar. (2022). Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu. (2021). Hüquqi müəyyənlik prinsipi və məhkəmə təcrübəsinin vahidliyi barədə qərar.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu. (2023). Məhkəmə qərarlarının icrası haqqında qərar.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (2023). Qanun.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi. (2023). Hüquq Ədəbiyyatı.
6. Bobek, M. (2014). The Court of Justice of the European Union and the doctrine of precedent. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 16, 321–345.
7. Council of Europe, Consultative Council of European Judges (CCJE). (2009). Opinion No. 12 on the role of courts with regard to the uniform application of the law.
8. Əliyev, T. (2022). Ali Məhkəmənin presedent rolu: Azərbaycan təcrübəsi. *Hüquq və İctimaiyyət*.
9. European Court of Human Rights. (1999). *Brumărescu v. Romania*, no. 28342/95, ECHR 1999-VII.
10. European Court of Human Rights. (2004). *Assanidze v. Georgia* [GC], no. 71503/01, ECHR 2004-II.
11. European Court of Human Rights. (2020). *Farzaliyev v. Azerbaijan*, no. 29620/07.
12. European Court of Human Rights. (2023). *Guide on Article 5 of the European Convention on Human Rights: Right to liberty and security*. Council of Europe. <https://ks.echr.coe.int/>
13. Lenaerts, K. (2007). The principle of legal certainty in EU law. *European Law Review*, 33(1), 3–18.
14. Məmmədov, C. (2021). Hüquqi müəyyənlik prinsipi və məhkəmə hakimiyyəti: Milli doktrina baxışı. Hüquq Ədəbiyyatı.
15. Stone Sweet, A. (2004). *The judicial construction of Europe*. Oxford University Press.
16. Taruffo, M. (2009). Legal certainty and the European Court of Human Rights. In M. Andenas & D. Fairgrieve (Eds.), *Tom Bingham and the transformation of the law* (pp. 391–412). Oxford University Press.
17. Tsvina, T. A. (2019). Principle of legal certainty in civil procedure: Theoretical and practical study. *International Journal of Law, Language & Discourse*, 9(2), 42–58.
18. Tsvina, T. A. (2020). Realization of *res judicata* principle in civil proceedings: The experience of foreign countries. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/342371312>
19. Venice Commission. (2020). Tövsiyələr: Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası haqqında. Council of Europe.
20. Zurn, M., & Nollkaemper, A. (2021). Principles of legal certainty in international and European law. *European Journal of International Law*.

Daxil oldu: 15.02.2025

Qəbul edildi: 07.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/64-68>

Roya Mirtalibova
Baku State University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0009-5422-1873>
royalmiriyeva@gmail.com

Delays in Procedural Deadlines by Administrative Authorities – Practical Problems and Solutions

Abstract

This article examines the problem of procedural deadline delays by administrative authorities from both legal and practical perspectives. The topic is highly relevant, as the violation of procedural deadlines in administrative proceedings significantly affects the efficiency of legal processes, the realization of citizens' right to legal protection, and the overall principle of the rule of law. Procedural deadlines, as established by legislation, are intended to ensure that administrative actions are carried out efficiently, transparently, and with legal certainty.

In many cases, delays are not merely the result of negligence but stem from systemic deficiencies such as overlapping competences among administrative bodies, lack of digital infrastructure, or insufficiently trained personnel. These issues complicate timely case handling and weaken public trust in state institutions. Moreover, unclear or overly flexible procedural rules in legislation may be exploited by authorities to justify administrative inactivity.

From a comparative legal standpoint, countries with well-developed administrative justice systems—such as Germany and Estonia—have introduced effective mechanisms including fixed legal consequences for missed deadlines, digital progress tracking tools, and enforceable rights for citizens to demand timely resolution. The lack of similar enforceable rights and sanctions in Azerbaijani law highlights the need for substantive reform.

The article provides a comparative analysis of the legal frameworks and administrative court practices of the Republic of Azerbaijan alongside countries such as Germany, France, and Estonia. Based on this analysis, the study proposes strengthening specific legal accountability mechanisms for deadline violations, expanding administrative oversight tools, and implementing electronic monitoring systems.

The research is based on methods of systematic analysis, comparative legal study and normative legal interpretation.

Keywords: *administrative procedure, procedural deadlines, administrative authority, legal mechanisms, citizens' rights, legal liability, legal uncertainty*

Röya Mirtalıbova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0009-5422-1873>
royalmiriyeva@gmail.com

İnzibati orqanlar tərəfindən prosessual müddətlərin gecikdirilməsi – praktik problemlər və həll yolları

Xülasə

Bu məqalə inzibati orqanlar tərəfindən prosessual müddətlərin gecikdirilməsi problemini həm hüquqi, həm də praktiki baxımdan araşdırır. Mövzu olduqca aktualdır, çünki inzibati icraatda prosessual müddətlərin pozulması hüquqi proseslərin səmərəliliyinə, vətəndaşların hüquqi müdafiə

hüququnun həyata keçirilməsinə və ümumi qanunun aliliyi prinsipinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş prosessual müddətlər inzibati hərəkətlərin səmərəli, şəffaf və hüquqi əminliklə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bir çox hallarda gecikmələr sadəcə səhlənkarlığın nəticəsi deyil, həm də inzibati orqanlar arasında səriştələrin üst-üstə düşməsi, rəqəmsal infrastrukturun olmaması və ya kifayət qədər öyrədilməmiş kadrlar kimi sistemli çatışmazlıqlardan qaynaqlanır. Bu məsələlər işin vaxtında baxılmasını çətinləşdirir və əhalinin dövlət qurumlarına inamını zəiflədir. Bundan əlavə, qanunvericilikdəki aydın olmayan və ya həddən artıq çevik prosessual qaydalar səlahiyyətli tərəfindən inzibati fəaliyyətsizliyə haqq qazandırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Müqayisəli hüquqi nöqteyi-nəzərdən, Almaniya və Estoniya kimi yaxşı inkişaf etmiş inzibati ədliyyə sistemlərinə malik ölkələr buraxılmış son tarixlər üçün sabit hüquqi nəticələr, rəqəmsal tərəqqi izləmə vasitələri və vətəndaşların vaxtında həllini tələb etmələri üçün icra oluna bilən hüquqlar daxil olmaqla effektiv mexanizmlər tətbiq ediblər. Azərbaycan qanunvericiliyində oxşar tətbiq oluna bilən hüquq və sanksiyaların olmaması əsaslı islahatlara ehtiyac olduğunu göstərir.

Məqalədə Almaniya, Fransa və Estoniya kimi ölkələrlə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının hüquqi bazası və inzibati məhkəmə təcrübəsinin müqayisəli təhlili verilmişdir. Tədqiqat bu təhlil əsasında müəyyən edilmiş müddətlərin pozulmasına görə konkret hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin gücləndirilməsini, inzibati nəzarət vasitələrinin genişləndirilməsini və elektron monitoring sistemlərinin tətbiqini təklif edir.

Tədqiqat sistemli təhlil, müqayisəli hüquqi tədqiq və normativ hüquqi şərh metodlarına əsaslanır.

Açar sözlər: *inzibati prosedur, prosessual müddətlər, inzibati orqan, hüquqi mexanizmlər, vətəndaşların hüquqları, hüquqi məsuliyyət, hüquqi qeyri-müəyyənlik*

Introduction

From a legal standpoint, the existence of time limits ensures that access to legal remedies remains effective; without them, individuals may face indefinite delays, thereby weakening the enforcement of their rights. In practice, the absence of time constraints can result in backlog, inefficiency, and bureaucratic obstacles within public institutions. This not only damages the credibility of administrative authorities but also decreases public trust and satisfaction with government services. The principle of the rule of law requires that administrative proceedings be carried out through clear, accountable, and timely processes that protect both legal order and the rights of citizens (Aman, Manyon, Rookard, 2023, p. 293). Thus, establishing specific, measurable, and binding deadlines within legislation is essential to maintaining procedural logic, legal certainty, and the efficiency of administrative governance. Timeliness and adherence to procedural deadlines in administrative proceedings are fundamental for ensuring the rule of law, effective governance, and protection of citizens' rights. Deadlines serve as critical legal mechanisms that regulate the pace and sequence of administrative actions, thereby preventing undue delays, arbitrariness, and inefficiency within the administrative justice system.

Practically, the observance of deadlines mitigates the risk of legal disputes arising from inaction or delayed decisions, thus reducing the burden on administrative courts and fostering a more efficient justice system. It also aligns with international best practices, where procedural guarantees are recognized as integral to fair administrative procedures and the protection of fundamental rights. With these considerations in mind, it is crucial to examine the specific procedural deadlines established by the national legislation governing administrative proceedings (Aman, Manyon, Rookard, 2023, p. 302). The Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings sets forth clear temporal parameters aimed at ensuring that administrative authorities act within defined timeframes while providing effective legal assistance and maintaining communication transparency with applicants.

In the legislation of foreign countries, the regulation of deadlines related to administrative processes is given particular importance. For example, Germany's "Verwaltungsverfahrensgesetz"

(Administrative Procedure Act) ensures the specification of concrete deadlines at all stages of administrative proceedings, and violations of these deadlines may affect the validity of administrative acts. This law aims to guarantee the transparency of administrative procedures and the timely protection of citizens' rights. Similarly, the United Kingdom's "Administrative Procedure Act" recognizes procedural deadlines as a crucial criterion for the speed and efficiency of legal processes.

Research

In the European Union countries, general administrative procedures are regulated by acts such as the "EU Directive 2006/123/EC" and "Regulation (EC) No 1049/2001," which establish specific time limits for adopting administrative decisions and reviewing applications. These norms ensure that administrative processes are predictable and fair for both citizens and state authorities.

The regulation of procedural time limits in administrative proceedings is of paramount importance for ensuring the efficiency of the legal system and upholding the principles of justice. While the legislative framework in the Republic of Azerbaijan clearly establishes time limits for administrative authorities to perform their functions, it is equally critical to regulate the procedural timelines within administrative judicial proceedings—that is, the judicial review of administrative acts by administrative courts (Karimov, Valiyeva, 2006, pp. 124-125).

Internationally, it is common practice in advanced legal systems to prescribe specific procedural deadlines within administrative judicial proceedings. For instance, many European jurisdictions, including Germany and France, explicitly regulate such timelines within their administrative procedural laws (Bundesministerium der Justiz, 1976). Moreover, international legal standards and human rights jurisprudence emphasize the necessity of timely judicial remedies (Aliyev, 2019, pp. 279-280). The European Court of Human Rights consistently affirms that undue delays in judicial proceedings, including those concerning administrative matters, constitute violations of the right to a fair trial and effective remedy. Delays in administrative justice erode legal certainty and compromise the effectiveness of legal protections afforded to individuals. Within the Azerbaijani legal context, the absence of clear procedural deadlines in administrative court proceedings is not merely a technical omission but represents a critical barrier to the effective protection of citizens' rights (Karimov, Valiyeva, 2006, p. 99).

Another significant challenge within administrative proceedings arises when citizens erroneously select the incorrect administrative body to submit their applications, leading to refusals on procedural grounds.

However, practical implementation reveals a persistent gap between legislative intent and administrative practice. Despite the legal mandate, many administrative bodies refrain from exercising their forwarding authority and instead issue outright refusals to the applicants. These refusals frequently lack precise guidance on the correct authority to approach, often only vaguely recommending submission to a "relevant" entity without specifying the exact institution. This procedural shortcoming contravenes the fundamental purpose of administrative proceedings, which is to uphold and protect human rights and freedoms by obligating administrative bodies to employ all available means to facilitate the realization of these rights (Aliyev, 2019, pp. 283-284). Consequently, citizens face unnecessary procedural obstacles, extended timelines, and, in many instances, the loss of substantive rights due to statutory deadlines lapsing. From a comparative legal perspective, this problem is recognized internationally as a barrier to effective administrative justice. Jurisdictions within the European Union and other developed legal systems emphasize the importance of administrative bodies' proactive engagement in guiding applicants to the correct institutions (Ziller, 2021).

In the Azerbaijani legal context, the "Administrative Procedure Law" explicitly obligates administrative bodies to notify interested parties about ongoing proceedings and to ensure their participation. Moreover, the law establishes the requirement for administrative agencies to examine applications for compliance with formal and substantive criteria, including issuing requests for additional documentation when necessary. However, in practice, administrative bodies sometimes bypass these obligations by issuing refusals without engaging the applicant in the process or

granting opportunities for correction. The law further provides mechanisms for correcting formal deficiencies within applications by granting short periods to applicants for adjustments, alongside clear explanations of legal consequences for non-compliance (Mehdiyev, 2010, pp. 327-328). Such provisions are critical for maintaining the accessibility and fairness of administrative justice. Nevertheless, the observed administrative reluctance to implement these corrective processes undermines these safeguards and diminishes citizens' ability to seek redress effectively.

Internationally, many countries have institutionalized these procedural protections as core elements of administrative law. In jurisdictions with mature administrative justice systems, administrative agencies' failure to follow procedural protocols, including adequate notification and engagement with applicants, is often subject to judicial review and can lead to the annulment of administrative decisions. Such judicial oversight functions as a critical check on administrative arbitrariness and promotes transparency and accountability.

International experience extensively addresses issues related to the breach of administrative deadlines and their solutions. Legislative frameworks in European countries, the United States, and other developed legal systems implement various mechanisms to ensure adherence to administrative deadlines. These include increased liability for administrative bodies in cases of deadline violations, additional protective measures for citizens' rights, and strengthened judicial oversight. Learning from these practices is crucial for advancing the administrative law system in Azerbaijan through appropriate reforms (Rama, 2016, p. 188). Moreover, the root causes of deadline violations at different stages of administrative proceedings must be analyzed, and effective legal and managerial tools must be applied to prevent them. Alongside legal regulation of deadlines, enhancing transparency and accountability of administrative bodies, improving communication with citizens, and simplifying procedures play a significant role.

Moreover, in countries such as Germany and Sweden, the legal systems provide personal accountability and internal oversight mechanisms for public officials responsible for procedural delays (Rama, 2016, p. 202). Administrative employees who fail to act within established timeframes may face disciplinary or legal consequences, and internal supervisory bodies monitor and report such delays. This structure enhances the responsiveness of administrative bodies and strengthens the practical realization of the right to timely legal redress (Bundesministerium der Justiz, 1976).

Additionally, identifying specific officials within administrative agencies who cause procedural delays and establishing supervisory mechanisms for their accountability is critical; individual accountability ensures that responsibility is not diffused across the institution but is instead directed to those whose actions or omissions hinder timely administrative action; this approach is consistent with international best practices where transparency and responsibility in public service are prioritized, such as in Scandinavian countries and Canada, where performance reviews and public reporting hold officials accountable for procedural efficiency; legally, this aligns with principles of good administration and administrative responsibility, emphasizing that public officials must act diligently and within prescribed deadlines; incorporating such provisions domestically would not only incentivize prompt action but also enable corrective measures against negligent behavior, thereby improving the quality of administrative services and safeguarding the rights and interests of citizens.

Conclusion

- Strengthening liability and control mechanisms over administrative authorities: Effective monitoring tools—such as those found in France and Germany—must be applied by oversight bodies (such as ombudsmen and prosecutors) to prevent repeated procedural violations and ensure legal discipline (République française, 2015).
- Holding specific staff members accountable for delays: Delays in administrative proceedings often stem from individual negligence.

- Implementing the legal fiction of a tacit (silent) approval mechanism: In countries such as Italy, Spain, and the Netherlands, if the administrative authority fails to respond within the prescribed timeframe, the application is deemed approved. This "administrative silence equals consent" doctrine discourages delay, incentivizes timely responses, and safeguards the applicant's interests by preventing arbitrary silence (Mehdiyev, 2010, p. 487).
- Mandatory redirection of misaddressed applications: When citizens mistakenly apply to the wrong administrative authority, the receiving authority should be legally obligated to forward the application to the competent institution, instead of issuing a rejection.
- Ensuring citizen involvement and access to administrative procedures: Citizens should be kept informed not only about final decisions, but about all stages of the administrative process.
- Introducing time limits in administrative court proceedings: Establishing time constraints for administrative courts—similar to the legal frameworks in Estonia and Germany—would ensure the timely enforcement of administrative rights and bolster judicial efficiency (Riigikogu, 2015).
- Legal assessment of delayed yet favorable administrative decisions: In practice, administrative authorities may issue decisions that benefit the citizen but are delivered well beyond the legal timeframe.

References

1. Aliyev, A. (2019). *Human rights*. Nurlar Publishing and Printing Center.
2. Aman, C., Manyon, M., & Rookard, L. (2023). *Administrative law*. West Academic Publishing.
3. Bundesministerium der Justiz. (1976). *Federal Administrative Procedure Act (Verwaltungsverfahrensgesetz – VwVfG)*.
<https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/BJNR001270871.html>
4. Karimov, S., & Valiyeva, G. (2006). *Commentary on the Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings*. Law Literature Publication.
5. Mehdiyev, F. (2010). *Administrative law*. Caucasian University Publications.
6. National Assembly. (2005). *Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings*.
<https://e-qanun.az/framework/11254>
7. Najafgulyev, R. (2024). *Administrative law*. Baku Publication.
8. Oswald, M. (2019). *Administrative justice and the digital state: A comparative analysis*. Oxford University Press.
9. Rama, R. (2016). *Administrative law*. Central Law Publication.
10. République française. (2015). *Code of administrative justice of France*.
<https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070933/>
11. Riigikogu. (2015). *Administrative Procedure Act (Haldusmenetluse seadus)*.
<https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/519102019002/consolide>
12. Ziller, J. (2021). *Administrative law of the European Union, its member states and the United States: A comparative analysis*. Bruylant.

Received: 09.03.2025

Accepted: 12.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/69-73>

Sabina İsmayilova
Baku State University
Master student

<https://orcid.org/0009-0001-5566-4715>
sebine.ismayilova122@gmail.com

Khadija Zeynalli
Baku State University
PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-5785-2963>
xadical@gmail.com

Smart Style: Leveraging Data for Powerful Fashion Marketing Strategies

Abstract

Inconsistencies in the application and measurement of data-driven strategies are also caused by the disparity in data adoption among brands, particularly between big international corporations and smaller local ones. Furthermore, emotions, culture, and societal trends frequently impact fashion purchases in ways that data analytics may not fully capture. Because of this, it is challenging to evaluate the whole effect of data on marketing success. Additionally, relying too much on quantitative data runs the danger of ignoring qualitative elements like customer experience or brand identity. The research's breadth is further constrained by ethical considerations pertaining to consumer profiling, consent and data protection. Additionally, it is difficult to compare brands due to the industry's lack of uniformity in analytics tools and methodologies. These drawbacks imply that although data analytics has a lot of potential, its application in fashion marketing needs to be carefully considered and contextualized. Outcomes-The study shows that by empowering fashion firms to customize their campaigns and make well-informed judgments, data analytics greatly improves marketing efforts. Better customer segmentation, trend forecasting and targeted advertising result from its insights into consumer behavior. Brand loyalty, customer satisfaction and total sales success all increase for companies that use data-driven strategies. In the end, the study confirms that data analytics is an effective instrument that promotes creativity and effectiveness in the fashion industry.

Keywords: *fashion, data analyses, marketing strategies, smart style, long-term success*

Səbinə İsmayilova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-5566-4715>
sebine.ismayilova122@gmail.com

Xədicə Zeynalli
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant

<https://orcid.org/0009-0001-5785-2963>
xadical@gmail.com

Ağıllı stil: Güclü moda marketinq strategiyaları üçün məlumatlardan istifadə

Xülasə

Məlumata əsaslanan strategiyaların tətbiqi və ölçülməsindəki uyğunsuzluqlar həmçinin brendlər arasında, xüsusən də böyük beynəlxalq korporasiyalar və daha kiçik yerli korporasiyalar arasında

məlumatların qəbulunda qeyri-bərabərlikdən qaynaqlanır. Bundan əlavə, emosiyalar, mədəniyyət və sosial tendensiyalar tez-tez moda alışlarına məlumat analitikasının tam şəkildə tuta bilməyəcəyi şəkildə təsir göstərir. Bu səbəbdən, məlumatların marketing uğuruna bütün təsirini qiymətləndirmək çətinidir. Bundan əlavə, kəmiyyət məlumatlarına həddən artıq etibar etmək müştəri təcrübəsi və ya brend şəxsiyyəti kimi keyfiyyət elementlərinə məhəl qoymamaq təhlükəsi yaradır. Tədqiqatın genişliyi istehlakçı profili, razılıq və məlumatların qorunması ilə bağlı etik mülahizələrlə daha da məhdudlaşdırılır. Bundan əlavə, sənayenin analitik alətləri və metodologiyalarında vahidliyin olmaması səbəbindən brendləri müqayisə etmək çətinidir. Bu çatışmazlıqlar o deməkdir ki, verilənlər analitikasının böyük potensiala malik olmasına baxmayaraq, onun moda marketingində tətbiqi diqqətlə nəzərdən keçirilməli və kontekstləşdirilməlidir.

Nəticələr – Tədqiqat göstərir ki, moda firmalarına kampaniyalarını fərdiləşdirmək və yaxşı məlumatlı mühakimə yürütmək səlahiyyətini verməklə, məlumat analitikası marketing söylərini xeyli yaxşılaşdırır. Müştərilərin daha yaxşı segmentasiyası, trendin proqnozlaşdırılması və məqsədyönlü reklam onun istehlakçı davranışına dair fikirlərinin nəticəsidir. Brend sədaqəti, müştəri məmnuniyyəti və ümumi satış uğuru dataya əsaslanan strategiyalardan istifadə edən şirkətlər üçün artır. Sonda tədqiqat təsdiq edir ki, data analitikası moda sənayesində yaradıcılıq və effektivliyi təşviq edən effektiv alətdir.

Açar sözlər: moda, data analizi, marketing strategiyaları, ağıllı dizayn, uzun ömürlü uğur

Introduction

Relevance of the topic- Data analytics has emerged as a key tool for developing more intelligent and successful marketing tactics in the cutthroat fashion industry of today. Social media impact and worldwide trends are causing customer tastes to change quickly, so organizations need real-time insights to stay ahead of the curve. Fashion brands can use data to monitor consumer behavior, examine purchase trends, and determine what influences consumer choices. This enables the development of highly targeted and customized marketing strategies that appeal to particular audience segments. Nowadays, brands use data to make well-informed decisions that lower risk and enhance marketing results rather of depending solely on intuition (Mane, 2024).

As data shows which channels and techniques yield the highest return on investment, marketing expenditures may also be spent more effectively. Brands can better design and manufacture products that meet future demand by using predictive analytics technologies to predict emerging trends. This lowers waste, cuts down on surplus inventory, and boosts overall profitability. By assisting firms in comprehending local marketplaces and consumer preferences, data analytics also facilitates global expansion considering the growth of e-commerce and digital platforms (Winston, n.d.).

Research

Furthermore, it promotes innovation in digital marketing by making real-time performance tracking, influencer targeting, and dynamic content possible. Being able to use data effectively is becoming a crucial competitive advantage as the fashion business grows more tech driven. Because it symbolizes the transition from conventional marketing techniques to data-driven approaches, the topic "Smart Style: Leveraging Data for Limitation of topic-Powerful Fashion Marketing Strategies" is therefore quite pertinent. It draws attention to how analytics are becoming increasingly significant in determining the success of fashion brands. In addition to improving marketing, this shift is also helping brand's function, interact, and expand in the digital world. In addition to providing insightful information, the topic "Smart Style: Leveraging Data for Powerful Fashion Marketing Strategies" has a number of study constraints. The restricted availability of internal data from fashion corporations is a significant issue since many businesses are hesitant to divulge comprehensive marketing plans or analytics software because of confidentiality concerns. This limits the scope of primary data collecting and necessitates the use of secondary sources, which could be vague or lack context. Another drawback is that research findings may soon become antiquated due to the rapid advancement of data technology and the fashion business (Sylvestre, n.d.).

Table 1.
Common Business and Technology Abbreviations with
English and Azerbaijani Translations.

Abbreviation	English	Azerbaijan
CRM	Customer Relationship Management	Müştəri Münasibətləri İdarəetməsi
AI	Artificial Intelligence	Süni İntellekt
ROI	Return on Investment	İnvestisiya Gəliri
GDPR	General Data Protection Regulation	Ümumi məlumatların qorunması
ML	Machine Learning	Maşın Öyrənilməsi
SM	Social Media	Sosial Media
BI	Business Intelligence	Biznesin Analitikası

Main part

Data analytics is driving a significant revolution in the fashion sector in the digital age. Algorithms, real-time consumer information, and predictive modeling have transformed the environment that was formerly dominated by intuition, seasonal forecasts, and traditional advertising. Fashion firms are now expected to not only make fashionable goods but also to comprehend, anticipate, and customize each customer contact in the age of e-commerce, social media, and artificial intelligence. This transformation signifies a significant evolution in the formulation and implementation of marketing strategy (Challa, 2023).

This development is encapsulated in the topic "Smart Style: Leveraging Data for Powerful Fashion Marketing Strategies," which highlights the significance of data in altering the ways in which fashion firms interact with their clientele and contend in a global marketplace. Brands that successfully apply analytics are acquiring a crucial competitive edge as fashion becomes more data-centric (Blue Cactus Digital. n.d.).

This study examines how data analytics is changing marketing tactics in the fashion sector using a combination of case studies and industry trends, stressing both the advantages and disadvantages of this approach. In fashion marketing, data analytics enables firms to gather, analyze, and interpret enormous volumes of consumer data, ranging from browsing and purchase history to social media activity and trend participation. This enables businesses to more precisely optimize marketing budgets, customize product offerings, and create targeted campaigns (CEBA Solutions, n.d.).

Main indicators of marketing strategies of brands.

The Spanish fast fashion behemoth Zara is among the best illustrations of this change. Every week, Zara modifies its designs based on customer input and real-time sales data. Zara invests in data-driven supply chain systems that react to consumer demand as part of its marketing strategy rather than relying too much on traditional advertising. This minimizes waste and guarantees product-market fit by enabling the brand to generate limited stock with high accuracy. Zara demonstrates that data is not just about knowing the customer but also about responding on that knowledge quickly by using both in-store and online data to accomplish impressive turnaround times and create a sense of exclusivity among customers. Nike is another well-known example, as they heavily utilize data analytics to tailor their advertising. Nike gathers comprehensive information about consumer preferences, exercise routines, and purchasing patterns through their membership plans and mobile apps (Pothineni, 2023).

Following that, this information is utilized to provide tailored suggestions, focused advertising, and even specially created goods. The Nike App, for example, customizes the material on the home screen according to user activity, location, and past purchases. Due in significant part to their data-driven client interaction tactics, Nike's digital business expanded by more than 80% in 2020. Additionally, Nike uses predictive analytics to better forecast demand and manage inventory, particularly during international initiatives like celebrity partnerships or the release of limited-edition footwear. They set a new standard for clever marketing with their ability to use data to tell stories and create emotional connections (Gong, 2024).

Though more cautiously, luxury fashion firms are also adopting data. One of the first high-end companies to embrace a digital-first strategy was Burberry. In order to provide highly customized online and in-store experiences, it collaborated with Salesforce to create comprehensive consumer profiles. Burberry may provide VIP clients with exclusive access, personalized content, and focused advertising messages by using this tactic. In addition to increasing client loyalty, this helped the brand attract younger, tech-savvy customers. Similar to this, Stitch Fix, a fashion tech firm that combines data and personal styling, matches consumers with clothing using algorithms that take into account feedback, fit data, and style quizzes. A predictive algorithm that learns from millions of data points underpins every item that is shipped to a consumer, demonstrating how data can turn the conventional shopping experience into something incredibly convenient and personalized (Husic Mehmedovic, 2012).

Additionally, data analytics is essential for trend predicting and influencer marketing. Tools such as Heuritech analyze millions of photos from social media and forecast future fashion trends using machine learning and image recognition. Companies can keep an eye on the colors, fashions, or products that are becoming more and more popular and modify their marketing and product development strategies accordingly. Accurate data forecasting is a strategic advantage in a time when social media is driving trend at breakneck speed. Businesses may match marketing initiatives with new trends before they become popular because to this degree of understanding. Data analytics integration is not without its difficulties, though. The funding and technological infrastructure needed to fully deploy advanced analytics solutions are sometimes lacking for smaller fashion firms (AI Data Analytics Network, n.d.).

Concerns about the ethical ramifications of data collecting are also becoming more prevalent, particularly in relation to privacy and transparency. Brands that rely too much on data run the danger of losing their creative edge as they start to prioritize following trends over coming up with new ideas. As a result, a balance between creative vision and datadriven decision-making needs to be preserved. Notwithstanding these obstacles, the industry's trajectory is evident. Data-enabled marketing and customisation will continue to be top priorities for firms looking to increase return on investment and customer engagement, per McKinsey's State of Fashion study. Fashion now encompasses intelligence, agility, and response in addition to looks. With the help of data analytics, organizations can better understand not just what customers are purchasing but also why, when, and how they like to interact—knowledge that is crucial for establishing enduring bonds and fostering long-term success (Anonymous, n.d.).

Conclusion

To sum up, fashion marketing's incorporation of data analytics is transforming how companies function and compete. Consumer data is being used by luxury brands like Burberry, quick fashion behemoths like Zara and digital disruptors like Stitch Fix to inform strategic choices, enhance customer satisfaction, and boost revenue (Forbes Technology Council, 2019). These companies provide as examples of how data may be used intelligently to create more engaging, effective, and customized marketing strategies. The potential advantages greatly exceed the risks, notwithstanding certain difficulties, especially with regard to data access, moral dilemmas, and striking a balance between creativity and analytics. Data offers a foundation of clarity and control in a field characterized by speed, trends, and emotion. The effectiveness and longevity of contemporary marketing strategies will be determined by how well data can be leveraged as fashion and technology continue to converge. The fashion of the future is intelligent as well as fashionable (Heuritech, n.d.).

References

1. AI Data Analytics Network. (n.d.). *AI, data, and predictive analytics: A look into Nike's formula for growth*.
<https://www.aidataanalytics.network/business-analytics/articles/ai-data-andpredictive-analytics-a-look-into-nikes-formula-for-growth>
2. Anonymous. (n.d.). *The power of big data in predictive analytics*.
https://www.researchgate.net/publication/378774723_THE_POWER_OF_BIG_DATA_IN_PREDICTIVE_ANALYTICS
3. Blue Cactus Digital. (n.d.). *The role of data analytics in shaping effective marketing strategies*.
<https://bluecactus.digital/the-role-of-data-analytics-in-shapingeffectivemarketing-strategies/>
4. CEBA Solutions. (n.d.). *Predictive analytics in fashion: Forecasting trends and optimizing inventory*.
<https://www.cebasolutions.com/articles/predictive-analytics-infashionforecasting-trends-and-optimizing-inventory>
5. Challa, N. (2023, January). *Data analytics and its impact on future*.
https://www.researchgate.net/publication/371665415_DATA_ANALYTICS_AND_ITS_IMPACT_ON_FUTURE
6. Forbes Technology Council. (2019, October 7). *How Nike is using analytics to personalize their customer experience*. Forbes.
<https://www.forbes.com/councils/forbestechcouncil/2019/10/07/how-nike-is-using-analytics-to-personalize-their-customer-experience/>
7. Gong, Y. (2024). *The impact of big data on the fashion industry*.
https://www.researchgate.net/publication/387434066_The_Impact_of_Big_Data_on_the_Fashion_Industry
8. Heuritech. (n.d.). *Data analytics for fashion*.
<https://heuritech.com/articles/data-analytics-for-fashion/>
9. Husic Mehmedovic, M. (2012). *Consumer behavior*.
https://www.researchgate.net/profile/Melika-HusicMehmedovic/publication/317580429_Consumer_Behaviour/links/59410f420f7e9bd4ee7eabf5/Consumer-Behaviour.pdf
10. Mane, A. (2024, June). *Digital marketing trends and challenges*.
https://www.researchgate.net/publication/381853812_Digital_Marketing_Trends_and_Challenges
11. Pothineni, S. (2023, January). *The impact of data strategy and emerging technologies on business performance*.
https://www.researchgate.net/publication/376009028_The_Impact_of_Data_Strategy_and_Emerging_Technologies_on_Business_Performance
12. Sylvestre, C. E. (n.d.). *The role of data-driven decision making in business strategy*. Kampala International University.
https://www.researchgate.net/publication/383552085_The_Role_of_DataDriven_Decision_Making_in_Business_Strategy
13. Winston, W. L. (n.d.). *Marketing analytics: Data-driven techniques with Microsoft Excel*.
<https://imp.dayawisesa.com/wpcontent/uploads/2023/10/Marketing-analyticsdata-driven-techniques-withMicrosof.pdf>

Received: 23.02.2025

Accepted: 11.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/74-78>

Farhad Atakishiyev

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov of ANAS

PhD student

<https://orcid.org/0009-0006-2952-0386>

atakishiyevfarhad@gmail.com

The Roots of Economic Ties Between Azerbaijan and Kazakhstan

Abstract

This article explores the historical roots and development of economic ties between Azerbaijan and Kazakhstan, tracing their evolution from ancient times through the era of the Great Silk Road. It examines how both countries situated at the crossroads of major trade routes, played crucial roles as transit hubs for commerce and cultural exchange between East and West. Drawing on archaeological evidence and historical records, the study highlights the significance of caravan routes, urban trade centres, and political entities such as the Shirvanshah State and the Turkic Khaganates in shaping bilateral economic relations. Special attention is given to the role of the Caspian Sea, caravanserais, and trade goods such as silk, ceramics, textiles and livestock, which facilitated sustained economic interaction. The findings confirm that Azerbaijan and Kazakhstan were connected by longstanding commercial traditions and shared geopolitical interests, which laid the foundation for their current economic cooperation. The research underscores the importance of historical trade networks in understanding contemporary regional integration efforts across Eurasia.

Keywords: *Silk Road, Azerbaijan, Kazakhstan, trade routes, commercial traditions, economic cooperation, historical trade networks*

Fərhad Atakışiyev

Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-2952-0386>

atanashiyevfarhad@gmail.com

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi əlaqələrin kökləri

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi əlaqələrin tarixi köklərini və inkişafını araşdırır, onların qədim dövrlərdən başlayaraq Böyük İpək Yolu dövrünə qədərki təkamülünü izləyir. Hər iki ölkənin əsas ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməsi, onları Şərqlə Qərb arasında ticarət və mədəni mübadilə üçün vacib tranzit mərkəzlərinə çevirmişdir. Arxeoloji sübutlara və tarixi mənbələrə əsaslanan bu tədqiqat, karvan yollarının, şəhər ticarət mərkəzlərinin və Şirvanşahlar dövləti ilə Türk xaqanlığı kimi siyasi qurumların ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin formalaşmasındakı əhəmiyyətini vurğulayır. Xəzər dənizinin, karvansarayların və ipək, keramika, parça, mal-qara kimi ticarət mallarının davamlı iqtisadi əlaqələrin qurulmasındakı rolu xüsusi diqqət mərkəzindədir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Azərbaycan və Qazaxıstan uzunmüddətli ticarət ənənələri və ortaq geosiyasi maraqlarla bir-birinə bağlı olmuşdur və bu, onların cari iqtisadi əməkdaşlığı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Araşdırma, müasir Avrasiya integrasiya söylərini anlamaq üçün tarixi ticarət şəbəkələrinin əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Açar sözlər: *İpək Yolu, Azərbaycan, Qazaxıstan, ticarət yolları, ticarət ənənələri, iqtisadi əməkdaşlıq, tarixi ticarət şəbəkələri*

Introduction

The economic ties between Azerbaijan and Kazakhstan date back to ancient times and were formed within the framework of the historical Silk Road. Throughout their history, both countries have held strategic positions and played a significant role as key transit hubs for trade and cultural exchange. Trade relations between the two regions developed through the Caspian Sea, contributing to the expansion of economic cooperation between the East and the West.

Archaeological research clearly demonstrates the influence of various cultures and the presence of multicultural values in the richness of our material culture. The people living in this region have consistently established cultural, political, military, and economic relations with different countries, civilizations, and nomadic peoples. These interactions have left distinct marks on both our tangible and intangible cultural heritage. Starting from the first quarter of the 1st millennium BC, Azerbaijan entered a stage of development characterized by the rise of its economic life, political relations, and spiritual culture. From this period onward, certain changes in material culture can be observed, particularly the emergence of new forms in ceramic production. The similarities between Late Bronze and Early Iron Age ceramic samples from Azerbaijan and those found in Georgia, Armenia, Dagestan, Iran, and the Near East, as well as some sites in Central Asia, clearly indicate these mutual interactions (Pogrebova, 1977, pp. 85-113).

Research

The similarity between the ornaments and depictions found on Khojaly-Gadabay ceramics and those on pottery samples discovered at archaeological sites in Iran, Georgia, Armenia, Central Asia, the Far East, Southern Siberia, and the mountainous Altai region clearly demonstrates the existence of mutual interactions and cultural exchanges among different peoples and civilizations (Guseynova, 2011, p. 94).

One of the most significant stages in the development of economic relations in Azerbaijan's history corresponds to the period during which the Great Silk Road was active. The Great Silk Road was known in ancient and medieval times as a caravan route stretching from China to the countries of Central and Western Asia. This historic trade route passed through countries such as Japan, India, China, Mongolia, Iran, Tajikistan, Uzbekistan, Azerbaijan, Turkey, and others. Spanning from the 1st millennium BC to the middle of the 2nd millennium AD, the Silk Road formed a network of routes connecting Europe and Asia.

A major segment of the route began in the Chinese city of Chang'an (present-day Xi'an). As early as the 4th century, when Alexander the Great advanced into Central Asia and crossed the Indus River, Chinese silk had already reached the Mediterranean. The Silk Road served not only as a trade route but also as a vital channel for the transmission of scientific and technological innovations. Important developments such as gunpowder, the magnetic compass, the printing press, musical instruments, silk, porcelain, and painted goods were disseminated from East to West through this route.

For Azerbaijan, this historic corridor was invaluable, not only in terms of economic development but also for cultural and technological exchange.

Between the 2nd and 12th centuries, various Turkic-speaking tribes inhabited the vast territories of Central Asia located along the Silk Road (Valikhanli, 1998). During this period, the Turks supplied China with high-quality horses, weapons, gold, silver, precious jewellery, leather, wool, cotton, fruits, and vegetables through the caravan routes of Central Asia (Huseynov, 2017).

There are several scholarly considerations regarding both the benefits the Turkic Khaganate gained from the Silk Road and how this trade route ultimately contributed to its decline:

1. The wealth obtained through the Silk Road led to a decline in the warrior spirit of both common Turkish community members and the *tarkhans* (military nobles).
2. Among the aristocracy, there was ongoing and intense rivalry for control over trade routes and regional centres along the Silk Road.
3. Governors and *tarkhans* in Silk Road cities gradually stopped obeying the Khagan's army and, in unison, rebelled against central authority.

As a result, in 744, the Eastern Turkic Khaganate fell under the rule of the Uyghurs (Starr, 2013).

The Great Silk Road was not merely a trade route, but a complex network that passed through a series of fortresses and military structures. These fortresses served as resting and protection points for caravans, offering safety from bandits and raiders. Travelers and merchants were well-guarded in citadels and strongholds along the route.

Caravanserais—mud-brick inns built near wells, rivers, and canals—provided essential shelter for travellers. They were designed as secure rest stops where merchants could replenish their water supplies and spend time safely under the protection of military garrisons.

These fortresses were capable of withstanding heavy sieges, ensuring the safety of both merchants and their goods. Caravanserais were not just places of rest; they were also vital centres of trade. Merchants could engage in wholesale transactions, exchange rare and exotic goods, and, most importantly, obtain the latest commercial information—especially updates on market prices (Bekmagambetova, 2003).

The longest segment of the Silk Road—the Steppe Route—passed through the territories of Central Asia and Kazakhstan and remained active until the 14th century. This route experienced its peak development during the 8th to 12th centuries, coinciding with the rise of the powerful Turkic Khaganate.

One branch of the Steppe Route extended from the shores of the Black Sea to the Don River, then to the Southern Ural region inhabited by the Sarmatians, continued to the Irtysh River, and from there reached the Altai region. It further stretched to the land of the Argippaeans, who were settled around the Upper Irtysh and Lake Zaysan (Kazakhstan – turisticheskaya Mekka, n.d.).

Caravanserais located along the Silk Road routes within the territory of Kazakhstan have only recently begun to be studied. In the Semirechye region, researchers are investigating the routes of the Silk Road, uncovering and analyzing the remains of caravanserais.

One such site is the Shingeldy Caravanserai, located on the Tian Shan segment of the Great Silk Road. It is mentioned in the memoirs of Guillaume de Rubruck, the envoy of French King Louis IX. The ruins of this caravanserai are situated approximately 100 kilometers from modern-day Almaty, in the center of the Shingeldy settlement (Abishova, 2016).

Taking all the above into account, it becomes clear that economic and trade relations between Azerbaijan and Kazakhstan existed both before and after the formation of the Silk Road.

The traditions of trade that began in ancient times continued into the medieval period.

Located along the caravan route, the city of Yasy (modern-day Turkistan) played an active role as a commercial centre for Central Asia and southern Kazakhstan during the 13th to 15th centuries.

Key goods traded included silk, textiles, various types of livestock, examples of applied arts, ceramics, metal products, jewellery, and other items (Smagulov, Grigor'yev, & Itenov, 1998, p. 27).

Among the various routes and branches of the Great Silk Road, the large caravan cities of Otrar-Farab and Shavgar, located along the Syr Darya River, held special importance. Caravan roads initially starting from Shavgar and later from Yasy extended through the Turlan Valley to the northern foothills of the Karatau Mountains and ran in parallel directions along both the northern and southern sides of the Karatau range, following the banks of the Syr Darya (Sultangaliyeva, 2016).

In the medieval period, one of the most powerful states in Azerbaijan was the Shirvanshahs State. The cities of Shirvan specialized in the production and sale of specific goods, indicating that a large number of artisans were concentrated in these urban centers. Wide areas outside the cities were designated for markets. Merchants from the Caspian region, Russia, Iran, Byzantium, India, China, Iraq, and Syria came to the cities of Shirvan. In exchange for the goods they brought, they took with them products such as oil, salt, fish, livestock (particularly mules), saffron, red dye, madder root, and other items transported by caravans.

Craft products held an important place among the exported goods. These included silk fabrics woven in Shamakhi and its surroundings, woolen textiles produced in Baku, Khursan, and Mughan, carpets and carpet items, as well as ceramic and copperware produced in Beylagan and Shabran.

Large cities such as Barda, Derbent, Ganja, Shamakhi, and Baku were located on international trade routes, making them vital hubs of economic and cultural exchange during the era of the Silk Road.

Archaeological excavations carried out in the area of the Palace of the Shirvanshahs and Icherisheher (Inner City) have revealed traces of densely populated neighborhoods belonging to the medieval city. These findings confirm the existence of Baku from the 8th to 11th centuries and beyond. The city extended over a wide area, reaching all the way to the sea.

Excavations around the Palace of the Shirvanshahs uncovered remains of residential buildings, tandirs (clay ovens), water wells, grain pits, refuse pits, numerous fragments of glazed pottery, coins, and other examples of material culture (Bartold, 1924, p. 369). These discoveries demonstrate that Baku held a significant place in the economic and cultural life of the medieval period.

At the end of the 13th century and the beginning of the 14th century, international trade between Iran and Azerbaijan with the Far East and other countries expanded significantly. The Old Bukhara Caravanserai, located within the Old Fortress of Baku (Icherisheher) and dating back to the 14th century, confirms that Baku maintained trade relations with the cities of Central Asia (Adzhaib ad-dunya, 1954, p. 200).

Conclusion

The historical review of trade and economic ties between Azerbaijan and Kazakhstan demonstrates that the foundations of their relationship were laid deep in antiquity and continued to evolve through various historical periods. Long before the formal emergence of the Silk Road, both regions were already part of extensive exchange networks, shaped by shared geography, cultural interactions, and strategic trade routes.

The role of powerful states like the Shirvanshahs in Azerbaijan and the Turkic Khaganates in Central Asia underscores the political will to maintain and protect these economic networks. These empires facilitated trade not only through strategic infrastructure such as caravanserais and fortresses but also by promoting safe passage and encouraging artisanal production and urban economic specialization.

In summary, the economic ties between Azerbaijan and Kazakhstan are rooted in centuries of interaction shaped by the Silk Road and its legacy. These ties extended far beyond commerce—encompassing cultural exchange, technological diffusion, and mutual political influence. Today, as both nations seek to revive and expand transcontinental connectivity through modern initiatives like the Trans-Caspian International Transport Route, the historical foundation of their relationship offers a powerful blueprint for future cooperation and integration across Eurasia.

References

1. Abisheva, Z. R. (2016). Drevniye i srednevekovyye torgovyye puti na territorii Semirech'ya. *Altay-Rossiya: cherez veka v budushcheye*, 189–192.
2. Adzhaib ad-dunya. (1954). *Uch. zap. In-ta vostokovedeniya*, 9, 200.
3. Bartol'd, V. V. (1924). *Mesto Prikaspiyskikh oblastey v istorii musul'manskogo mira: (Kurs lektsiy...)*. Obshchestvo obsledovaniya i izucheniya Azerbaydzhana.
4. Bekmagambetova, G. (2003). Shelkovyy put' v sisteme yevroaziatskikh transportnykh koridorov. *Tranzitnaya ekonomika*, (1), 47–56.
5. Guseynova, M. (2011). *Iz istorii Yuzhnogo Kavkaza: Khodzhaly-Gedabekskaya kul'tura Azerbaydzhana (XVI–IX vv. do n.e.)*. Bizim Kitab.
6. Huseynov, R. (2017). Azerbaijan–Kazakhstan relations: Current situation and prospects. *Przegląd Politologiczny*, (3), 139–160.
7. Kazakhstan – turistsheskaya Mekka. (n.d.). Retrieved from <http://www.igm.kz>
8. Pogrebova, M. N. (1977). *Iran i Zakavkaz'ye v rannem zheleznom veke*. Nauka.
9. Smagulov, Ye. A., Grigor'yev, F. P., & Itenov, A. O. (1998). *Srednevekovaya arkheologiya goroda Turkestana*. Miras.

10. Starr, S. F. (2013). *Lost enlightenment: Central Asia's golden age from the Arab conquest to Tamerlane*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
11. Sultangaliyeva, A. K. (2016). *Kazakhstan and its neighbors: Opportunities and limitations*. Institute of World Economics and Politics (IWEP).
12. Valikhanli, N. (1998). The Great Silk Road and Medieval Empires. *Silk Road*, (4), 97–101.

Received: 14.03.2025

Accepted: 17.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/79-94>

Sofiane Belmadi

Blida 2 University (Algeria)

<https://orcid.org/0000-0002-7057-8209>

s.belmadi@univ-blida2.dz

Geopolitics of Media: Between Control And Penetration

Abstract

This contribution aims to identify the role of globalized media in threatening societal and national security. It has witnessed several security challenges that have begun to affect various other dimensions, especially cultural and intellectual, leading to the production of intellectual and value-based deviation in society, which subsequently affects political decision-making. By means of the emergence of globalization, technological development and the emergence of new media, the borders between countries have faded and are penetrated by the media, such that neither governments nor countries are able to control and control this expansion, which has put national, economic and political security in a state of danger. Therefore, it has become necessary to search for ways to repel this type of control (indirect colonialism), by examining the media material, which the study has proven that globalized media negatively affects societal security and its values, if it is employed in a negative way.

Keywords: *globalized media, geopolitics, national security, societal security, cultural security, cultural penetration and invasion*

Sofiane Belmadi

Blida 2 Universiteti (Əlcəzair)

<https://orcid.org/0000-0002-7057-8209>

s.belmadi@univ-blida2.dz

Medianın geosiyasəti: nəzarət və nüfuz arasında

Xülasə

Bu töhfə qloballaşan medianın sosial və milli təhlükəsizliyi təhdid edən rolunu müəyyən etmək məqsədi daşıyır. O, müxtəlif digər ölçülərə, xüsusən də mədəni və intellektual sahələrə təsir etməyə başlayan, cəmiyyətdə intellektual və dəyərə əsaslanan sapmaların yaranmasına səbəb olan və sonradan siyasi qərarların qəbuluna təsir göstərən bir sıra təhlükəsizlik problemlərinin şahidi olmuşdur. Qloballaşmanın meydana çıxması, texnoloji inkişaf və yeni medianın meydana çıxması ilə ölkələr arasında sərhədlər sönmüş və media vasitəsilə elə nüfuz etmişlər ki, milli, iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyi təhlükə altında qoyan bu genişlənməyə nə hökumətlər, nə də dövlətlər nəzarət və müdaxilə edə bilmir. Odur ki, qloballaşan medianın ictimai təhlükəsizliyə və onun dəyərlərinə mənfi təsir göstərdiyi, əgər mənfi istiqamətdə istifadə olunarsa, araşdırmanın sübut etdiyi media materiallarını araşdıraraq bu tip nəzarəti (dolaylı müstəmləkəçilik) dəf etməyin yollarını axtarmaq zərurəti yaranıb.

Açar sözlər: *Qloballaşmış media, geosiyasət, milli təhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik, mədəni təhlükəsizlik, mədəni nüfuz və işğal*

Introduction

In the contemporary world, the digital revolution in the field of communications and high-tech technological progress have led to the absence of the meaning of geographical boundaries between nations in the conventional sense, as the contemporary world has witnessed this technological revolution, satellites, cellular phones, television broadcasting, digital technologies, and Internet networks, where sound and image are transmitted at high speed. So, geopolitics tended to change as

a result of global media strategy wars, which no longer mainly took into account traditional geographical analysis. Such changes prompted thinkers and researchers to study the impact of media on both national and international security, through the emergence of several theories that sought to in its entirety to clarify the challenges and expected risks and to explain the impact of geopolitics of media on it.

Ratzel saw that the state must expand, as he glorified the German state and considered the German land and nation superior to other lands and nations, so it must expand at the expense of other organic beings in order to find for itself a vital space for living and progress. so, through this organic view, it becomes clear that Ratzel understands that the creeping development of the state is a living, natural process Similar to the growth of living organisms (Dugin, 2004, p. 77).

Accordingly, the expansion and contraction of a state are natural processes linked to its life cycle. In his book "The Laws of the Spatial Growth of States" (1901), Ratzel identified seven laws of expansion: The first law is that the expansion of states expands according to the development of their culture, therefore, the more the population spreads, bringing with it its own culture, the new area of land in which they spread in the country's area expands. The first law is considered the most influential and prominent and serves the idea of expansion, which is the cultural dimension. Both the Russian and French thought schools are considered among the most prominent schools that have dealt with the subject of media in geopolitical analysis.

Research

From the Russian perspective, Dugin's ideology toward the liberal western world is conventional and socially conservative. Although Russian thought centers on unity and territory, it also connects with other Eurasian nationalities, placing them in a cultural and ideological confrontation with universal ideas and values. On the other hand, the French school believes, through the scholar "Vidal de La Balache", that man is not a slave to his environment, as the organic (determinism) school calls for, but rather he chooses from among its possibilities whatever he wants according to his level of civilization and awareness. Therefore, the patterns of cultural and socio-economic activity on the surface of the earth are the results of human thinking, effort, and movement within the framework of his natural environment."(Christian, 2015, p. 147)

Study importance:

This topic represents one of the most prominent current topics, as the threats posed by globalized media wars to national security have become a top priority for scholars and researchers, given the danger this type of soft weapon poses to national security in particular and international security in general. Furthermore, its practical importance lies in clarifying the concept and tools of penetration and infiltration, the nature of the actual and potential dangers and threats this phenomenon poses to security, and discussing the most important possible methods for confronting them.

Study Objectives: The objectives of the study are as follows:

- To present a general concept of globalized media and soft power from a geopolitical perspective.
- To clarify the most important tools of globalized media and methods of intellectual penetration.
- To extract the most important challenges facing national and international security, while providing the most important possible methods for confronting them.

Research problem:

In light of globalization, new media has penetrated society without borders or restrictions, bringing about changes that have affected many aspects of countries' security. This can be applied to international security in general, as it relates to the security of the privacy of peoples and nations, and in particular, various globalized media have influenced local values and culture. Therefore, the following problem is posed:

What are the challenges and threats to national and international security in light of globalized media and the development of communication technologies?

Research methodology:

The study requires the use of certain scientific approaches to understand the dimensions and challenges of media globalization and its risks to national and global security within a geopolitical perspective. It includes the use of historical method based on compar historical facts and events. Also to the inductive approach to analyze the development of the globalized media system and its relationship to international security, and how it impacts people's values and cultures.

The study also relied primarily on the geopolitical approach, a precise cognitive approach that focuses on analyzing international phenomena, both theoretically and practically, focuses on theories of strategic control and domination, including a deconstruction of the fundamentals of the relationship between ensuring state security and the international struggle for control and domination. This approach also allows for the analysis of the relationships and interactions between the various actors involved in the equation of globalized media wars within the framework of soft power.

Literature review:

➤ **Alexander Dugin's book, "The Foundations of Geopolitics: Russia's Geopolitical Future":** The book addresses geopolitics and its complex nature, encompassing geography, history, demography, military sciences, strategy, and everything related to the lives of states. The author presents details of the foundations of geopolitics, its theory, and history. It also covers a broad range of geopolitical schools and perspectives. This book aims to end the West's monopoly on the science of "geopolitics" and international relations, and opens the door to alternative political theories that differ from the prevailing Western thinking.

➤ **Malek Bennabi's book, "The Problem of Renaissance":** This study addresses the basic foundations and concepts that help rebuild Asian and African (colonized) societies and free them from the dilemma of backwardness and dependency. Malek Bennabi also emphasizes the study of civilization from a comprehensive perspective, free from the unholy illusions of individuals and idolatry, having witnessed the dominance of the instinct to imitate and emulate, which leads to society losing its balance and stability.

➤ **Herbert Irving Schiller's book, "Mind Manipulators":** The book addresses the issue of mind manipulation or media deception from a media perspective, as a warning to American society and other peoples of the world, to confront this constant and ongoing invasion of the minds of their individuals and societies through the media, which has become ready to play an effective role in the process of propaganda and deception as a tool of oppression and subjugation of the broad masses to the opinion of the minority, which controls and steers public opinion in the direction it desires in a manner that involves camouflage, deception, and manipulation.

1- Geopolitics - Thought and Planning

The term and subject of "Geopolitics" is an important concept that is increasingly being used in the academic environment in its various disciplines and branches, as well as in the speeches of politicians, security and defense leaders and decision makers, it is the Statecraft (Park, 2023, p. 81). At present, the term "geopolitics" refers to the relationship between geographic space and politics in reference to the impact of these areas on international relations and on the head of which are security and strategic studies. It is now a topic that brings together and examines the geographical and strategic factors in determining the status of the State vis-à-vis the political units on its borders, the region/region to which it belongs and over the global arena. This field of science has contributed greatly to the interpretation and analysis of international situations according to the law of "land" or "geography," whether from a theoretical or practical perspective, by contributing to the drawing and formulation of the internal and external orientations of countries.

The geopolitical analysis of local, regional and global multidimensional events and realities, based primarily on geographical significance, is closely linked to the sociocultural and political behavior to be studied and analyzed in a given region, while the geopolitical analysis is not limited to specific regions, but rather to a combination of levels (local system, subsystems, trans-regional systems, supranational systems) and to the analysis of various factors and determinants affecting the behavior and development of States and its security.

Accordingly, Alexander Dugin asserts that geopolitics "the new science" is the perspective of power, the science of power, and for power. He reveals that its history has shown that those who have devoted themselves to studying it have, without exception, either participated in governing states and nations or are preparing themselves to assume such roles. In the contemporary world, it represents a guide for the man of power, or more precisely, it is the "book of power," providing a summary that should be taken into account when making fateful global decisions, such as forming alliances, waging wars, implementing reforms, or implementing economic and political measures, among others, on a broad scale. Thus, geopolitics is the "science of government." (Dugin, 2004, p. 81)

Rudolf Kjellen, who was the first to use the term geopolitics in his 1905 book, "The State as a Sense of Life," also defined it as: "The study of the natural environment of a state, and that the state's most important concern is power. Moreover, the life of states depends on education, culture, the economy, governance, and the power of authority." While Bert Chapman defined it from the perspective of science that reflects international reality and the set of global forces emerging from the interaction of geography on the one hand, and technology and economic development on the other, and is characterised by a dynamic rather than a static nature. (Chapman, 2011, p. 23)

1. Geopolitics and media - Influence and Impact

Given that the topic of this paper is media globalization and geopolitics, demography and population are at the core of the study. It focuses on the study of populations in terms of the factors influencing them, their movement, growth, intellectual and cultural makeup. It focuses on information that is considered an important element of the state. Any correct understanding of the state and its problems from within, and how to understand the other party from the outside, must take into account statistics, vital data, and the comprehensive social engineering structure. This ensures a comprehensive understanding of the state and that analyses and results are based on accurate facts. This information and data have become, and continue to be, the most important weapon for states seeking to control peoples and governments, especially in the age of digital technology and globalized media.

The latter, which is considered the most effective means of achieving geostrategic goals, is largely concerned with studying the natural and social composition of the population to understand what is related to the structural composition of the human entity in political units, and in realizing what may be built on that of harmony or dissonance within the unit itself. The geographer may not be able to explain the problems that are due to the lack of harmony except by understanding it and the conclusions he reaches, (Gokmen, 2010, p. 16) which help him in embodying the extent of the solidity of the social fabric, such as understanding the situation of minorities or the problems of cracks in the national cohesion and issues of racial discrimination within it. All of this will clearly answer the extent of the solidity of loyalty to the homeland, society and the collective identity.

Likewise, geopolitics also focuses on economics, by controlling the ways of mutual influence and interaction between politics and society. In addition to being familiar with data about the economic strength of a state in terms of its natural resources, workforce, production rate, and all other factors shaping its economy, it also studies the culture, behavior, and beliefs of consumers by examining strengths and weaknesses, potential opportunities, and threats from their most accurate sources, and what they dictate about the political direction that the state follows in its dealings with other countries. The impact of the overlap of geopolitics and economics on society is evident in how politics dictates and how intellectual products are marketed before tangible goods to the target group, through intense competition at the level of the global media system, the most intense of which is the globalized media that seeks to engineer societies by transforming their beliefs and their own consumer cultures, This is what Herbert Irving Schiller pointed out in his book: (Schiller, 1999). From all of this, objective consistency is achieved between geopolitics and societal problems, and the research gains the most important variables that play a role in the world of politics and the resulting cases of building or difragmentating states from within. (Gilles, 2013, p. 1015)

2. Mediocracy is a “geopolitical” factor:

Yves Lacoste (French School) set his mission to advance geopolitics with the most up-to-date standards of the information society, while the greatest importance among the information systems that leave their impact on geopolitical processes is possessed by the mass media.

Television is one of them in particular. In the contemporary world, it is not the structural-rational method that dominates, but rather the “personality” (image). Political, ideological, and geopolitical theories are formulated by a large part of society, in an exceptional manner, on the basis of television broadcast media programs, and “the average personal image represents a complex structure in which several visions are concentrated at once - ethnic, cultural, ideological and political, and the structural quality of the image” brings it closer to that (Dugin, 2004, p. 175). Characteristics adopted by geopolitics in a traditional way. At its core, it carries a set of goals composed in a media report broadcast from a hotspot, presenting in very short time-length, the geographical, historical, religious, economic, cultural and ethnic picture of the region. It must also distribute its points of focus according to the given political goal in a specific and precise manner.

Accordingly, the function of the media person approaches that of the geopolitician. In contemporary society, the media does not play the auxiliary role that it had in the past. Rather, it becomes the most powerful independent geopolitical factor capable of having a strong influence on the historical destinies of peoples and political systems. (Dugin, 2004, p. 176).

2. Identity, society and societal security from the media perspective:

Societal identity and security emerged in the literature of international relations, specifically of security studies in the post-Cold War (Uzun, 2023, p. 1360), Societal security is considered one of the most important elements of research programs in contemporary security studies. It has transcended traditional visions that consider society merely a sector affiliated with state security as an independent entity in its own right and a subject of reference for security.

Society is not meant by its structure or organization as much as attention is focused on its identity, as The focus in security studies has become on a dual understanding of security that combines state security, which revolves around sovereignty, and societal security related to identity. Survival for any state can be summed up in its protection of its sovereignty, the cohesion of its society, its culture, and its values, which are vulnerable to being affected, while the survival of society lies primarily in protecting its identity. This is what is being worked on. On the other hand, Wendt (constructivism) believes that identity, culture, and ideas have an important role in understanding and analyzing the phenomena of international politics in general. He also believes that identities refer to who “we” are and who “others are,” and that interests refer to “what they do.” Interests mean the needs and desires that states seek to achieve. (Mengshu, 2020)

Rayond Hannebusch (Hinnebusch, 2020, pp. 138-154) believes that constructivist theory is the best way to explain the conflicts taking place in the Middle East region, because these countries are still going through the stage of state building and the stage of building national identity. It suffers from an identity crisis and a crisis of national integration, and this certainly reflects that the state is excessive in strengthening its societal security and the weakness of its will to devote cultural, social and political upbringing through its official and unofficial institutions, the most important of which is the media and its various means.

This has created the possibility of cultural penetration into societies, and may thus bring about dangerous security transformations that may lead to the dismantling of societal unity and integration (Kaul, 2012, p. 343), shifting its allegiance either to state models or leaving it without a stable identity and cultural source. This is what is happening in the Arab nation, for example, due to processes that were established by French and British colonialism there, which worked and is still working to dismantle and divide this region and plan its borders by focusing on weakening the ethnic and religious identities, local cultures, and the specificity of this region. (Ouadi, 2018, p. 292)

Thus, state institutions are supposed to strive to maintain security stability and protect society from various potential risks that threaten its cohesion and unity. To achieve this goal, efforts must be unified and full coordination between all state institutions, and the security media is considered one

of the important media mechanisms in society that requires Performing its sensitive tasks with precision and credibility, as coordination between the security services and the media is a priority to help protect society from any external intrusions. (Helmy, 2013, p. 132)

Media has become an important tool in the art of governance in the contemporary world. It is the "fourth Authority" that helps promote the interests, goals and objectives of the state. Since the dawn of the information revolution and the use of the media to "achieve war goals by other means," the media has become an important element in creating/building opinion, creating heroes and villains, and creating monsters and enemies. The changes that the world is witnessing due to the pressure of globalization have also affected the structure, composition, and stability of societies (Tarif, 2022, p. 436), and have become Technologies serve as the source from which children and adults draw their ideas and information, and they occupy a greater part of their time and thus replace the roles of socialization institutions such as the school and the family. Thus, the media has begun to exercise one of the most important social roles represented in the socialization process.

The free flow of information is nothing more than a means to reinforce the silence of the majority of families who resort to sports and entertainment programs, which are considered a form of falsifying awareness of reality instead of motivating them to understand reality correctly and work to change it for the better. (Thamer, 2011, p. 11)

The globalized media is considered one of the main features of this era seeks cultural expansion by eliminating the privacy of peoples and individuals and dissolving their acquired values by presenting similar content in different geographical regions, and striving to cross cultural and political borders, to reduce feelings of belonging to a specific culture. This has become used to expand the scope of the liberal capitalist style at the global level and to market it through the content presented in the media in various fields. (Badisi, 2018, p. 485)

This is what the German scholar Friedrich Ratzel stated in his seven laws of expansion, where he stated in his first law that the state expands as its culture expands. Therefore, The more the population spreads and expands with it their culture, the more the geographical area of the land on which they spread expands in favor of the area of their country. Hence the danger of media globalization becomes clear, hence the danger of globalized media becomes clear, as the state controlling it seeks cultural hegemony in order to dominate the world and expand at the expense of other countries.

3. The danger of media globalization:

Globalized media refers to the unity of media content, which allows for pluralism, diversity, and a greater audience, it also works to erode the traditional borders of the state considering that it seeks to spread globalization and reduce the importance of identity and the spirit of belonging to the homeland, those who control globalization seek to formulate a universal culture that covers all aspects of human activity with the aim of creating a "programmed global citizen" who believes in the ideology of the global market and has unified production ideas. (Thamer, 2011, p. 12)

Malik Bennabi says: "Colonialism does not dispose of our social energy except because it studied our psychological conditions in depth and realized our weaknesses, so we mocked them for what they wanted, like guided missiles, he strikes whomever he wants. We do not imagine to what extent he deceives in order to make us mouthpieces with which he speaks and pens with which he writes, that he subjugates us and our pens for his purposes, that he subjugates us to him, with his knowledge and our ignorance. The truth is that we have not studied colonialism in a real scientific study as it studied and us, until he began to act in some of our national positions, and even religious, in terms of whether we feel or do not feel..." (Bennabi, 1986, p. 155)

The impact of Western colonialism is clearly visible in terms of how it affects society, especially in terms of the ideas and thoughts that are marketed through the media. It is a war of a different kind. It works to direct strong blows at the core of society's culture, and this is due to the ease of penetrating society, which does not have any forces or shield to repel the intrusions of Western thought, and with the individual and groups becoming saturated with this Western culture.

Herbert says "Mind Manipulators" (Schiller, 1999, p. 152) : One measure of a nation's loss of control over its media (in addition to the obvious loss through foreign ownership) is the degree to

which foreign advertising agencies have penetrated the country's marketing mechanisms. Such penetration also marks fundamental changes in the country's value and cultural environment. It indicates a communication structure that increasingly transmits and reinforces attitudes that are compatible with the demands of Commodity production for multinational corporations that are under the new world order.

Joseph Nye highlighted the emergence and importance of soft power, stressing that the concept of power was rapidly changing in global politics and international relations. He defined soft power as the ability to get the result one wants through attraction and persuasion rather than coercion (Nye, 2016, p. 155). The concept itself emerged with the development of information technology, neoliberal theory and globalization in international relations, and deeply intertwined communication as an ideal tool. He argued that the forms of power do not lie in resources. But in the ability to change the behavior of countries and peoples.

4. New roles of information and communication technologies:

The development of information and communication technologies has brought about great changes as a result of its wide applications, including the spread of industry and the expansion of cities at the expense of the countryside, which led to the emergence of an urban social lifestyle instead of the rural one, and this resulted in several changes, including an increase in women's employment rates, in contrast to a decrease in the percentage of women staying at home and doing household duties, as well as a decrease in the employment rate of men, which led to an imbalance in the natural social system of humans (Jeddou and Harzallah, 2017, p. 27). This is the result of the biased, persistent and persistent media efforts directed at women, and this is what brought about profound changes in the family system and led to the occurrence of many problems, such as a high rate of divorce, homelessness of children, and high rates of crime of all kinds, because it was the result of destabilizing family psychological security.

5. Challenges of globalized media:

Globalized media is a key feature of this era, seeking cultural expansion targeting eliminating the privacy of peoples and individuals and dissolving their acquired values by presenting similar content across different geographic regions. It seeks also to transcend sociocultural and political boundaries to weaken feelings of belonging (Badisi b., 2018, p. 485). This has become used to expand the scope of the liberal capitalist model on a global level and spread it through the content presented in its various fields, thus, by weakening the feelings of belonging of individuals and groups to their nation, which will necessarily lead to weakening their loyalty, and as a result, a set of phenomena will undoubtedly appear, of which two of the most dangerous phenomena can be mentioned:

The first, is weakening the target society's readiness to defend national unity, making it easy to penetrate and control (ex: case of Sudan). The second is the possibility of fragmenting the societal fabric and forming disparate groups within one society (ex: case of Iraq, Syria..ect), the severity of its threats varying according to their new beliefs and loyalties.

In addition, the new technologies of globalized media, communication and information have imposed several potentially serious challenges, the most important of which are:

- Technical and human challenges: These technologies can be used and exploited to organize terrorist groups and organized crime groups across national and international borders. In addition to that, There is a major shortage at the leadership and technical levels due to the lack of qualifications and the migration of scientists, which makes dealing with these new technologies difficult and a major challenge, and sometimes they become a loophole that the enemy exploits to penetrate and achieve interests of various dimensions.

- Cultural and privacy information security challenges: Security threats in the era of globalization require security fortification and social participation to form a culture that protects society from cultural and intellectual penetration and preserves its values and beliefs. Also to the threat of exploiting sensitive and confidential personal information and intellectual property: Information theft and cybercrimes negatively affect individuals, such as the theft of their credit cards, and also affect institutions, such as the leaking of sensitive and confidential information.

- Threatening from distance: The advantage of new security threats is that they can be planned, organized, and implemented from distance, and that they are transcontinental threats, in addition to the ease of concealment by actors and their low material costs in exchange for the accurate results they achieve.

- Most Western governments use the media to promote their political and ideological visions, and focus on distorting ideas and ideologies that they classify as opposition. It is noted that the propaganda campaign is specifically directed to the Islamic nation in implementation of the process of media confrontation with what is known as the clash of civilizations. (Malli, 2010, p. 460)

6. The cultural impact of the media on society:

The world is moving toward a unicultural model in light of globalization, as globalization works to make values unified among people, in food, clothing, family relations, and in everything related to human life (Fernani, 2019, p. 245). The emergence of this type of values is due to the weakness of the traditional value system as it is unable to resist the influence of the globalized cultural invasion; due to the weak protection. Also due to the weak transmission of values from previous generations to new and future generations, through institutions concerned with socialization, as well as the emergence of relational drought, which absented several important values in societies, such as family ties, honoring parents, and everything related to the family.

Cultural identity is the constant and common amount of general characteristics that distinguish a nation's civilization from other civilizations, and which gives the national personality a character that distinguishes it from other personalities. It is the basic link that connects a person to the soil of his homeland. Through this concept, it can be said that globalization is the opposite of special cultural identity, because it seeks to strip the individual of his values from the society to which he belongs and to make the world a small village without any special cultural affiliation or identity. (Al-Bakri, 2009, p. 379)

Youth have become more exposed to contradictory thoughts and globalized information, which has affected the determination of their choices and needs, which has made them derive their behaviors, way of thinking, and lifestyle from the media. Imitation of the Western lifestyle has become strongly prevalent, and this is due to the density of information and the abundance of various means of communication technology, which are destined to enter homes in a seamless manner and influence the concepts, tastes, behaviors and lifestyle of individuals, it was able to achieve great successes, especially in light of the continued weakening of cultural integration that most societies are experiencing (Abu Al-Kas, 2014, p. 29), this is embodied in the dubbed series programmed on television channels, which spread corrupt ideas and immoral behaviors as a current and ongoing situation, such as encouraging forbidden relationships between men and women, showing immoral scenes, in addition to encouraging women to rebel and impose their views on their husbands. Encouraging the acceptance of illegitimate values.

The Internet is one of the means of social communication that provides cross-border cultural belts. Thus, it does not contribute to the social normalization of the individual in his immediate surroundings, nor does it contribute to benefiting from local culture, nor to developing a sense of belonging among members of one society who are linked by common characteristics such as values, culture, language, etc. Rather, it leads him to other thoughts outside his society. Here the individual becomes a stranger to his society, losing his identity and beliefs. (Ait Issa, 2016, p. 9)

7. The geopolitical impact of globalized media on societal values:

Walter Lippmann says that security is: "a nation is secure to the extent to which it is not in danger of having to sacrifice core values, if it wishes to avoid war, and is able, if challenge, to maintain them by such victory in such a war" (Ayoob, 1984, p. 42).

The strength and weakness of societies is determined by their value, moral and intellectual gains. They are the foundations and behavioral guidelines upon which the progress and advancement of societies is built, including social, linguistic, moral and religious thoughts and skills. These values form the main axes of society's culture that reflects the patterns of human behavior practiced in it. Media has a significant role and has a major impact on society and on building concepts, morals and values in it, therefore, The ideology of cultural penetration is based on

spreading and perpetuating a number of illusions that leave societies living in a kind of deceived confidence, which can be summarized in the following five illusions:

- **Illusion of individuality:** that is, the individual's belief that the reality of his existence is limited to his individuality and that everything else is foreign to him and does not concern him, this illusion works to destroy the collective bond that makes the individual realize that his existence lies in his being a member of a social group and a nation; Therefore this illusion of individualism aims to abolish collective, and national identity, and every other collective framework, so that the global cultural framework become the only one that exists.

- **Illusion of personal choice:** It complements to the first illusion, in the name of personal freedom, it perpetuates selfish tendencies and works to obliterate the collective spirit, whether it is in the form of cultural awareness, national awareness, or human feeling.

- **Illusion of neutrality:** to push things another step in the same direction. As long as the individual alone exists and as long as he is free, he is neutral, and all people and things towards him are neutral or should be so. Thus, this ideology works, through the illusion of neutrality, to perpetuate the dissolution of all commitment and connection to any issue.

- **Belief in unchanging human nature:** It aims to divert attention from seeing the differences between injustice and justice, between truth and falsehood, between the exploited and those who are victims of exploitation and accept them as natural things, and thus paralyze the spirit of resistance in the individual and the group.

8- Belief in the absence of social conflict:

It is the clear culmination of previous illusions. The absence of social conflict means that if it accepted and acknowledged it, they will accept to be surrendered to the exploiting parties, especially the globalized media, which engineer the normalization to embody hegemony by surrender to the process of cultural subordination, which results in the loss of The feeling of belonging to a "homeland", a nation or a state, thus emptying cultural identity of all content.

Rudolf Klein says that the state is a rational being with moral and mental ability. The state, in its expansion and pursuit of power, employs the civilizational techniques it possesses to reach the desired goals. He agreed with Ratzel that the ultimate goal of a state's growth is to achieve power, and in its quest to achieve power, it must seek the help of civilizational and cultural progress. He decided that the state consists of five members: the government, population, social conditions, natural and economic components, and that the most important element in it is power. Among the principles on which natural law is based is the "inevitability of biological growth of states," which will lead to friction between one state and another, generating conflict that only ends with the end of the weaker state. Here comes the role of the media, which represents a civilizational and cultural weapon to influence others, as the soft power of states is clearly demonstrated, through their cognitive power and their use of technology to influence and extend influence culturally, intellectually, religiously, and morally. (Ferhati, 2021, p. 68)

9. Geopolitics of media and language:

Barry Buzan defines societal security as continuity under acceptable conditions for development (Buzan, 1983, p. 30), traditional patterns of language and culture, as well as national identity, as well as the religious practices of a community, Ole Weaver defines it as (the ability of a community to protect its identity in the face of latent or real threats) (Saleh, 2010, p. 231). Language represents the soul of the nation and the most important component of its identity, personality and unity, and the container that preserves its culture and heritage, in addition to being the means of transmitting ideas, traditions and experiences across successive generations, is the main gateway to undermining the nation's culture and identity. It has become a predicament in the new globalized media, which is the interface that reflects the various cultural and value interactions in our society.

10- The geopolitical influence of media in religious upbringing

Malik Bennabi says about society that it is: a gathering of individuals with similar customs, who live under the same laws, and who have common interests among themselves (Bennabi, 1986, p. 15). He also says that society is linked by customs, cultures, and religious values that unite it and make it a cohesive society, and one of the most important of these features is religion. The media is

considered one of the basic means that contribute directly or indirectly to the process of religious upbringing, it has contributed to developing religious awareness among members of society, due to the importance of religion in social life. It also works to perpetuating faith, and preserve it from deviations and suspicions within societies.

But the media is a double-edged sword. With regard to the doctrinal component of Islamic identity, it is greatly harmed by those volatile news and biased media programs, clear and intentional distortion of the Islamic religion, its beliefs and culture. Which leads to destabilizing the faith of Muslim youth, questioning its credibility and validity and diminishing its value, it works to create a bleak image in their minds of the two most important components of identity, which are religion and heritage (Mahdad, 2017). This leads to self-contempt and humiliation, and young people estranging themselves from the components of their identity and associating with other groups that carry different and distinct cultures, interacting with them and adopting the components of their identity, and taking them as reference groups in culture and behavior, from which they derive their values, and exchange sympathy and support with them. This gives him another alternative identity, which finds no support in his social environment (Badisi, 2018, p. 487).

11. Geopolitics of media and family distancing:

Several studies conducted regarding the impact of geopolitics of media on social ties have proven that globalized media, especially modern ones, have several negatives on family cohesion:

- Loss of direct social contact, the emergence of broken families and the unlimited expansion of relationships, also the declining on family communication degree, which created a destabilization in the process of individuals' interaction with their families and relatives, which posed a threat to the strength of family cohesion and solidarity, leading to many psychological and social problems.

- Misuse of social networking sites threatens family stability and tears the bonds of communication between family members, in addition to the emotional coldness and an increased degree of nervousness in how family members deal with each other, which results in an exacerbation of disputes and problems. (Al Nasser, 2019, p. 260)

- High divorce rates due to the intensity of media messages encouraging family discord, through defamatory films, series, and advertisements, especially directed at women, in addition to the immaturity of some of those dealing with them, also increasing psychological alienation impact among young people which cause social isolation.

Modern media has allowed the importation of models of behavior that are inconsistent with the religious and social culture of societies, especially for Islamic nation, as it has paved the way for building relationships between the sexes in a way that conflicts with the acquired societal values and norms.

12- Between classical and new-popular diplomacy:

Classical diplomacy is considered the formal means used by governments and representatives of nations to communicate and negotiate with each other. It is also called diplomacy of the elites, as for popular diplomacy, it depends on the methods used by countries or international organizations to communicate directly with citizens in various societies through information exchange to achieve foreign geopolitical agenda goals. Such as targeting/stirring up public opinion on internal issues as a tool of fifth generation warfare. It is also based on dealings between governments, and with technological development and the massive revolution in means of communication, countries are trying to establish direct relations with peoples, and this is called popular diplomacy. (Hideche, 2024, p. 7)

Public diplomacy is the practice of engaging with foreign audiences to strengthen ties (CPD, 2022). It takes many forms that distinguish it in the modern era from traditional diplomacy. Among its forms is a focus on building direct communication channels with individuals and groups through social and psychological media diplomacy strategies. As many countries adopt these forms to achieve a positive impact on public opinion locally, regionally, or globally. These forms take a set of strategies, including behaviors adopted by countries toward their own peoples or the governments and peoples of targeted countries.

13. Globalized media in the context of fifth generation wars:

Many strategists consider fifth-generation warfare an extension of asymmetric warfare, but more sophisticated and lethal. They are called non-kinetic hybrid warfare (Bourouhiya, 2024, p. 2), a combination of all conventional and unconventional warfare methods, in keeping with information and communications technology. Hames describes it as network and aircraft warfare, as information networks provide essential data on the means necessary to carry out terrorist or sabotage operations of all kinds, including violence, coercion, and criminality, embodying the strategy of creative chaos. (Zamam, 2022, p. 1003).

The fifth-generation warfare - Entitled "A War to Conquer Minds Before Conquering Lands" - is defined as an extension of asymmetric and insurgent warfare, where the enemy uses all means, both conventional and unconventional tactics, including political, religious, and social issues. It can be carried out by an organization or groups, formal or informal, aiming to disrupt and defeat the opponent without direct confrontation, while causing the greatest possible damage. Accordingly, its rely exceptionally on the media and the information revolution. They play a key role in the process of engineering and penetrating societies. It is considered the easiest means of addressing societies and promoting economic, political, social, and ideological concepts. These concepts are used by major powers to usurp identity and values, and to disseminate false ideas, cultures, and beliefs, which often contradict the history, beliefs, and acquired values of nations. These ideas are then disseminated according to the time and place they desire, and they portray an image that serves the objectives of war, which leads to falsification of consciousness and corruption of minds, it is war of perception and awareness.

Given that fifth-generation warfare focuses on the media, which often aims to shape opinion, and this is considered one of its most dangerous tasks, it seeks to shape the opinion of the future, based on its discourse and its objectives. The role of the media is not limited to political discourse, but extends beyond that to include cultural, artistic, and social discourse. Herein lies its danger in shaping and directing the opinions and convictions of individuals and societies. The American sociologist, C. Wright Mills, (Al-Zuwaini, 2015, pp. 19-20) stated that our knowledge of the social realities of the world is very limited, and that most of the perceptions and imaginations in our minds about the world are conveyed to us through the media, to the point that we don't believe what is happening around us until we see it on television or hear about it on the radio. Consequently, the media not only provides us with information, but also directs our experiences. The phases of media war can be explained through the following stages:

A. Various data about society are collected: through social media and other media outlets to understand the beliefs, orientations, and opinions of individual and groups in society, etc., to measure the degree of attachment to thier culture and identity, the nature of relationship with thier leaders, the strength of thier patriotism. A comprehensive study is then prepared to identify strengths, weaknesses, opportunities, and threats in geopolitical study framework.

B. Data filtering and results measurement phase: After filtering the collected data and measuring the results, involves developing a strategic plan that targets the community's easily controlled weaknesses and directing tactics that target its strengths by sowing doubt and suspicion to undermine trust between the ruler and the ruled, and between societal groups (racial, ethnic, etc.) by spreading false, malicious rumors and inciting discord among different segments of society, creating initial societal rifts. (Ali, 2019, p. 8) Simultaneously, fake models are created using artificial intelligence that mimics (in language, imagery, and connotation) a real model with fake statements aimed at polarizing society's emotions and psychologically preparing it to redirect convictions and public opinion.

C. The stage of distorting national symbols and models: By omitting their mention in the media, or attempting to distort their image (putting the correct model/symbol in the wrong mold) to weaken the desire of society, especially the youth, to linked with and imitate them. This also goes hand in hand with attempts to undermine the educational system of the targeted society, by hollowing out the educational curricula that build the civilization of society and preserve its history,

values, and memories, into a set of curricula that are in line with the imaginary models approved by the hyped media organization. thus, What leads to weakening their loyalties.

D. Recruitment and formation phase: After analyzing the data and measuring the ongoing results, the target community is divided into categories based on the nature of their personal data, including (gender, age, location, level of awareness and perception, level of loyalty to the homeland, attachment to values and identity, etc.), and then they are linked to the objectives expected to be achieved in the arena of planned operations (organized crime groups, terrorist groups, separatists, advocates of sabotage, etc.). Communication with them takes place in a real, direct and indirect manner via social media platforms and other media messages, in addition to virtual groups using artificial intelligence, which directs the actions with precise monitoring.

E. The Justification stage: Involves strengthening groups (real or fake) by intensifying targeted activity via the internet and various media outlets, highlighting the need to express growing concern about a particular phenomenon and fear of a bleak future. It also creates subconscious stereotypes about the need to change the situation to control it and restore normalcy.

F. Implementation phase: the support of the masses who agree and are convinced of the necessity of the (fake) change is mobilized and gathered. The opposition group, unaffected by the media messages, is marginalized and portrayed as traitors, enemies, or the like, after that exaggerating events and gaining public sympathy while misleading about reality and turning it against the ruling regime.

G. Consequences: Through which the planned geopolitical goal is implemented and efforts are made to maintain the community's anesthesia on the basis of a return to normal life after the dispersion of awareness, the shifting of loyalty, and the weakening of the community's common values. Thus, the nation has been penetrated and controlled.

14- Confronting the invasion of globalized media:

Media is being used in ways that threaten the cultural and value security of nations if the messages being directed are not controlled. Given the achievements of modern communication technologies under globalization, which have eliminated cultural value restrictions, and borders in their conventional sense.

Given the achievements of modern communication technologies under globalization, which have eliminated cultural value restrictions and traditionally defined borders, increased awareness of the flow of information and ideas, and breached geographical, political, and media boundaries, as well as the engineering of societies, these technologies have posed significant challenges to the nation's national security. They have become a tool that assists the West in spreading destructive ideas, inciting violence and hatred, spreading rumors, fomenting chaos and unrest, influencing political awareness, and misleading public opinion. This is what can be called the thorny and dangerous role of the media.

If all political, social and security theories agree on the growing role of media, especially with the digital revolution in this era, it is necessary to work to maximize the benefits of the opportunities provided by these media, as they are the most important tools for political education and shaping awareness among children and youth. At the same time, it is necessary to regulate and control it so that it does not become a space for the dissemination of extremist and violent ideology or spreading rumors that threaten the security and stability of societies. There are many proposals that can contribute to this, perhaps the most prominent of which are:

➤ Developing a security media strategy and establish a robust and advanced security media system with scientific foundations, managed by diverse specialists.

➤ Strengthening the educational and scientific system at all levels, and supporting programs with everything possible to strengthen the emotional bond with the homeland, alongside local media programs.

➤ Developing social media platforms with a focus on meeting people's needs, enhancing cooperation and cultural communication between countries and their peoples, fulfilling their hopes and aspirations, and ensuring the protection of their values and culture.

- Observing and analyzing what is presented by various media outlets, trying to identify negative trends and behaviors of community, and conducting surveys to analyze it.
- Developing a sense of full responsibility among the media, society, and security agencies, protecting society from social ills and dangers, and consolidating the concepts of community, institutional, and media cooperation to preserve societal values and collective identity.
- Providing ongoing media campaigns to confront negative phenomena in the security field and protect members of society from falling victim to them by instilling security awareness among members of society.
- Developing and enhancing joint action with countries with common interests in protecting the privacy and identities of their peoples (such as the countries of the Islamic world).

Discussion:

The paper highlighted the role of globalized media and its risks, particularly in light of technological developments that have created new dimensions of warfare. These developments have shifted from the traditional method of direct confrontation to indirect warfare aimed at destabilizing societies, dismantling them internally, destroying their values, culture, and identity, and fragmenting their societal ties through the presence of racial, ethnic, and linguistic roots. This argument is entirely consistent with the explanation of the strategies of cultural expansion established by Friedrich Ratzel, who recognized that the expansion of a state's power is achieved through the expansion of its culture. Therefore, states controlling global media technologies have directed the course of traditional warfare toward the weapon of media content. This is consistent with Herbert Irving Schiller's book, "Mind Manipulators," which explains propaganda and deception as a tool for suppressing and subjugating internal and external audiences to the opinion of the minority that controls public opinion, guiding it in the direction desired by the "globalized media" through a method involving camouflage and manipulation.

As a result, this often leads to a state of fanaticism and societal tension, allowing for the incitement of strife and the exploitation of ideological, ethnic, or other trends, as well as the exploitation of the status quo or plans to exacerbate it. This aligns with what Malek Bennabi discussed in his book "The Problem of Renaissance," regarding strategies for liberating societies' minds from the impasse of backwardness and dependency imposed upon them since the colonial era. This leads to a shift in loyalties by penetrating the human mind through social engineering and psychological warfare, leading to social, security, political, and economic collapse without mobilizing a single soldier or taking to the battlefield. This makes this type of war more deadly, more ferocious, and more dangerous to the security of peoples and nations.

Conclusion

From the above, it can be concluded that the media - If the state is unable to contain it scientifically and technically - is being used in a way that threatens its security and stability. Given what globalized media has achieved in terms of eliminating restrictions, conventional geographical borders and censorship of the movement of information and thought transmission, and engineering societies. It has imposed serious challenges on the societal security of nations, as it has turned into a instrument that helps the powers that aspire to the global domination to support spread destructive ideas, incite violence and hatred, spread rumors, stir up chaos, influence political awareness and mislead public opinion. This is what can be called the thorny and dangerous roles of the media.

If all modern communication and media theories agree on the growing role of globalized media, especially with the digital revolution that the world is experiencing nowadays, it is important to work to maximize the benefit from the opportunities provided by these means, especially the modern ones, as they are the most important tools for cultural and political upbringing and shaping awareness among young people, and at the same time it is necessary to control and organize them so that they do not turn into a space for spreading extremist thought and violence or spreading rumors that threaten the security and stability of societies.

The most important security-geopolitical threats' that globalized media can produce and that societies and nations face can be summarized as follows:

➤ The dissolution of the sovereignty of the national media, including the sovereignty of the state, in light of the activation of modern geopolitical concepts and the emergence of new divisions in the world geography.

➤ Developing countries rely mainly on news content, dialogue, advertisements, and Western drama programs, and this leads to facilitating the media invasion of the center countries that cannot provide media shield that protects it from the arrows of the globalized ideas.

➤ Downplaying positive achievements and focusing on negative aspects, by giving a biased reading of legitimate events and facts and distort it. It is also focusing on misleading the collective awareness, such as description of Palestine is a disputed region, instead of the fact that they consider it a state occupied by the Israeli-Zionist entity and with the support of many Western countries, most notably the United States, as well as describing attempts to Distortion of the Islamic religion through the process of religious renewal and terrorism. (Sharqi Sabrina, 2020, p. 563)

➤ Creating a state of cultural alienation due to the difference in cultures and weakening local culture, especially by receiving contents of violence, horror, and moral decadence (Badisi, 2018, p. 86)

➤ Promoting the culture of consumption produced by liberal capitalism, including ideas, clothes, food and drinks, and spreading the culture of permissibility of prohibited products and the resulting permissibility of corruption and moral decay in societies, and trying to simplify the idea of permissibility of prohibited things into well-constructed scientific engineering, such as movies, series, etc., or scientific documentaries that claim to address social phenomena.

➤ Striving to discredit the nation's symbols so that no member of society can emulate them, and ignoring the biographies and of prominent leaders and figures in the community of belonging. (Al-Hazmi, 2021, p. 11)

References

1. Abu Al-Kas, H. N. (2014). *A proposed vision to enrich the civic education curriculum with media literacy concepts necessary for upper primary school students*. Cairo: Al-Azhar University.
2. Ait Issa, F. (2016). Media literacy and participatory culture. In U. Z. Djelfa (Ed.), *Journal of Law and Humanities*, 9(1), 7–17.
3. Al Nasser, M. M. (2019). The impact of social media on social and family relationships among students of the Saudi Electronic University in Riyadh. *Journal of Scientific Research in Education*, 260.
4. Al-Bakri, F. (2009). Arab cultural identity in the light of communication and new media. In *Research from the International New Media Conference "New Technology... for a New World"* (p. 379). Bahrain: University of Bahrain.
5. Al-Hazmi, M. b. (2021). Arab media and national security, visions and challenges... Towards a future media agenda. *Egyptian Journal of Mass Communication Research*, 11.
6. Ali, M. M. (2019). *Fourth-generation wars: Between the self and the other*. Alexandria: Dar Al-Wafaa for Dunya Printing and Publishing.
7. Al-Zuwaini, H. D. (2015). *Media warfare: Between techniques of consciousness fragmentation and the psychology of reshaping it*. Amman: Dar Osama: Noble Publishers and Distributors.
8. Ayoob, M. (1984). Security in the Third World: The worm about to turn? *International Affairs*, 60(1), 41–51.
9. Badisi, W. B. (2018). National media security in light of media globalization. *Journal of Emir Abdelkader University for Islamic Sciences*, 485.
10. Bennabi, M. (1986a). *Birth of society*. Damascus: Dar Al Fikr.
11. Bennabi, M. (1986b). *Conditions of Renaissance* (A. S. Shaheen, Trans.). Damascus: Dar Al Fikr.

12. Bourouhiya, B. A. (2024). Fifth generation wars and their impact on international peace and security: The Russian-Ukrain war as a model. *Journal of Economic Administrative and Legal Sciences*, 2.
13. Buzan, B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Brighton: Wheatsheaf Books.
14. Chapman, B. (2011). Geopolitics: A guide to the issues, "Nicholas J. Spykman, 1893–1943". In B. Chapman (Ed.). New York: Praeger.
15. Christian, N. d. (2015, June). "Principles of human geography" revisited, by Paul Vidal de la. *Revista GeoAmazônia*, 3(5), 141–154.
16. CPD. (2022, December). Public diplomacy. *USC Public Diplomacy*.
<https://uscpublicdiplomacy.org/page/what-is-pd>
17. DeJong, T. M., Day, K. R., & Weinbaum, S. A.
18. Dugin, A. (2004). *The foundations of geopolitics: Russia's geopolitical future* (I. Hatem, Trans.). Tripoli: United New Book House.
19. Ferhati, S. (2021). Media and national security, reality and challenges — Algeria as a model (S. Belmadi, Trans.). Blida: Blida 2 University.
20. Fernani, Y. (2019, September). Media, the globalization of culture and their dangers to youth values. *Journal of Social Sciences*, 243–260.
21. Gilles, S.-P. (2013, October 1). Economic science and political influence. *Journal of the European Economic Association*, 11(5), 1015–(page number missing).
22. Gokmen, S. R. (2010). *Geopolitics and the study of international relations* (Doctoral thesis). Middle East Technical University.
23. Helmy, W. (2013). The role of modern media in raising awareness and confronting security crises. *Umm al-Qura University*, 130–148.
24. Hideche, F. (2024). *Algerian national security in the era of fifth-generation warfare: A study of challenges and risks*. Blida: Blida 2 University.
25. Hinnebusch, R. (2020, January). Identity and state formation in multi-sectarian societies: Between nationalism and sectarianism in Syria. *Nations and Nationalism*, 26(1), 138–154.
26. Jeddou, F., & Harzallah, F. a. (2017). Security media and the challenges of community security in light of the new roles of information and communication technology. *Algerian Journal of Human Security*, (3), 27.
27. Kaul, V. (2012). Globalisation and crisis of cultural identity. *Journal of Research in International Business and Management*, 341–349.
28. Mahdad, A.-Z. (2017, December). The negative impact of new media on the religious side of youth. Retrieved from <https://www.mominoun.com/articles/...> (URL truncated).
29. Malli, A. (2010). The escalating exclusionary repercussions of media globalization and its impact on cultural identity. *Damascus Journal*, 460.
30. Mengshu, Z. (2020, May 19). A brief overview of Alexander Wendt's constructivism. Retrieved from <https://www.e-ir.info/2020/05/19/a-brief-overview-of-alexander-wendts-constructivism/>
31. Nye, J. S. (2016). Soft power. *Foreign Policy*, (80), 155.
32. Ouadi, A. (2018). French colonial policy and its repercussions on social culture and identity security in Algeria. *Al-Naqid Journal of Political Studies*, 291–312.
33. Park, J. (2023). Rethinking geopolitics: Geography as an aid to statecraft. *Texas National Security Review*, 6(4), 79–100.
34. Saleh, A. (2010). Broadening the concept of security: Identity and societal security. *Geopolitics Quarterly*, 228–241.
35. Schiller, H. I. (1999). *Mind Manipulators*. Kuwait: The World of Knowledge.
36. Schmitt, C. (2015). Social security development and the colonial legacy. *World Development*, 332–342.
37. Sharqi, S. G. H. (2020). Cyberterrorism and the transformation of the concept of power. *Al-Baheth Journal for Academic Studies*, 563.

38. Tarif, A. (2022). The repercussions of media globalization on Algerian identity and cultural security. *Journal of Legal and Political Studies*, 436.
39. Thamer, K. M. (2011). The culture of globalization and global media. *Political and International Journal*, 11.
40. Uzun, O. S. (2023). Societal identity and security. In *The Palgrave Encyclopedia of Global Security Studies* (pp. 1359–1363).
41. Zamam, F. (2022). The creative chaos's strategy and its application in the Middle East region. *Journal of Law and Political Science*, 1003.
42. Zaraa, H. (2016). Popular diplomacy in the foreign policy of states: Germany as a model. Tebessa: Arabi Tebessi University.

Received: 24.03.2025

Accepted: 27.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/95-99>

Rahilə Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0008-004X>

rahila.qurbanova@mail.ru

Upanişadlar təlimində ruhun aydınlanması

Xülasə

Məqalədə Upanişadların Hind fəlsəfi düşüncəsinin əsasını təşkil edən ən qədim mətnlərdən biri olduğu və varlığın mənası, kainatın yaradılışı, ruhun mahiyyəti, onun aydınlanma prosesi, eləcə də aydınlanmaya aparan yollar təhlil edilir. Bu mətnlərdə insan varlığının maddi dünyadan daha üstün bir reallığa sahib olduğu və bu reallığın isə yalnız aydınlanma yolu ilə dərk oluna biləcəyi göstərilir. Upanişadlar təlimində Atman (ruh) və Brahmanın (universal ruh) birləşmə prosesinə ruhun aydınlanması və ya özünü dərk deyilir. Məqalədə Brahman, Atman, maya, mokşa, karma, renkarnasiya və samsara kimi fəlsəfi anlayışlar da təhlil edilir. Upanişadların ən yüksək ruhi və fəlsəfi axtarışı insanın öz daxili mənliyini tapmasında olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: kainat, tanrı, ruh, Brahman, Atman, maya, mokşa, karma, samsara, renkarnasiya

Rahila Gurbanova

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0008-004X>

rahila.qurbanova@mail.ru

Enlightenment of the Soul in the Teachings of the Upanishads

Abstract

The article analyzes the Upanishads as one of the oldest texts that form the basis of Indian philosophical thought and analyzes the meaning of existence, the creation of the universe, the essence of the soul, the process of its enlightenment, as well as the paths leading to enlightenment. These texts show that human existence has a reality superior to the material world and that this reality can be understood only through enlightenment. In the teachings of the Upanishads, the process of the union of Atman (soul) and Brahman (universal spirit) is called enlightenment of the soul or self-realization. The article also analyzes philosophical concepts such as Brahman, Atman, maya, moksha, karma, reincarnation and samsara. It is noted that the highest spiritual and philosophical quest of the Upanishads is to find one's inner self.

Keywords: universe, god, soul, Brahman, Atman, maya, moksha, karma, samsara, reincarnation

Giriş

Hind fəlsəfəsinin ən qədim və dərin qatlarını özündə birləşdirən Upanişadlar, insanın mənəvi mahiyyəti, kainatın varlığı və ruhun əbədiyyəti haqqında əsaslı suallara cavab verməyə çalışan müqəddəs mətnlərdir. Bu mətnlərdə insan varlığının maddi dünyadan daha üstün bir reallığa sahib olduğu, bu reallığın isə yalnız idrak, özünü dərk və aydınlanma yolu ilə dərk oluna biləcəyi aydın şəkildə ifadə olunur. Upanişadlar təlimində Atmanla (ruh) və Brahmanın (universal ruh) birləşmə prosesinə ruhun aydınlanması və ya özünü dərk deyilir. “Brahman Atman və Atmanlar Brahmandır. Hər şeyin meydana gəldiyi Ali güc hər bir insanın qəlbində olan mənlkdir” (Radhakrishnan, 1924, s. 37). Upanişadlarda ruhun aydınlanması, insanın öz daxili təbiətini, ruhunu və həyatın əsl məqsədini dərk etməsidir. Yəni, insanın maddi dünyadan ayrılması, həqiqi mənliyini, Atmanı dərk etməsi, dünyadakı illüziyalardan, arzulara və qorxu kimi maddi bağlardan azad olmasıdır. Ruhun aydınlanması yalnız zehni və fiziki təcrübə ilə deyil, həm də Tanrı ilə qovuşmaqdır.

Upanişadlar Hind fəlsəfi düşüncəsinin əsasını təşkil edən ən qədim mətnlərdən biridi və Vedanın bir hissəsi olaraq qəbul edilir. “Upanişadlar Veda dövrünün son ədəbi əsərləri idi. Ümumiyyətlə, o dövrdə üç növ əsər var idi: ən qədimi müxtəlif samhitlərdə məsələn, Riqveda, Yajurveda, Samaveda və Atharveda da toplanmış Veda ilahiləri və ya mantraları idi; sonra Veda ritualarını əks etdirən traktatlar olan Brahmanlar və nəhayət, fəlsəfi problemlərlə məşğul olan Upanişadlar gəldi” (Chatterdzhı, & Datta, 19557, s. 177). Burada tanrıların mahiyyəti və insanın mövcudluğunun mənası ilə bağlı dərin fəlsəfi düşüncələrə, təhlillərə, insanın ruhani axtarışına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Həmçinin varlığın mənası, kainatın yaradılışı, tanrı və insanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi dərin fəlsəfi mövzularla da bağlıdır.

Tədqiqat

Upanişad sözünün sanskrit dilində mənası “yaxın oturmaq” və ya “müəllim qarşısında oturmaq” deməkdir. Bu şagirdin müəllimin yanında oturaraq onu dərinlən, diqqətlə dinləməsini və öyrənməsini ifadə edir. “Upanişadlar sözü ümumiyyətlə “gizli biliik” mənasında qəbul edilir. Upanişadların rəvayətləri o dövrdə bu sirlərə sahib olan müdrikin etibarını qazanmağın nə qədər çətin olduğundan bəhs edir: tələbələr uzun müddət təhsil almalı idilər, padşahlar isə bu məqsədlə sərvətlər xərcləyirdilər” (Chattopadhyaya, 2003, s. 71).

Upanişadlar təlimində Brahman, Atman, maya, mokşa, karma, renkarnasiya və samsara kimi fəlsəfi anlayışlar təhlil olunur. Brahman kainatın yaradılışının, mövcudluğunun və sonlanmasının məhsuludur. O, universal və sonsuz qüvvə, hər şeyin əsası, dəyişməz, mükəmməl, bütün varlıqlarla eyni və Tanrının ali təzahürüdür. Brahman yaradılışın əsas mənməyidir. Brahman heç vaxt itmir, əksinə, daim özünü yenidən təşkil edir və bütün kainat bu davamlı dəyişikliklərə tabedir. Upanişadlar təlimində yaradılışın necə baş verdiyi və Brahmanla necə əlaqələndirildiyi haqqında bir çox fərqli təhlil var. Bu təlimdə qeyd olunur ki, Brahman hiqiqət və mövcudlıqdır, Brahman hər şeyin və hər kəsin əsasıdır. O, həm yaradılışın, həm də yoxluğun içindədir. Brahman çox vaxt Nirguna (görünüşsüz, tərifsiz) və Saguna (xüsusiyyətlərlə məxsus) olaraq təsvir edilir. Nirguna Brahman bütün xüsusiyyətlərdən, formadan və cəhətlərdən azaddır, zaman və məkanla əlaqəsizdir, hər şeydən əvvəl var olan, sonsuz olan gerçəklikdir. Brahman kainatın hər tərəfində mövcuddur. “Mütləq yaradıla bilməz, ona görə də O, forasız olmalıdır, çünki O, sonsuzdur hər şeyi əhatə edir. Ona görə də O, hər şeyin içində və hər şeydən kənarda olmalıdır. Nirguna Brahman atributları olmayan Brahman deməkdir” (Paramananda, 1919, s. 134-135).

Saguna Brahman daha çox müəyyən xüsusiyyətlər və formalarla, ilahi bir şəxsiyyət kimi təsvir edilir. Brahmanın fərdi ilahi varlıqlarla əlaqəsi daha aydın görünür. Məsələn, Vişnu, Şiva və Şakti kimi müxtəlif tanrılarla əlaqəsi olduğu göstərilir. Upanişadlar qeyd edirlər ki, Brahman yalnız varlıq kimi deyil, həm də təbiətin və ruhun harmonik birləşməsidir. İnsanlar Brahmanı anlamaq üçün daxili sükunət, meditasiya və fərdi təcrübə yolu ilə təmizlənərək, özlərinin yüksək həqiqətini başa düşə bilirlər. Brahman həm yüksək bir gerçəklik, həm də ən dərin daxili şüurun bir ifadəsi olaraq Hind fəlsəfi düşüncəsinin ən dərin və ən əhəmiyyətli mövzularından biridir.

Atma - insan ruhunun və fərdi mənləyin ali təzahürüdür. Atman insanın ruhunu və insanın mahiyyətini təmsil edir. “Atman hər şeydir, hər şeydən müqəddəsdir. Hər şey yalnız ona görə müqəddəsdir. Atman hər bir insan xoşbəxtliyinin mənbəyidir. O, saf xoşbəxtlikdir” (İplikci, 2015, s. 34).

Upanişadlar təlimində insanın daxili ruhu (Atma) ilə kainatın ən yüksək varlığı (Brahman) arasındakı əlaqə təhlil edilir. Atma ilə Brahma arasında heç bir fərq olmadığı vurğulanır. Bu fikir “Tat tvam asi” (“Sən osan”) ifadəsi ilə simvollaşmışdır. Bu ifadə insanın və kainatın bir-birinə bağlı olduğunu göstərir, insanın daxili varlığının ən yüksək varlıqla eyni olduğunu göstərir. Atman insanın daxili özüdür, ruhudur və gözlə görünməyən mənləyidir. Atman bütün mövcudluğun, insanın, kainatın və Brahmanın bir hissəsi kimi təsvir edilir. Bu anlayış həyatın mənasını, varlıq və mövcudluğun başa düşmək anlamıdır. Atman insanın öz mahiyyətini, kainatla əlaqəsini və mövcudluq məqsədini anlamasına kömək edir. Atman insanın ən dərin, həqiqi və dəyişməz mahiyyətidir. “Bu ürəkdəki Atmandır. Burada - yüz bir arteriya, bunların hər birində isə yetmiş iki min şaxəli arteriya var. Nəfəs bütün bədənə yayılaraq onun boyunca hərəkət edir” (Syrkin, 2003, p. 194). O, bədənin və zehni proseslərin arxasında duran, zaman və məkanın təsirlərinə tabe olmayan bir varlıqdır. Bu

ruh, insanın şüurunun və varlığının əsasıdır. O, bədən öləndən sonra da yaşayır, Atman sonsuz, dəyişməz və həqiqi bir varlıq olaraq təyin edilir. O, insanın əsl kamilliyini ifadə edən və maddi dünyadan aslı olmayan bir gerçəklikdir. Atman həmçinin Şüur və ya Həyat ruhu kimidə adlandırılır. İnsanın bədəni, hissləri, duyğuları, düşüncələri dəyişgən olsa da, Atman dəyişməzdir, həmişə mövcuddur.

Upanişadlar təlimində göstərilir ki, Atman ilə Brahman arasında güclü bir əlaqə var, Brahman ən yüksək ümumi gerçəklik, Atman isə hər bir fərdi varlığın dərin mənbəyidir. “Hər bir şeyin özündə əbədi olan bu mən ən kiçik şeydən kiçikdir, ən böyük şeydən böyükdür” (İsmi, 1976, s. 16). Bu təlimində Atman və Brahman eynidir “dünyanın mənəvi, ruhi əsası olan Brahmandır; insanın mənəvi, ruhi mahiyyəti-Atman bu mənəvi əsasla eyniyyət təşkil edir” (Vəliyev, 1997, s. 429). İnsanın daxili ruhu Atman ilə bütün kainatın və təbiətin əsas mahiyyəti olan Brahman arasında heç bir fərq olmadığını bildirir. Atman insanın daxili özüdür, hər bir insanın öz mahiyyəti və varlığıdır. Brahman isə ümumi varlıq və yüksək gerçəklikdir. Ona görə də Brahman və Atman eynidir. “Mütləq reallıq Brahman Atman (“Mən”, nəfs) ilə vəhdətdə, eyniyyətdə götürülür. Brahmana məxsus əbədi, pak, sərbəst, vahid bölünməz, müqəddəs, qeyri-dual, həqiqi, bilici, daimi kimi atributlar ona da aid edilir. Ali Atmanda bilici, bilik və dərk olunan arasında fərq qoyulmur. Nəticədə bütün dünya Atmanla eyniləşdirilir” (Bakı Dövlət Universiteti, 1999, s. 259) Bu təlimə görə, insanın daxili ruhu Atman və ümumi gerçəkli Brahman arasında ayrı seçkilik yoxdur, hər biri bir-birini əks etdirir. Bu ən yüksək həqiqət və insanın daxili varlığı ilə əlaqəli iki əsas anlayışdır. “Bir insana və hər şeyin təbiətinə aid olan “Mən” varlıqdakı “Mən” imkan və zərurət baxımından fərqli olsa da, əslində eynidir və bir-biri ilə bağlıdır. Atman həm məkandan kənardadır, həm də hər şeyin içindədir” (İplikci, 2015, s. 36). Hind fəlsəfəsində Brahman ən yüksək həqiqət və kainatın əsas mənbəyi kimi qəbul edilir. O, hər şeyin birliyi, əzəli və əbədidir. Brahman təkdir və mütləqdir, hər hansı bir formaya sahib deyil. Atman isə insanların daxili varlığı, ruhu və şəxsiyyətidir. Atman Brahman ilə bir olan bir mahiyyətdir. Upanişadlarda “Tat Tvam Asi” (“Sən osan) ifadəsi Atman və Brahman;ın eyni mahiyyət olduğunu ifadə edir. Beləliklə, Brahman və Atman anlayışları bir-birinə sıx bağlıdır və bu ideya xüsusilə Upanişadlarda mövcuddur.

Upanişadlar təlimində “Maya” - yalan, aldatma, illuziya və ya qeyri-reallıq anlayışıdır. Maya kainatın və həyatın görünən təbiətinin əsl həqiqətə qarşı bir illuziya olduğunu vurğulayan və maddi dünyanın müvəqqəti, aldadıcı olduğu bildirilir. Əsl həqiqət Brahma və Atman arasında olan birləşmədir. Maya aldatma və ya illuziya olduğu üçün əsl həqiqəti gizlədən bir qüvvə olaraq qəbul edilir. Upanişadlara görə, dünya insanların ağıl və hissləri ilə qurulan bir aldanışdır. Maya bizim hisslərimizlə qəbul etdiyimiz dünyanı əslində bir yalan və ya gözəgörünməz təbəqə olduğunu ifadə edir. Bu aldanışdan qurtulmaq üçün insanın daha yüksək ruhsal şüura çatması lazımdır. Maya həm də tanrıların dünyanı yaratmaq və idarə etmək üçün istifadə etdiyi bir gücdür. Misal olaraq Vişnunun Mayanı idarə etməsi, kainatın yaratmaq və qorumaq qüdrətini göstərir. Mayanın gücü sayəsində dünya mövcud olur və dəyişir. Upanişadlara görə, insanlar yalnız Mayanın təsiri altında yaşayan bir varlıqlardır. Onların yeganə məqsədləri Brahmanla birləşərək ruhu azad etməkdir. Mayanın dünyasında insanlar öz gerçək təbiətlərini unudur, bu da onların arzu və ehtirlərə bağlanmalarına səbəb olur.

Maya doğuş və ölüm dövrünü (samsara) davam etdirən bir qüvvədir, çünki insanlar illuziya və yalnis anlama nəticəsində yenidən dünyaya gəlirlər. Bu əzabdan qurtulmaq üçün insanlar öz həqiqi ruhlarını tapmalı və kainatın əsas təbiətini anlamalıdırlar. Maya insanları dünyadakı görkəmli əşyalar və hisslərə bağlılıqdan xilas etməyə çalışır. İnsanlar yalnız görkəmli və maddi dünyaya bağlı olduqda Mayanın təsirində qalırlar. Lakin insan öz ruhunu və əsl mahiyyətini tapmaq istəyirsə, o zaman Mayanın arxasında duran həqiqəti axtarmağa başlamalıdır. Mayanın əsas məqsədi insanlara dünyanın müvəqqəti və dəyişkən olduğunu göstərmək, eyni zamanda onları dünyəvi arzulardan uzaqlaşdırmaqdır.

Upanişadlar təlimində Mokşa insanın mənəvi inkişafı, özünü anlamağı və əbədi həqiqətləri tapmasıdır. Fərdi ruhun (Atman) reallıqla (Brahman) birləşərək, həyatın dövrü olan yenidən doğuşdan (samsara) azad olmasıdır. Moşkanın ən yüksək hədəfi ruhun azadlığı və nirvanaya çatmasıdır. “Nirvana səviyyəsində olan insanın təcrübəsi təsvir oluna bilməz, çünki o adi təcrübə sərhədlərini

keçib. Nirvananı yalnız adi təcrübəyə aid olan inkari sözlərlə ifadə etmək olar. Buna görə Na-qarcuna nirvananı belə inkari formada ifadə edir “adi yolla dərk oluna bilməyən, yenidən qazanılmayan, dağılmayan, əbədi olmayan, yaradılmayan – nirvanadır” (Çatterci, Datta, 2016, s. 86).

Upanişadlarda əsas məqsəd fərdin öz əsl mənliliyini tapması və dünyadan azad olması, qurtulması, nirvanaya çatmasıdır. “Ölməzliyin ən ali təzahürü – Allahla birləşməkdir. Tərəqqi Allahla birləşmək üçün tükənməz cəhddir” (Rüstəmov, 2004, s. 68). Bu təlimdə göstərilir ki, Mokşa karmik dövrün sona çatması, bədən və ruh birliyinin tamamlanması, sansara (təkrar döyüş dövrü) və səhv anlayışlardan qurtuluşdur. Mokşa insanın əzəli və sonlu olmayan, yəni Brahman ilə tam birləşməsi nəticəsində əldə edilir. İnsan Brahman ilə birləşdikdə, samasara dövrü sona çatır və insanın mövcudluğu artıq təkrarlanan doğuş və ölüm dövründən kənara çıxır. Brahman ilə birləşmək, insanın öz ruhunun əsl mənasını başa düşməsi və maddi dünyadan tam azad olmasıdır. Mokşa səviyyəsinə çatmaq üçün insan, özünün Brahman ilə bir olduğunu və əsil gerçəkliyin Brahman olduğunu dərk edərək, heç bir fərq olmadığını qəbul edir. “Buna ruhun mariflənməsi və ya azadlığı deyilir. Bu son məqsəd insandır. Bu insanın əldə edəcəyi ən böyük nemət kimi təsvir edilir. Bu səbəbdən, mokşa, digər hədəflərdən yuxarıda saxlanılır” (İplikci, 2015, s. 62).

Meditasiya və dərin düşüncə vasitəsilə insan özünü anlayır və mokşaya doğru irəliləyir. İlahi qüvvəyə sevgi və itaət, insanın Brahman ilə birliyini təmin edə bilər. İnsan yaxşı əməllər vasitəsilə karma yığib, gələcək həyatında daha yüksək və daha saf mövcudluğa keçə bilər. Şüuru təmizləmək, dünya ilə əlaqəni azaltmaq üçün meditasiya edərək, içindəki sükunəti tapır və ondan sonra Brahmanla birləşir.

Upanişadlar təlimində mokşa, insanın öz varlığının mahiyyətinin əsl mənasını başa düşməsi və özünü Brahman ilə birləşdirməsi nəticəsində əldə edilən bir azadlıqdır. Bu proses insanın öz şüurunu, fəaliyyətini və təfəkkürünü dəyişdirərək, mütləq gerçəkliklə birləşmək və karmadan azad olmaq məqsədini güdür. Mokşa, dünya ilə əlaqənin sona çatması, İlahi ilə birləşməsi və hər növ kənar təsirlərdən azad olma halıdır.

Bu təlimdə karma və renkarnasiya anlayışları da mühüm yer tutur. Karma və renkarnasiya samsara dövrü ilə sıx bağlıdır və insanın mənəvi inkişafında, təkrar doğuşların mənasında çox böyük rol oynayır. Karma insanın əməlləri, hərəkətləri və niyyətləri ilə bağlı bir anlayışdır. Karma hər bir əməlin, hərəkətin və düşüncənin nəticəsi olduğunu bildirir. Bu nəticələr həm pozitiv, həm də neqativ ola bilər və onların nəticələrinin insanın gələcək həyatını necə formalaşdırdığını göstərən bir qanun olaraq təsvir edilir. Karma qanunu yaxşı və ya pis fəaliyyətin nəticələrinin insanın gələcək həyatında təzahür edəcəyini bildirir. Karma təkcə fiziki fəaliyyət deyil, eyni zamanda insanların niyyətləri, düşüncələri və sözləri ilə əlaqədardır. “...karma qanunu fiziki birlik qanununun analoqudur. Bu mənəvi enerjinin saxlanması qanunudur” (Radhakrishnan, 1956, s. 111). Bir insanın hərəkətləri həm özü üçün, həm də başqaları üçün müəyyən nəticələr doğurur. Upanişadlar təlimində qeyd olunur ki, insanın etdiyi yaxşı və pis əməllər nəticəsində karmik yük yığılır. Bu yük, insanın gələcək həyat təcrübələrini müəyyən edir. Pozitiv karma yaxşı bir həyat və daha yüngül təcrübələr gətirərkən, neqativ karma ağır və çətin təcrübələrə yol açar.

Mokşa (qurtuluş) karma dövrünün sona çatması və təkrarlanan doğuşların bitməsi ilə əlaqədardır. İnsan öz karmik yükünü təmizləyərək, doğru yolla həyatını yaşamağa başladıqda, nəticədə mokşaya, yəni əbədi azadlığa və Brahman ilə birləşməyə çatır.

Upanişadlar təlimində Samsar anlayışı isə təkrar doğuş və ya yenidən doğuş deməkdir. Samsara bir insanın ölümündən sonra ruhun başqa bir bədəndə doğulmağa davam etdiyi bir dövrü təmsil edir. Bu dövrün sonu, mokşa ilə gəlir, yəni samasara dövrü sona çatır və insan Brahmanla birləşir.

Karma ilə əlaqəli olaraq samsara, insanın ruhunun həyatdakı əməllərinə görə fərqli bədənəldə və şəraitlərdə doğulmasına səbəb olur. İnsanların həyata keçirdiyi hər bir əməlin (karma) nəticəsi olaraq onlar yaxşı ya da pis karma yığır və bu da növbəti həyatlarını müəyyən edir.

Renkarnasiya və karma qarşılıqlı əlaqədədir, çünki yaxşı əməllər insanı daha yaxşı bir həyat şəraitinə, yüksək bir renkarnasiyaya və daha yaxşı şərtlərdə təcrübəyə gətirir. Pis əməllər və niyyətlər isə insanı daha çətin və ağır təcrübələrə, daha aşağı bir bədəne və ya şərtlərə doğurur. Upanişadlar təlimində karma və renkarnasiya bir-birini izləyən iki əsas və zəncirvari prinsipdir. İnsan ruhunun bu dünyada təkrarlanan doğuş və ölümlərlə mövcud olduğunu, bu dövrün yalnız karma

qanunu ilə bağlı olduğunu göstərir. İnsan ruhu bu dövr ərzində müxtəlif bədənlərdə yaşayır, hər dəfə fərqli təcrübələr yaşamaqla gələcək həyatlarını formalaşdırır.

Atman özünün əsil mənasını anlamağa və Brahman ilə birləşməyə çalışır, bu proses də təkrarlanan doğuşlar vasitəsilə inkişaf edir. Maya (dünyanın yalan və gərcək təbiəti) ilə əlaqəli olaraq insan öz əsl təbiətini anlamağa başladıqca, samsara dövrü sona çatır. İnsan ruhu gerçək təbiətini tapana qədər təkrar doğulur. Upanişadlar təlimində göstərilir ki, hər bir insanın ruhu yəni Atman əslində Brahman ilə eynidir. Bu birliyin anlaşılması insanı samsaradan və təkrar doğuşdan azad edir, nəticədə mokşa əldə edilir.

Upanişadlarda karma və reinkarnasiya həyatın və mənəvi inkişafın əhəmiyyətli prinsipləridir. Karma insanın hərəkətlərinin, düşüncələrinin nəticəsidir və insanın gələcək təcrübələrini, doğuşlarını, həyat şəraitini formalaşdırır. Samsara isə bu təkrarlanan doğuşlar dövrüdür və karma qanunu ilə əlaqədardır. İnsan karma və samsara dövründə azad olmaq və mokşaya çatmaq üçün öz əməllərini düzgün şəkildə yerinə yetirərək Brahman ilə birləşməyi hədəfləyir. Bu Upanişadların mənəvi yolunun əsas məqsədidir.

Nəticə

Upanişadlar təlimi, hind fəlsəfəsinin ən ali mərhələlərindən biri kimi, insan varlığının maddi aləmlə məhdudlaşmadığını, onun daha yüksək, əbədi və dəyişməz bir mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Bu təlimə görə, ruhun aydınlanması insanın öz mənəvi mahiyyətini dərk etməsi, onu kainatın universal ruhu olan Brahmanla birləşməsi prosesidir. Aydınlanma, sadəcə intellektual bilik deyil, dərin mənəvi idrak və daxili oyanışla əldə edilən bir haldır. Upanişadlar insanı, öz daxili aləmini sorğulamağa, cəhalətdən qurtulmağa və son həqiqəti dərk etməyə çağırır. Bu mətnlərdə yer alan fəlsəfi konsepsiyalar Atman və Brahman arasındakı vəhdət, aydınlanma yolları və özünü dərk ideyası təkcə qədim hind dünyagörüşünün deyil, eyni zamanda ümumbəşəri mənəviyyatın və idrakın ifadəsidir. Bu baxımdan, Upanişadlar təlimində ruhun aydınlanması ideyası, müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyur. Çünki insan bu gün də, keçmişdə olduğu kimi, daxili sabitlik, mənəvi kamillik və həqiqi azadlıq axtarışındadır. Upanişadlar isə bu axtarışa həm fəlsəfi, həm də mənəvi istiqamət verir.

Ədəbiyyat

1. Çatterci, S., & Datta, D. (2016). *Hind fəlsəfəsinə giriş* (M. Ç. tərc.).
2. Vəliyev, İ. (1997). *Fəlsəfə ensiklopedik lüğət*. "Azərbaycan ensiklopediyası" nəşriyyat-poliqrafiya birliyi.
3. Rüstəmov, Y. (2004). *Fəlsəfənin əsasları*. Elm nəşriyyatı.
4. Bakı Dövlət Universiteti. (1999). *Şərq fəlsəfəsi (IX–XII əsrlər)*. BDU.
5. Radhakrishnan, S. (1956). *İndiyskaya filosofiya* (T. 1, V. A. Malinin red.).
6. Syrkin, A. Y. (2003). *Upanishady* (3-cü nəşr).
7. Chatterdshi, S., & Datta, D. (1955). *Vvedeniye v indiyaskuyu filosofiyu* (A. Radugin, Ye. Tutchinskaya & A. Romanenko, tərc.). Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury.
8. Chattopadhyay, D. (2003). *Ot sankkh'i do vedangy. Indiyaskaya filosofiya: darshany, kategorii, istoriya* (İngilis dilindən tərc.). Moskva: Sfera.
9. İplikci, A. (2015). *Fəlsəfi düşüncənin ilk mətnləri: Upanişadlar*. Ərzurum.
10. İsmi, M. A. (1976). *Upanişadlar* (1-ci nəşr).
11. Radhakrishnan, S. (1924). *The philosophy of the Upanishads* (R. Tagore, ön söz; E. Holmes, giriş). Calcutta.
12. Paramananda, S. (1919). *The Upanishads* (Tərcümə və şərh, orijinal Sanskrit mətni). Boston, MA: Vedanta Centre.

Daxil oldu: 20.03.2025

Qəbul edildi: 01.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/100-102>

Şəhanə Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-0890-0065>
shahanaasgarova@gmail.com

Fransız dilində idiomlar və onların semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan idiomatik ifadələrin semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. İdiomlar həqiqi mənalarını itirmiş sabit ifadələrdir və frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxildir. İdiomlar dili zənginləşdirir və fikrin daha təsirli ifadəsinə xidmət edir. Müxtəlif hadisələrlə bağlı yaranmış idiomlar ilk yarandığı vaxtlar həqiqi mənə ifadə etmiş, lakin zaman keçdikcə dildə sabitləşmiş və məcazi mənada işlənmişdir. Bir sıra söz qrupları vardır ki, onlar məcazlaşmağa daha çox meyl etmiş və nəticədə çoxlu idiomlar yaranmışdır. Fransız dilində heyvan və quş adlarının, insan bədən üzvləri adlarının, qida adlarının, rənglərin məcazlaşması ilə yaranmış idiomatik ifadələr üstünlük təşkil edir. *Idioms reflect the worldview and everyday life of each nation.* There are idiomatic expressions related to certain historical events and legends.

Açar sözlər: *idiom, frazeoloji birləşmə, məcazi mənə, semantik xüsusiyyət, tərcümə*

Shahana Asgarova
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0000-0003-0890-0065>
shahanaasgarova@gmail.com

Idioms in French and their Semantic Features

Abstract

The article examines the semantic features of idiomatic expressions, which play an important role in enriching the vocabulary of the French language.

Idioms are fixed expressions that have lost their true meaning and are the part of phraseological units. Idioms enrich the language and serve to express ideas more effectively. Idioms those arose in connection with various events expressed true meaning when they first created. But over time they have become stable in the language and have been used figuratively they are a number of word groups that are more prone to metaphorization and as a result, many idioms have emerged. In French, idiomatic expressions formed by metaphorizing the names of animals and birds (*un froid de canard, poser un lapin, une mère poule*), the names human body parts (*avoir le bras long, avoir les yeux plus gros que le ventre*), food names (*raconter des salades, les carottes sont cuites*), and colors (*voir la vie en rose, avoir la main verte*) predominate.

Keywords: *idiom, phraseological combination, figurative meaning, semantic feature, translation*

Giriş

Öz mənasını tamamilə və ya qismən itirərək, məcazlaşmış mənə ifadə edən sabit söz birləşmələrindən ibarət ifadələr – idiomlar adlanır. İdiomlar dilçiliyin bölməsi olan frazeologiyanın tərkibində öyrənilir.

Frazeologiya “pharis” – ifadə, “loqos” – elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusudur. Görkəmli dilçilərdən Şarl Balli, A. Seşaye, J. Maruzonun fransız frazeologiyası sahəsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Rus dilçisi V. V. Vinqradov frazeoloji ifadələri üç qrupa bölmüşdür:

1. Les locutions soudées
2. Les ensembles phraséologiques
3. Les combinaisons phraséologiques. (Lopatnikova, Movchovitch, 2001, s. 55).

Qeyd edək ki, bu bölgü Azərbaycan dilində bu cür işlənir:

1. Frazoloji qovuşma
2. Frazoloji birlik
3. Frazoloji birləşmə (Xəlilov, 2015, s. 269).

İdiomlar məcazi mənə daşıyan ifadələrdir ki, onlardan həm danışq dilində, həm də bədii əsərlərdə istifadə olunur. İdiomatik ifadələrin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadələri təşkil edən sözləri dəyişmək, başqası ilə əvəz etmək olmaz. İdiomlar məcazi mənə ifadə edir. İdiomları söz-söz tərcümə etmək olmaz.

Tədqiqat

İdiomlar iki qrupa ayrılır:

1. Les locutions soudées
2. Les ensembles phraséologiques (Lopatnikova, Movchovitch, 2001, s. 57)

Les locutions soudées – (frazoloji qovuşmalar) onları təşkil edən sözlər öz mənalarından tamamilə uzaqlaşmışlar.

Aller au diable Vauvert – azmaq, yoxa çıxmaq (bu ifadə XI Lüdoviqin hakimiyyəti illərində Paris ətrafında yerləşən Vauvert sarayı ilə bağlı yaranmışdır).

Ne pas être dans son assiette – əhval-ruhiyyəsi olmamaq, özünü pis hiss etmək (assiette – latın dilində *assedita* – *asseoir* – oturmaq feilindən götürülüb) (Planelles, 2012).

Marquer un jour d'une pierre blanche – bir günlük xoşbəxt olmaq (qədim Romalılarda olan bir inanca görə, “blanche” – ağ rəng xoşbəxtliyi əks etdirir).

Les ensembles phraséologiques – (frazoloji birlik) bu ifadələri təşkil edən sözlərdən birinin mənası az və ya çox dərəcədə hiss olunur.

Rire du bout des lèvres – istəksiz gülmək.

Avoir la langue bien pendue – çox danışmaq (Lopatnikova, Movchovitch, 2001, s. 59).

“Comme” – “kimi” bənzətmə qoşması ilə düzələn bir çox idiomatik ifadələr vardır ki, bu ifadələrin başa düşülməsi o qədər də çətin deyil.

Dormir comme un loir (une marmotte, une souche) – dərin yuxuya getmək (siçan kimi yatmaq) (Chollet, Robert, 2008, s. 9).

Manger comme un moineau – çox az yemək (sərçə kimi yemək).

Manger comme un ogre – çox yemək (div kimi yemək).

Trembler comme une feuille – yarpaq kimi titrəmək.

Marcher comme une tortue – astagəl olmaq (tısbağa kimi yerimək).

İdiomlarla bağlı problem yaradan məsələlərdən biri də bu ifadələrin tərcüməsidir. Fransız dilindən dilimizə tərcümə zamanı oxşar idiomatik ifadələr olsa da, dilimizdə qarşılığı olmayan ifadələr də vardır.

Claquer des dents – dişi-dişinə dəymək (üşümək, soyuqdan titrəmək).

A cœur ouvert – açıqürəkli.

Avoir une faim de loup – qurd kimi ac olmaq.

S'entendre comme chien et chat – it-pişik kimi yola getmək.

Avoir des idées noires – qara fikirli olmaq.

Göründüyü kimi, bu ifadələrin Azərbaycan dilində də eyni qarşılığı vardır. Lakin Fransız dilində elə idiomatik ifadələr də var ki, dilimizdə ona uyğun, onun mənasını əks etdirən başqa bir ekvivalent seçilir.

Quand les poules auront des dents – dəvənin quyruğu yerə dəyəndə (heç vaxt).

Jamais deux sans trois – su gələn arxa bir də gələr.

Ne pas avoir la langue dans sa poche – dil boğaza qoymamaq.

Ne pas avoir froid aux yeux – gözündə qorxu olmamaq.

Hər bir xalqın həyat-məişət şəraiti, dini dünyagörüşləri, yaşadıkları coğrafi mövqeyi özündə əks etdirən idiomatik ifadələr vardır. Bir çox idiomların etimologiyalarına nəzər saldıqda onların mü-

əyyən hadisələrlə bağlı yarandığını və həqiqi mənanı əks etdirdiyini müşahidə edirik. Lakin hal-hazırda bu idiomların hamısı məcazi məna ifadə edir.

Un froid de canard – çox soyuq (*froid* – soyuq, *canard* – ördək). Qış həddən artıq soyuq keçdikdə, gölməcələr buz bağlayır və ördəklər öz yerlərini dəyişib axar çaylara üz tutmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu zaman ovçuların onlarla qarşılaşmaq şansı artmış olur (Elme, 2014, s. 60).

Qədim yunan mifologiyasının izlərini özündə əks etdirən bir neçə idiomatik ifadə mövcuddur.

Tomber dans les bras de Morphée – dərin yuxuya getmək.

Qədim yunan mifologiyasında Morfey yuxu tanrısı Hipnos ilə gecə ilahəsi Niktanın (Nyukta) oğludur. Yunanlar Morfeyi yaxşı yuxular tanrısı hesab edir və onu qəmətli, kiçik qanadları olan bir gənc kimi təsvir ediblər.

Ümumiyyətlə, fransız dilində heyvan, quş və həşərat adları, insan bədən üzvləri adları, ərzaq adları, ətraf mühit, rənglər və müxtəlif faktlarla bağlı idiomatik ifadələr vardır.

İnsan bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində sevgi, sevinc, kədər, təəccüb, qorxu və s. emosional hissləri ifadə edən çoxlu idiomatik ifadələr yaranmışdır (Əsgərova, 2024, s. 142).

Se faire des yeux – sevgi ilə baxmaq, eşqlə baxmaq.

Rester la bouche bée – ağzı açıq qalmaq (təəccüblənmək).

Avoir le cœur gros – qəmgin olmaq.

Fransız dilinin izahlı lüğətlərində bir çox idiomlar da öz əksini tapıb:

Tomber dans les pommes – huşunu itirmək (Le Robert, 1994, s. 977).

Le talon d'Achille – ən zəif yer (Axillesin dabanı) (Le Robert, 1994, s. 1245).

Bəzən atalar sözləri də idiomların tərkibinə daxil edilir. Atalar sözləri xalq düşüncəsinin ibarətamiz, mənalı ifadəsidir və idiomlardan fərqli olaraq cümlə şəklində olur. İdiomlar və atalar sözlərini yaxınlaşdıran cəhət isə hər ikisinin məcazi məna ifadə etməsi və sabit birləşmə olmasıdır:

C'est bonnet blanc, blanc bonnet (Sadıkhova, 2021, s. 32).

Nəticə

İdiomlar, müstəqim mənalardan uzaqlaşaraq, məcazi məna kəsb edərək bütöv bir anlayışı ifadə edən sözlərdir. Bəzi idiomlar var ki, onları təşkil edən sözlər tamamilə öz mənalərini itirmiş olurlar (*mettre le pouce à l'oreille* – şübhəyə düşmək). Bəzən idiomatik ifadəni təşkil edən sözlərdən hər hansı birinin mənası az və ya çox dərəcədə hiss olunur (*s'occuper de ses oignons* – öz işi ilə məşğul olmaq). İdiomları tərcümə etmək üçün ilk növbədə onların etimologiyasını araşdırmaq lazımdır. İdiomlar hər bir xalqın həyat-məişət şəraitini, dünyagörüşünü, məşğuliyyətini, dini inanclarını özündə əks etdirir. Fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində idiomatik ifadələrin rolu böyükdür.

Ədəbiyyat

1. B. (2015). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*.
2. Chollet, I., & Robert, J. M. (2008). *Les expressions idiomatiques*.
3. Elme, H. (2014). *Enseignement des expressions idiomatiques FLE*.
4. Əsgərova, Ş. (2024). Fransız dilində bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi. *Filologiya və Pedagogika: Elmi Araşdırmalar*, 1(5).
5. Le Robert Micro. (1994). *Le Robert Micro*.
6. Lopatnikova, N. N., & Movchovitch, N. A. (2001). *Lexicologie du français moderne*.
7. Planelles, G. (2012). *Les 1001 expressions préférées des Français*.
8. Sadıkhova, G. (2021). *Dictionnaire des proverbes équivalents*. Elm və Təhsil.

Daxil oldu: 08.03.2025

Qəbul edildi: 11.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/103-109>

Səidə Quliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-4320-3425>

saidaquliyeva@bsu.edu.az

Soyqırımı və müharibə cinayətləri: dünya və Azərbaycan təcrübəsində yaddaş siyasəti

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müharibə cinayətləri və soyqırımlarına (Holokost, Ruanda, Srebrenitsa, Əlcəzair, Ukraynada Qolodomor və Buça, Azərbaycanda 1918-ci il və Xocalı soyqırımları) aid hadisələrin kollektiv yaddaşın formalaşması, maarifləndirmə və siyasi funksiyalarını araşdırmaqdır. Xüsusilə, alman və erməni faşistləri tərəfindən törədilmiş cinayətlərin sənədləşdirilməsi və beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunması istiqamətində görülən işlərə diqqət yetirilir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, memorial muzeylər bu gün təkcə xatirə məkanları deyil, eyni zamanda siyasi və hüquqi mübarizə vasitələri kimi də çıxış edirlər. Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərə aid müvafiq abidələrin ucaldılması və beynəlxalq hüquqi tanınma istiqamətində söylər tarixi zərurət kimi təqdim olunur. Mövzu Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb edildiyindən elmi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *soyqırımı, müharibə cinayətləri, memorial muzeylər, yaddaş siyasəti, Holokost, Srebrenitsa, Xocalı soyqırımı, 1918-ci il soyqırımı*

Saida Guliyeva

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0003-4320-3425>

saidaguliyeva@bsu.edu.az

Genocide And War Crimes: Memory Politics in the Experience of the World and Azerbaijan

Abstract

This study explores the role of war crimes and genocides—including the Holocaust, Rwanda, Srebrenica, Algeria, the Holodomor and Bucha in Ukraine and the 1918 and Khojaly genocides in Azerbaijan—in shaping collective memory, public awareness and political discourse. Particular emphasis is placed on the documentation and international dissemination of crimes committed by German and Armenian fascist. The findings reveal that memorial museums today function not only as spaces for remembrance but also as instruments of political and legal advocacy. In the context of crimes committed against Azerbaijanis, the establishment of commemorative monuments and the pursuit of international legal recognition are presented as historical imperatives. The study is significant as it introduces this topic into Azerbaijani historiography for the first time.

Keywords: *genocide, war crimes, memorial museums, memory politics, Holocaust, Srebrenica, Khojaly genocide, 1918 genocide*

Giriş

Qarabağ uğrunda Vətən müharibəsinin 5 illiyinə, Srebrenitsa soyqırımının 30 illiyinə həsr edilir.

XX və XXI əsrlərdə baş verən müharibələr, ideoloji toqquşmalar və etnik qarşıdurmalar nəticəsində törədilmiş soyqırımı və müharibə cinayətləri insanların kollektiv yaddaşında silin

məz izlər buraxmışdır. Təəssüf ki, müharibələr və ideologiya mövzusunun araşdırılması zamanı hərbi əməliyyatların gedişində məqsədli şəkildə mülki insanların qətlinə aid materiallara da rast gəlinir və bu mövzuların müzakirəsi aktuallıq kəsb edir. Bu hadisələrin qurbanlarının xatirəsinin qorunması, xatırlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə müxtəlif ölkələrdə muzey və memorial komplekslər yaradılmışdır. Dövlətlərin müharibə cinayətləri üzrə yaddaş siyasətləri münafişələr zamanı törədilən cinayətlərin ictimai yaddaşda qorunması, cəmiyyətlərdə bu cinayətlərin tanınması, ədalətin bərpası və təkrarının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər sistemidir. Bu siyasət həm hüquqi mexanizmləri, həm də maarifləndirici və mədəni vasitələri əhatə edir.

Tədqiqatda müxtəlif ölkələrdə yaddaş siyasətinin necə formalaşdığı araşdırılır, qlobal və lokal nümunələrin müqayisəli təhlili aparılır. Əsas diqqət Holokost, Srebrenitsa, Ruanda və digər faciələrə, eləcə də Azərbaycanda 1918-ci il və Xocalı soyqırımına yönəldilmişdir.

Mövzu Vətən müharibəsi zamanı azad edilən ərazilərdən tapılan müharibə cinayətləri və soyqırıma aid faktlara görə aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan tarixşünaslığında bu mövzuya ilk dəfə müraciət edilir. Bu baxımdan mövzu ilə əlaqəli müraciət edilən mənbələr (xüsusilə Human Rights Watch və International Committee of the Red Cross hesabatları) müqayisəli-tənqidi metodla təhlil edilmişdir.

Tədqiqat

Tədqiqat çərçivəsində “soyqırımı” və “müharibə cinayətləri” anlayışlarının izahı mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki bu terminlərə aid hadisələr mahiyyət etibarilə fərqlidir, lakin bir çox hallarda bir-biri ilə əlaqəlidir. Çünki tarixin müxtəlif dövrlərinə aid bu kimi hadisələr heç də rəsmi olaraq tanınmır.

Soyqırımı — müəyyən etnik, dini, milli və ya sosial qrupun tam və ya qismən məhv edilməsidir (qrup üzvlərinin öldürülməsi, ciddi bədən və psixoloji zərərlərin yetirilməsi, yaşayış şəraitinin qəsdən pisləşdirilməsi, uşaqların zorla başqa qrupa verilməsi və s.). 1948-ci il BMT-nin “Soyqırımın qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya” ilə bu cinayət beynəlxalq hüquqi status qazanmışdır.

Müharibə cinayətləri isə silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn, o cümlədən Cenevrə və Haaqa Konvensiyalarının pozulması ilə bağlı törədilən əməllərdir (mülki əhaliyə qarşı zorakılıq, əsirlərə işgəncə, mülki obyektlərin dağıdılması və qeyri-insani rəftar). Bu cinayətlər Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (ICC) və digər beynəlxalq tribunallar tərəfindən cəzalandırılır (International Criminal Court, 2002). Yaddaş siyasətinin mühüm komponentlərindən biri də hüquqi cavabdehlik məsələsidir. Lakin bəzi dövlətlər ICC-nin yurisdiksiyasını qəbul etmir və vətəndaşlarını bu məhkəməyə təqdim etməkdən imtina edirlər.

Göründüyü kimi, soyqırımı və müharibə cinayətləri eyni kontekstdə baş verə bilər. Münaqişə zamanı həyata keçirilən etnik təmizləmə aktları həm soyqırımı, həm də müharibə cinayəti kimi qiymətləndirilə bilər. Hər iki cinayət kateqoriyası insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasına səbəb olur, cəmiyyətlərin tarixi yaddaşında dərin iz buraxır və uzunmüddətli sosial-siyasi nəticələr doğurur.

Dünya tarixində hərbi cinayətlər və soyqırımı

Müharibə cinayətlərinə dair yaddaş memorial abidələr, muzeylər və anım günləri vasitəsilə qorunur. Bu məkanlar həm tarixi sənədlərin saxlanması, həm də ictimai maarifləndirməyə xidmət edir. Qlobal miqyasda həyata keçirilən memorial və hüquqi təşəbbüslər müharibə cinayətlərinə qarşı birgə mövqeyin formalaşmasına xidmət edir. Bir çox müharibə cinayətlərinin baş verdiyi bölgələrdə həmin cinayətləri yaddaşda yaşatmaq üçün muzeylər və abidələr inşa edilir.

Ən çox müzakirə edilən müharibə cinayəti II Dünya müharibəsində faşistlər tərəfindən törədilən holokostdur. Hadisələrin baş verdiyi ərazilərdə və İsraildə holokost qurbanlarının xatirəsinə muzey və memorial komplekslər yaradılmışdır. Auşviç-Birkeu Dövlət Muzeyi (Auschwitz-Birkenau, Polşa, Osviençim) müharibə dövründə Polşada yerləşən ən böyük ölüm düşərgəsinin ərazisində yaradılmışdır. Bu muzey 1979-cu ildə UNESCO-nun Ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir (UNESCO World Heritage Centre). Ukraynada yerləşən “Babin Yar” Milli Tarix və Memorial Kompleksi də faşistlər tərəfindən həyata keçirilən soyqırım qurbanlarının xatirəsinə yaradılmışdır. Burada təqribən 150 min yəhudi və sovet əsgəri qətl edilmişdir (Babi Yar). Müharibə

Qurbanları Muzeyi (Brnenec, Çexiya) isə Oskar Şindlerin 1,200 yəhudini xilas etdiyi keçmiş tikiş fabrikində yerləşir, holokost və bölgənin yəhudi tarixini əks etdirir. İsrail dövləti holokostun tarixinə dair sənədləri və şəxslərin məlumatlarını 1953-cü ildə yaratdığı Yad Vaşem (Yad Vashem) muzeyində ictimaiyyətə təqdim edir. Əsas məqsədləri faşizm tərəfindən qətl edilən 6 mln yəhudinin xatirəsini yaşatmaq, qorumaq və növbəti nəsillərə ötürməkdir. ABŞ-da da Holokost muzeyi vardır (United States Holocaust Memorial Museum, 1993).

Baş verən soyqırımlar sırasında 1994-cü ildə Ruandada ekstremistlər tərəfindən 800 min nəfərin qətl edildiyi Tutsi soyqırımı da dəhşətləri ilə fərqlənir. Bu faciə haqqında materiallar Kigali Soyqırımı Memorial Mərkəzində toplanmışdır.

Şəkil 1. Srebrenitsa soyqırımı qurbanlarına aid toplu məzarlıq. Soyqırım abidəsi

Mənbə: Euronews. İnformasiya agentliyi.

https://static.euronews.com/articles/stories/03/21/08/84/1024x576_cmsv2_fcc62253-cf0d-578b-b7d7-9923b36c880d-3210884.jpg

1995-ci ildə Srebrenitsada serblər tərəfindən 8 min mülki insanın qətlə II Dünya müharibəsindən sonra ilk və dəhşətli soyqırım kimi xatırlanır. Soyqırım qurbanlarının xatirəsi üçün Srebrenitsa-Potoçari Memorial Mərkəzi yaradılmışdır (Şəkil 1). Soyqırımın törədilməsindən 30 il keçməsinə baxmayaraq hələ də 100-dən çox cəsəd tapılmamışdır (“Srebrenitsa soyqırımı 23. yılında...”, 2018; Genotsid v Srebrenitse).

Eyni zamanda, bəzi soyqırımlar və müharibə cinayətləri bir sıra dövlətlər tərəfindən soyqırımı kimi tanınsa da, rəsmi şəkildə beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınmamışdır.

1954–1962-ci illərdə Fransanın Əlcəzairdə 1 milyon yaxın insanı qətl etməsi təəssüf ki, Fransa və digər dövlətlər tərəfindən soyqırımı kimi tanınmır, lakin Əlcəzairdə açılmış Mucahidlər Muzeyi (Musée du Moudjahid) Fransa müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizəni (Mehmet, 2013, s. 155–87) əks etdirən materialları nümayiş etdirir. Muzeydə 1830–1962-ci illərə aid zorakılıq, işgəncə və qətlərə aid materiallar, o cümlədən arxiv materialları və sənədlər toplanmışdır. Muzey “Məqam əş-Şəhid” abidəsinin içində yerləşir.

Tanınmayan soyqırımlardan digərləri Ukrayna ərazisində baş vermiş Qolodomor (1932–1933) və Buça (2022) soyqırımlarıdır. Ukrayna Ali Radasının müvafiq qərarları ilə bu qətləmlərin məqsədli şəkildə həyata keçirildiyi və “Ukrayna xalqına qarşı soyqırımı” olduğu bildirir. 2008-ci ildə açılmış Qolodomor soyqırımına aid Milli Muzeydə (“National Museum of the Holodomor-Genocide”, Національний музей Голодомору-геноциду) qolodomorla bağlı sənədlər, qurbanların

şəxsi əşyaları, ailə tarixləri və interaktiv sərgilər nümayiş olunur (National Museum of the Holodomor-Genocide). Soyqırım qurbanlarına aid abidənin yanında yaradılmış muzey milli matəm simvoludur. Eyni zamanda, Xarkov, Odessa, Lvov, Çernovtsi və digər şəhərlərdə heykəllər və xatirə lövhələri vardır. 30-dan çox dövlət bu faciəni soyqırım kimi tanıyır.

Müharibə cinayətləri üzrə yaddaş siyasətləri yalnız hüquqi və memorial vasitələrlə məhdudlaşmır. Xatirə günləri, təhsil proqramları, sənədli filmlər və rəqəmsal platformalar bu siyasətin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Holokost Xatirə Günü, Xocalı Soyqırımı Anım Günü kimi tədbirlər global yaddaşın formalaşmasında simvolik əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı və müharibə cinayətləri

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və müharibə cinayətləri ermənilərin Rusiya imperiyası tərəfindən Qafqaza köçürülməsi ilə başlamışdır. Bu hadisələrin ən qanlı mərhələləri 1905–1907, I Dünya müharibəsi zamanı başlamış və 20-ci illərə qədər davam etmiş soyqırımlar, XX əsrin sonlarından başlayaraq 2020-ci il daxil olmaqla Qarabağ müharibələri zamanı həyata keçirilmiş Xocalı, Başlıbel, Ağdaban, Gəncə, Bərdə və Naftalan faciələridir. Erməni faşistləri tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti və soyqırımı cinayətləri müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus ərazilərin işğalı ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, cinayətlərə aid faktlar işğal edilmiş ərazilərdə qalmışdır. Erməni millətçiləri azərbaycanlılar yaşayan məskənlərə kütləvi hücumlar etmiş, qırğınlar və zorakılıqlar törətmiş, sağ qalanları əraziləri tərk etməyə məcbur etmişlər. Bu mövzular həm mənbələrdə əks olunmuş, həm də Azərbaycan tarixşünaslığında geniş tədqiq edilmişdir (Deportasiya, 1998; İsgəndərov, 2006; Məmmədova, 2006; Əzizov, 2009; Mahmudov, 2016; Abışov, 2017; Mustafa, 2017 və s.).

Təəssüf ki, Azərbaycan ərazində baş verən soyqırımlar və müharibə cinayətləri rəsmi şəkildə beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınmır. Halbuki ermənilər tərəfindən həyata keçirilən bu cinayətlər məhz BMT-nin müvafiq Konvensiyası ilə hüquqi statusa uyğundur. Çünki mülki əhali məhz etnik və dini mənsubiyyətinə — türk-müsəlman olduğu üçün qətlə yetirilmişdir.

Şəkil 2. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi

Mənbə: Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi // <https://soyqirim.az/>

2013-cü ildə yaradılan “Soyqırımı Memorial Kompleksi” cinayətin izlərini əks etdirən (burada toplu məzarlıq tapılmışdır) və soyqırımın (“Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında Fərman, 1998) həyata keçirildiyi ərazilərdən biri olan Qubada yaradılmışdır (Şəkil 2). Muzeydə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında erməni millətçiləri tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı hadisələrinə dair istintaq sənədləri, şahid ifadələri və arxiv materialları əsasında sistemləşdirilmiş məlumatlar, fotosəkillər və xəritələr nümayiş etdirilir (Soyqırımı Memorial Kompleksi).

Ermənistanın yaxın tarixdə — 1990–2020-ci illərdə törətdiyi müharibə cinayətləri və soyqırımlarına aid inkar edilməz faktlar vardır. Bu materialların əsas hissəsi Vətən müharibəsi zamanı azad edilən ərazilərdən əldə edilir. Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğalı zamanı və atəşkəs dövründə törətdiyi müharibə cinayətləri — mülki əhaliyə qarşı hücumlar, əsirlərə işgəncə və zorakılıq halları, eləcə də insanlıq əleyhinə cinayətlər və soyqırımı aktları — beynəlxalq humanitar hüququn ciddi şəkildə pozulduğunu göstərir (ICRC, 1993). Bu cinayətlər təkcə işğal edilmiş ərazilərlə məhdudlaşmır, həm də cəbhə xəttindən kənarda yerləşən mülki obyektlər və insanlar da hədəf alınmaqla geniş miqyasda həyata keçirilmişdir. Bunlarla yanaşı, mina terroru, ekosid və urbisid kimi müharibə cinayətlərinə aid inkar edilməz faktlar vardır.

Xocalı soyqırımı (1992) Ermənistan tərəfindən törədilən ən ağır cinayətlərdən biridir. Əhali qaçmağa cəhd edərkən, xüsusilə qadınlar, uşaqlar və yaşlılar erməni silahlı qüvvələri tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhər isə işğal edilmişdir. Rəsmi məlumatlara əsasən, 613 nəfər mülki şəxs qətlə yetirilmişdir (Əziz, 2008; Human Rights Watch, 1992). Bu faciə yalnız fiziki məhv aktı ilə deyil, həm də Azərbaycan cəmiyyətinə psixoloji və sosial baxımdan ağır zərbə vurmuş, dərin şok effekti yaratmışdır. İşğal dövründə Xocalı soyqırımının yaddaşda yaşadılması məqsədilə bir sıra abidə və memorial komplekslər, o cümlədən Bakıda Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksi ucaldılmışdır (Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksi, 2021). Bu komplekslər həm xalqın tarixi yaddaşını qorumağa, həm də beynəlxalq səviyyədə soyqırımların qarşısının alınmasına dair şüurun formalaşmasına xidmət edir. Xocalının azad edilməsindən sonra ərazidə soyqırımı faktlarını sübut edən toplu məzarlar aşkarlanmışdır. 26 fevral 2025-ci il tarixində Xocalı-Əsgəran yolunun yaxınlığında “Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksi”nin təməli qoyulmuşdur. Azərbaycan dövləti və qeyri-hökumət təşkilatları bu faciənin beynəlxalq səviyyədə tanınması və qurbanların xatirəsinin qorunması məqsədilə mütəmadi tədbirlər həyata keçirir. Hər il 26 fevralda Xocalı Soyqırımı Anım Günü qeyd olunur və bu hadisənin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınması istiqamətində təbliğat aparılır. Xocalı soyqırımı İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, həmçinin Pakistan İslam Respublikasının Milli Assambleyası, ABŞ-ın 10-dan artıq ştatı, Rumıniya parlamenti kimi bir sıra dövlətlər tərəfindən soyqırımı və insanlıq əleyhinə cinayət kimi tanınmış və pislənmişdir.

Ermənistanın törətdiyi müharibə cinayətləri Vətən müharibəsi dövründə də davam etmiş, Gəncə (11 və 17 oktyabr 2020, ballistik “Elbrus” (SCUD) raket zərbələri), Bərdə (28 oktyabr 2020, “Smerç” raket sistemi) və Naftalan (27 sentyabr 2020, artilleriya) kimi cəbhə xəttindən uzaqda yerləşən şəhərlər hədəf alınmış, nəticədə mülki əhali və infrastruktur ağır zərər görmüşdür (Azerbaijan Prosecutor General’s Office, 2020). Yüksək dağıdıcı gücə malik bu raketlərin şəhər mərkəzində istifadəsi müharibə cinayəti kimi qiymətləndirilir (ICRC, 2020). Kasetli sursatların istifadəsi beynəlxalq humanitar hüquqa, xüsusilə 2008-ci il Kasetli Silahların Qadağan olunması Konvensiyasına ziddir. Hətta Ermənistan bu Konvensiyanı ratifikasiya etməsə belə, bu silahların istifadəsi mülki əhəlinin qorunması prinsipinə ziddir və beynəlxalq səviyyədə məsuliyyət doğurur. Human Rights Watch tərəfindən yayımlanan rəsmi hesabatda Ermənistanın Bərdədə kasetli bombalardan istifadə etməsi təsdiqlənmiş və bu hücumun qeyri-mütənasib, mülki əhalini məqsədli hədəf alan hərbi əməliyyat olduğu bildirilmişdir (Human Rights Watch, 2020). Bu faktlar Ermənistan tərəfindən həyata keçirilmiş müharibə cinayətləri kimi sənədləşdirilmişdir. 2021-ci ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən hazırlanan “Ermənistanın müharibə cinayətləri” adlı hesabatda Gəncə və Bərdə hadisələri sənədlərlə əhatəli şəkildə təqdim olunmuşdur (MFA, 2021). Təəssüf ki, müasir informasiya imkanlarına baxmayaraq, dünya ictimaiyyəti bu cinayətlərə də səssiz qaldı.

Azərbaycan dövləti ərazilərini işğaldan azad etdikdən sonra müharibə cinayətləri və soyqırımların həyata keçirilməsində günahlandırılan erməni əsilli 15 nəfər 2025-ci ilin yanvar ayından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə məhkəmə qarşısına çıxarılmışdır. Azərbaycan xalqı

bu prosesi “İkinci Nürlenberq prosesi” adlandırır (Azərbaycanda "Nürnberg prosesi"... , 2025). Məhkəmə prosesi Azərbaycan xalqının erməni faşizmi ilə mübarizəsində əsas mərhələlərdən biridir və ədalətin bərpasına yönəlmişdir.

Bu faciələr Azərbaycan ictimaiyyətində və diplomatik müstəvidə “mülki əhaliyə qarşı vəhşilik aktları” kimi qəbul edilir və beynəlxalq səviyyədə hüquqi tanınma üçün sənədləşdirilmiş materiallar əsasında təqdim olunur. Mülki əhaliyə qarşı məqsədli zorakılıq aktlarının sənədləşdirilməsi həm tarixi yaddaşın qorunması, həm də gələcək münaqişələrin qarşısının alınması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, yaddaş siyasəti cəmiyyətin tarixi necə xatırlayacağını və təqdim edəcəyini müəyyən edir, bu isə sosial həmrəyliyə, psixoloji münasibətlərə və siyasi mövqelərə təsir edir. Soyqırımı və müharibə cinayətləri muzeyləri yalnız tarixi hadisələrin qorunduğu məkanlar deyil, həm də yaddaş siyasətinin mühüm alətləridir. Onlar milli kimliyin formalaşmasına, beynəlxalq ictimaiyyətin münasibətinə təsir göstərir və bəzi hallarda ədalət axtarışının elementinə çevrilirlər. Tarixi travmaların düzgün təbliği həm ədalətin bərpası, həm də gələcək nəsillərin maarifləndirilməsi baxımından vacibdir. Müasir texnologiyalar və beynəlxalq əməkdaşlıq bu siyasətin təsir dairəsini genişləndirərək global səviyyədə sülh və qarşılıqlı anlayışa töhfə verir.

Azərbaycanlılar arasında isə yaddaş siyasətinin milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və sosial həmrəyliyin təminində Ermənistanın törətdiyi müharibə cinayətləri, işğal və Xocalı soyqırımı mühüm rol oynamışdır. Bu cinayətlərə aid faktlar beynəlxalq hüququn, insanlıq əleyhinə cinayətlərin və müharibə cinayətlərinin daha ciddi və əhatəli şəkildə araşdırılmasının vacibliyini ortaya qoymuşdur. Bu hadisələr, həmçinin beynəlxalq cəmiyyətin müharibə cinayətlərinin qarşısını almaq üçün daha ciddi və təsirli tədbirlər görməsinin zəruriliyini göstərir. Azərbaycan xalqının bu mövzuda fəaliyyəti erməni faşizminə qarşı mübarizənin tərkibidir.

Bununla yanaşı, Ermənistan tərəfindən törədilən cinayətlərin və soyqırımların dünya ictimaiyyətinə tanıtılması, faciə qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, eləcə də Gəncə, Bərdə və Naftalanda memorial komplekslərin, abidə və xatirə lövhələrinin ucaldılması, bu hadisələrin mediada və muzey ekspozisiyalarında sənədləşdirilməsi, həmçinin hüquqi və diplomatik səviyyədə tanıtılması istiqamətində ardıcıl addımlar atılmalıdır. Belə yanaşma, dünya təcrübəsinə əsasən, təkcə tarixin təhrif edilməsinin qarşısını almaqla kifayətlənmir, eyni zamanda gələcək nəsillərin düzgün maarifləndirilməsinə və bu kimi cinayətlərin təkrarının qarşısının alınmasına xidmət edir. Bu məsələlərin öyrənilməsi, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının erməni faşizminə qarşı mübarizəsinin səbəblərini və bu mübarizənin beynəlxalq hüquq və tarixi kontekstdə əsaslandırılmasını mümkün edir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında 690 sayılı Fərman. (1998, mart 26). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. <https://e-qanun.az/framework/4684>
2. Abışov, V. (2017). *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*. Bakı: Elm.
3. Azerbaijan Prosecutor General's Office. (2020). *Information on missile attacks against Ganja city*. <https://genprosecutor.gov.az>
4. Azərbaycanda "Nürnberg prosesi" başlayıb. (2025, yanvar 17). APA informasiya agentliyi. <https://apa.az/hadise/azerbaycanda-nurnberq-prosesi-baslayib-yenilenib-foto-video-884881>
5. Babii Iar. (n.d.). *Rubryka*. <https://rubryka.com/ru/article/museums-world-war/>
6. Deportasiya. (1998). Toplu. *Azərbaycan ensiklopediyası*. NPB.
7. Əziz, B. (2008). *Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri*. Azərnəşr.
8. Əzizov, E. (2009). *Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri*. CBC PP.
9. Genotsid v Srebrenitse. (n.d.). United Nations. <https://www.un.org/ru/observances/srebrenica-genocide-commemoration-day>

10. Human Rights Watch. (1992). *Massacres in Khojaly*. <https://www.hrw.org>
11. Human Rights Watch. (2020, dekabr). Armenia: Cluster munitions used in attack on Azerbaijani city. <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-cluster-munitions-used-azerbaijani-city>
12. Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksi. (2021). *Xocalı soyqırımının yaddaşını yaşatmaq*. <https://www.khojalymemorial.az>
13. International Committee of the Red Cross (ICRC). (1993). *International humanitarian law and the Nagorno-Karabakh conflict*. <https://www.icrc.org>
14. International Committee of the Red Cross (ICRC). (2020). *International humanitarian law and the protection of civilians*. https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0703.pdf
15. International Criminal Court. (2002). *Rome Statute of the International Criminal Court*. <https://www.icc-cpi.int>
16. İsgəndərov, A. (2006). *Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918–1920)*. Adiloğlu.
17. Mahmudov, Y. (Elmi redaktor). (2016). *Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları*. Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi.
18. Mehmet, N. (2013). İşgaldən İstiklale Cezayir. *Tarih Dergisi*, (55), 155–187. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9628/120268>
19. Məmmədova, H. (2006). *Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918–1920)*. Nağıl Evi nəşriyyatı.
20. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan. (2021). *Report on Armenia's war crimes against Azerbaijan during the 2020 conflict*. <https://mfa.gov.az/en/news>
21. Mustafa, N. (2017). *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918–1920)*. Elm.
22. National Museum of the Holodomor-Genocide. (n.d.). *Holodomor Museum*. <https://holodomormuseum.org.ua>
23. Soyqırımı Memorial Kompleksi. (n.d.). *Soyqırım.az*. <https://soyqirim.az/link/2500>
24. Srebrenitsa soyqırımı 23. yılında anıldı, 35 kurban toprağa verildi. (2018, iyul 12). *Euronews Türkçe*. <https://tr.euronews.com/2018/07/12/yakin-tarihin-utanci-srebrenitsa-katliami-kurbanlarin-defin-islemleri-hala-suruyor>
25. UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). *Auschwitz Birkenau German Nazi concentration and extermination camp (1940–1945)*. <https://whc.unesco.org/en/list/31/>
26. United States Holocaust Memorial Museum. (1993). *The Holocaust and the United Nations*. <https://www.ushmm.org>

Daxil oldu: 19.03.2025

Qəbul edildi: 22.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/110-117>

Badra Khalfa

Mohamed Khider University of Biskra
<https://orcid.org/0009-0003-1640-304X>
badra.khalifa@univ-biskra.dz

Naziha Bencharef

Mohamed Khider University of Biskra
<https://orcid.org/0009-0004-0887-8421>
naziha.bencharef@univ-biskra.dz

Ali Houiche

Mohamed Boudiaf University of M'sila
<https://orcid.org/0009-0001-3470-8221>
houiche.ali@univ-msila.dz

The Digital Citizen Between Rights and Responsibilities in the Use of Modern Information and Communication Technology

Abstract

The use of information and communication technology requires individuals to be aware of their rights, duties, and obligations when dealing with the data of this era, which can be described as digital citizenship—especially in light of the widespread use of such technology. These technologies enable individuals to use digital tools in a safe, ethical, and legal manner, allowing them to become responsible citizens and influential contributors to society. Therefore, it is essential to introduce them to the concept of citizenship, its components and dimensions, digital citizenship, as well as digital rights and responsibilities, and digital communication. Additionally, it is important to address its significance, principles, elements, and stages.

Keywords: digitization, digital citizen, information and communication technology, legal dimension, public values

Bədra Xəlfə

Biskra Mohamed Khider Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-1640-304X>
badra.khalifa@univ-biskra.dz

Naziha Bencharef

Biskra Mohamed Khider Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-0887-8421>
naziha.bencharef@univ-biskra.dz

Əli Houiche

Msila Mohamed Boudiaf Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-3470-8221>
houiche.ali@univ-msila.dz

Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsində hüquq və məsuliyyətlər arasında rəqəmsal vətəndaş

Xülasə

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi fərdlərdən, rəqəmsal vətəndaşlıq kimi təsvir edilə bilən bu dövrün məlumatları ilə işləyərkən, xüsusən də bu cür texnologiyanın geniş yayılması fonunda, öz hüquqlarını, vəzifələrini və öhdəliklərini bilmələrini tələb edir. Bu texnologiyalar fərdlərə rəqəmsal alətlərdən təhlükəsiz, etik və qanuni şəkildə istifadə etməyə imkan verir,

onlara məsuliyyətli vətəndaşlar və cəmiyyətə nüfuzlu töhfə verənlər olmağa şərait yaradır. Buna görə də onları vətəndaşlıq anlayışı, onun komponentləri və ölçüləri, rəqəmsal vətəndaşlıq, eləcə də rəqəmsal hüquq və vəzifələr, rəqəmsal kommunikasiya ilə tanış etmək vacibdir. Bundan əlavə, onun əhəmiyyətini, prinsiplərini, elementlərini və mərhələlərini qeyd etmək zəruridir.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, rəqəmsal vətəndaş, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, hüquqi ölçü, ictimai dəyərlər*

Introduction

Digital Citizenship is currently witnessing a tremendous revolution in technological advancement and digital information. Technology has become an essential and indispensable part of our lives, facilitating and streamlining our daily tasks and functions. The technological and informational revolution we are experiencing brings with it many advantages and disadvantages for both individuals and society. It is therefore our duty, as individuals and users of technology, to strive and cooperate in employing technology in the right ways and according to sound ethical standards, while taking into account moral and legal regulations. These considerations will help reduce the negative impacts of technology on society. For this reason, we aim to work together to promote and implement the concepts of digital citizenship, in order to advance towards a conscious and educated society.

Research

Anyone who closely follows the developments of our time recognizes that one of the most notable phenomena of the first decade of the 21st century is the emergence of global technological services and applications that attract all segments of society. These innovations have drawn users to them for purposes such as social communication, digital marketing, and media, along with the management of social and professional life. This raises several questions: What is digital citizenship? Who is the digital citizen? What are their principles and responsibilities in the use of information and communication technology?

1- The Conceptual Framework of Digital Citizenship

1.1 Defining the Concept of Citizenship in General and Electronic Citizenship in Particular

Linguistically, the term "citizenship" and "citizen" in Arabic are derived from the word *watan*, which refers to the place where a person resides—"the human's homeland and residence." The verb *watan* means to settle in a place (Farouk, 2013). For example, *watan al-balad* means he took the country as his homeland; *tawattana al-balad* means he settled in the country. The plural of *watan* is *awtān*. According to traditional definitions, *watan* refers to the place where a person resides and lives, regardless of whether they were born there or not (Al-Sihah, n.d.).

Citizenship – Terminologically: The *Collier's Encyclopedia* defines citizenship as the most complete form of membership within a political community (Siddigi, 1999). The *Global Arabic Encyclopedia* defines citizenship as a term that refers to belonging to a nation or homeland (Global, 1996). In the *Dictionary of Sociology*, citizenship is defined as a status or social relationship between a natural individual and a political community (a state), whereby the first party offers loyalty and the second provides protection. This relationship is regulated by law (Mohammed, 1995).

Operational Definition of Citizenship: Citizenship can be operationally defined as an individual's sense of belonging to a social group that shares a common culture, history, and destiny. This sense of belonging encompasses social, legal, and political aspects, and through it, the individual actively contributes to social life.

Components of Citizenship: Citizenship includes essential elements and components that must be fulfilled for citizenship to be realized. These components are:

Belonging: Belonging is defined as the tendency that drives an individual to join a specific social and intellectual framework, which requires commitment to the standards and rules of that

framework, as well as supporting and defending it in contrast to other social and intellectual frameworks (Najlaa, 1999).

Although the concept of social belonging is complex and ambiguous, it is considered one of the most frequently discussed concepts in contemporary sociological and educational literature. Researchers in sociology tend to define an individual's social belonging based on two complementary criteria:

The subjective cultural factor, which takes the form of loyalty to a specific group or belief.

The objective factor, which is represented by the social realities surrounding the individual—i.e., the actual belonging of the individual or group.

Loyalty represents the subjective aspect of belonging, as it reflects the highest degree of emotional and affective participation between the individual and the group to which they belong (Asaad, 2003).

Rights:

These are the entitlements that all citizens should enjoy, and at the same time, they are considered obligations upon the state.

3-Duties:

These are the responsibilities that a citizen must fulfill toward their country and society, and they should be carried out to the fullest extent. These duties vary from one country to another depending on their laws and philosophies.

Community Participation: One of the most important components of citizenship is that the citizen participates in community activities, such as volunteering.

Public Values: This means that the citizen should embody high morals and noble values.

Dimensions of Citizenship (Al-Saadi & Al-Dhahwi, 2017, pp. 22–23): Citizenship is a complex historical concept with multiple dimensions—legal, social, cultural, behavioral, political, and so on. Accordingly, we can identify these dimensions as follows:

- **Legal Dimension:** Citizenship is primarily a legal status. This status includes, first and foremost, the right to vote and be elected. It also encompasses a set of rights and freedoms that the citizen should enjoy without restrictions—except those imposed by society. Legally, citizenship refers to the relationship between the individual and the state as a geographical and political entity, defined and regulated by constitutional and legal texts. These texts are based on the principle of equality in the distribution of rights and duties among individuals, and they define the means by which rights are exercised and duties fulfilled. Citizenship is usually tied to nationality, which serves as a key criterion for identifying who is considered a citizen. Based on this, political, civil, economic, and social rights and obligations are established.

- **Social Dimension:** The identification of an individual as a citizen is rooted in their belonging to a group of individuals or citizens within a specific and officially recognized geographic area. Belonging is an attempt to shape identity and, consequently, loyalty, depending on the understanding and nature of that identity.

- **Cultural–Behavioral Dimension:** The actual practice of citizenship is closely linked to the prevailing cultural system within society. Customs, values, traditions, and social norms unconsciously facilitate the integration of individuals into social life, according to conditions set by the community. These norms also shape the definition and practice of rights and duties in everyday life.

- **Political Dimension:** Today, citizenship is more akin to a civic behavioral model and to active daily participation in community life than to a legal status tied to the granting of nationality. A good citizen is one who actively participates in public life in all its aspects. This includes the freedom to form political parties, the right to protest and hold sit-ins, and the ability to contribute to shaping the political system.

1-2 Digital (Electronic) Citizenship: Digital citizenship refers to an individual's interaction with others through the use of digital tools and resources, such as various forms of computers and information networks, as a means of communication with others. This includes the use of various

tools or programs such as email, blogs, and different social networking sites (Mohamed, 2014, pp. 129–147).

Ribble defines digital citizenship as *“a set of cultural, social, legal, and ethical issues related to digital technology, and the demonstration of personal responsibility for lifelong learning and safe leadership in digital citizenship”* (Ribble, 2016).

Operational Definition of Digital Citizenship: We can say that digital citizenship is a set of rules, regulations, standards, norms, ideas, and principles followed in the optimal and effective use of technology, which citizens, both young and old, need in order to contribute to the advancement of the nation. In short, digital citizenship is about guidance and protection: guidance toward the benefits of modern technologies, and protection from their dangers. Or more precisely, it is intelligent interaction with technology.

Digital Rights and Responsibilities: It refers to the advantages and freedoms extended to all users of information and communication technology, along with the behavioral expectations that come with it:

- Raising awareness among the generation of their rights and responsibilities when using digital technologies to achieve defined goals.
- Adhering to acceptable use policies set by the relevant authorities, digital laws, and ethical systems in the digital world, especially in the field of media and communication.
- Using digital technology responsibly and consciously to encourage creativity.
- The right of any digital citizen to own the rights to their work or to allow the free sharing of their production across the network for everyone.
- Using resources found on the electronic network ethically and legally.
- Citing the source of digital content when benefiting from it for academic honesty and protecting the rights associated with it.
- Being aware of not harming others and organizations with irresponsible behaviors and words, especially in the media, as it should be done with thoughtful and purposeful digital awareness.
- Reporting irresponsible behaviors like "threats, blackmail, and harassment" to the relevant authorities and adults, especially if they occur through social media, as they are destructive to social construction.
- Enriching digital content with valuable digital products and works, creating an informational academic space beneficial to all.
- Using modern technology to improve the real environment, develop skills, and spread awareness in various life fields.
- Raising awareness of the importance of green education and preserving the green environment by reducing digital waste and benefiting from cloud computing and digital applications on the network.
- Spreading awareness of digital ethics among network users and the positive ways to use technologies and networks.

Digital Communication (Digital Citizenship, 2022)

It refers to the electronic exchange of information and overlaps with several other elements of digital citizenship, such as digital access, digital behavior, rights and responsibilities, and digital security. It is manifested in the following points:

- Understanding various digital communication tools (smartphones, instant messaging, blogging, audiovisual communication).
- The conscious and responsible use of digital communication technologies, as information and communication technology is a developed resource across generations, and using it wisely increases its lifespan and reliance on it in life.
- Carefully thinking about what is sent and written via digital communication technologies (digital footprint: activities and information published by a person on the web).
- Monitoring children's communication with others using digital technologies.
- Determining the time and place for using specific digital communication technologies.

- Employing digital communication technologies, such as social networking sites, to support students' activities inside and outside the classroom, sharing ideas with others, especially in the context of distance learning, which is of immense importance for both students and teachers. It also enhances the efficiency of universities and higher education. This is because the current generation is a digital generation, and their contribution as digital citizens in developing their environment can only be achieved by supporting their education through the use of information and communication technologies that enhance their creativity and innovation in leading projects that uplift the nation and contribute to its development. The digital student is an open workshop on modern sciences only, and they must be guided by understanding the rights and responsibilities they should embody when using communication technologies to make it beneficial and supportive in their journey, which contributes to achieving both their general and specific goals.

2-The Importance of Digital Citizenship: Why Is It Important? (Digital, 2022)

Just as we are citizens in the real world, we are also "citizens" as users of the digital world. Let's learn more about digital citizenship, the concepts it encompasses, and why promoting positive digital citizenship is crucial.

- We can define digital citizenship as a set of guiding principles that help instill a sense of responsibility, awareness, and wisdom when using technology, especially information and communication technology.

- It is a concept that helps us understand what technology users need to know to act consciously and wisely, contributing to the protection of the user.

- Given the constant evolution of technology, the concept of digital citizenship is not fixed; it changes and evolves continuously as well.

- A digital citizen is someone who possesses the skills and knowledge necessary to navigate the digital world and use digital technologies in a positive manner. The digital citizen consumes digital content, participates, communicates, and contributes positively to the digital community.

- Just as a citizen knows right from wrong and contributes thoughtfully to their society, a digital citizen also understands right from wrong, uses technology carefully, and makes wise decisions during its use.

- The digital citizen is aware that there are serious rights and responsibilities related to the online space and accepts these conditions, which make the digital space a safer place for everyone.

There are approximately 4 billion people connected to the internet in the world, and this number continues to grow. Active internet users regularly interact through the use of various digital technologies.

- These internet users form what is known as the digital community, which provides promising opportunities in various fields, including entertainment, education, employment, and social networking.

- Our use of the internet contributes to creating a global interconnected community. Regardless of our location or identity, all our actions can significantly affect others.

- As is the case in any society, citizens are expected to act in a certain manner according to established norms, rules, and laws. Most digital citizens today feel entirely comfortable with technology, especially information and communication technology, but:

- Do they use it appropriately? Do they understand their roles and responsibilities in the digital community?

- Digital citizens can only realize the full potential of positive experiences in the online world through digital citizenship.

3-Principles of Digital Citizenship: The main principles of digital citizenship are as follows:

There are many creative ways to highlight the main principles of digital citizenship. One of these methods is the Threefold Framework: Safety, Savvy, and Social Interaction (S3 Framework: Safe, Savvy, Social). This framework consists of three levels of support that digital citizens both need and provide.

- **Security:** Focuses on the importance of preventing risks and protecting oneself and others during use.

- **Wisdom:** Highlights the importance of lifelong learning, staying updated with the concepts and changes related to the digital world, and educating oneself and others to make wise decisions when using the internet.

Social Interaction: Centers around the importance of respecting oneself and others in the digital world, in order to build and enhance positive and cooperative social relationships among digital citizens.

Digital Elements: It is important to mention that the main elements of digital citizenship are as follows: Digital citizenship revolves around many aspects and key elements, and the digital citizenship elements mentioned below are among the main priorities to enhance the quality of our digital lives overall. As a digital citizen, reflect and think about every question these elements raise:

- **Health and Digital Quality of Life:** The use of technology by children and young people is a major concern for health and quality of life, especially for older generations of parents who were not born in the digital age. This is particularly problematic given the lack of control over these technologies by parents, which gives children an unhealthy space that negatively impacts their normal lives. The potential to rely on digital quality of life to enable digital citizens to benefit from technology without compromising their physical and mental health.

- **Digital Literacy:** It refers to raising awareness and educating individuals about technology and how to use it responsibly and correctly. Digital literacy can be spread to enable the positive use of technology and encourage continuous learning as technological developments persist.

- **Digital Etiquette (Digital Etiquette):** It refers to the code of conduct that defines the standards for acceptable and positive behavior in the digital community. Digital citizens can serve as positive role models for digital behavior and interaction. Both young and adult digital citizens should establish basic rules defining how we use digital technology. For example, an agreement could be made to avoid using smartphones during meals or in work meetings.

- **Digital Security:** The necessary actions to ensure a safe digital community include: Digital citizens can protect themselves online, safeguard their privacy, and reduce violations and fraud cases through specialized training in this area, learning ways to early control the causes of the mentioned risks.

- **Digital Law:** The rules, laws, and regulations that define the correct procedures, behaviors, and responsibilities, as well as the legal consequences in the digital community.

- Digital citizens can promote the adherence to good behaviors in the digital world. Just as illegal behaviors are punished in the real world, illegal behaviors online should also be reported. For example, stealing intellectual property is no less important than stealing goods from a store in a shopping mall.

4-Stages of Developing Digital Citizenship for an Individual (Tawilba, 2017, p. 292)
To equip an individual with the necessary indicators of digital citizenship concepts and develop them, the individual must go through stages of digital citizenship development, as outlined in the following stages:

- **Awareness Stage:** This stage is concerned with providing students with the necessary qualifications to become literate in technological media. This means going beyond knowledge of the material and software components, as well as basic knowledge, to recognizing undesirable uses of technology.

Guided Practice Stage: This stage focuses on the ability to use technology in an environment that encourages risk-taking and discovery, enabling the individual to distinguish between suitable and unsuitable technological uses.

Modeling and Providing Examples Stage: This stage involves providing positive, ideal models on how to use technology at both home and school. The surrounding models, such as parents and teachers, serve as good role models that students can emulate when engaging with digital citizenship.

Feedback and Behavior Analysis Stage: In this stage, students are given opportunities to discuss their use of digital technologies within the classroom, ultimately developing the ability to

critique and distinguish the proper use of technology both inside and outside the classroom through self-reflection on their practices.

Conclusion

Digital citizenship aims to deepen the full responsibility for written, spoken and visual statements and actions, rather than seeking to prevent the use of technology, especially information and communication technology. Preventing such use would hinder the progress and advancement of our societies and this can only be achieved through intentional education. This means equipping the younger generation with awareness and digital culture.

Given the cultural, spatial and technological openness our societies are facing and in light of the tremendous technological leap we are witnessing in our contemporary world, social media has raised many concepts and issues that have impacted the values of citizenship among individuals. Social media is characterized by many features and advantages, such as integration, participation, openness and the absence of boundaries.

The significant growth witnessed by these platforms has imposed several challenges on societies to raise awareness about the concept of citizenship among their members. Despite the numerous positive aspects of social media, there are also many negative aspects and concerns associated with it. Therefore, there is a need to benefit from and harness these platforms to instill positive principles and values among individuals, the most important of which are those based on national identity, citizenship and the role of citizens toward their country.

Based on the above, it is clear that the real solution to overcoming these problems and dealing optimally with technological tools lies primarily in equipping individuals with the appropriate values and knowledge to use them, instilling sound attitudes, fostering critical thinking skills, and establishing controls that allow them to understand the proper way to use technology.

References

1. Al-Dajani, A. S. (1999). *Muslims and Christians in Arab-Islamic civilization*. Cairo: Yafa Center for Studies and Research.
2. Al-Razi, M. b. A. B., & Mukhtar al-Sahhah. (n.d.). *The term "Watan"*. Beirut: The Arab Center for Culture and Science.
3. Al-Saadi, N. M. O., & Al-Dhahwi, H. A. M. (2017). *Digital citizenship: A strategy for enhancing citizenship and moderation using social media to face challenges, extremism, and takfir in the Gulf Cooperation Council countries*. Saudi Arabia: King Abdulaziz University.
4. Digital Citizenship. (2022, November 2). *Digital citizenship*. Retrieved from <https://digitalwellbeing.ae/ar/digital-citizenship>
5. Digital Life Quality Council. (2022, November 2). *Digital citizenship*. Retrieved from <https://digitalwellbeing.ae/ar/digital-citizenship>
6. Encyclopedia of the Arab World. (1996). *Citizenship*. Riyadh: Al-Mawrid Encyclopedia Publishing and Distribution Foundation.
7. Gaith, M. (1995). *Dictionary of sociology*. Alexandria: Dar Al-Ma'arifa University Publishing.
8. Hadi, T. (2017, May 22). Digital citizenship in national and civic education textbooks – An analytical study. *The Jordanian Journal of Educational Sciences*, 13(3), 292.
9. Ibn Manzur. (n.d.). *The term "Watan"*. In *Lisan al-Arab*. Beirut: دائرة المعارف (Encyclopedia Department).
10. Rateb, N. (1999). *Social belonging among Egyptian youth: A sociological study in the era of openness*. Cairo: Mahrousa Publishing Center.
11. Ribble, M. B. (2016, August 1). *Digital citizenship and education*. Information Literacy. Retrieved from <http://www.iste.org/>
12. Sharaf, S., & Al-Damirdash, M. (2014). Standards for education on digital citizenship and their application in curricula. In *The Sixth International Conference for Ensuring Quality Education, Education Patterns, and Quality Control Standards* (pp. 129–147). Muscat.

13. Taha, A., & Abdelhakim, F. (2013). *Education for citizenship between theory and practice* (1st ed.). Cairo: Anglo-Egyptian Press.
14. Watfa, A. A. (2003). The system of social belonging and its priorities in contemporary Kuwaiti society. *Gulf and Arabian Studies Journal*, 29, 108.

Received: 06.02.2025

Accepted: 19.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/118-124>

Tayfun Guliyev

WSB University

Master student

<https://orcid.org/0009-0005-6190-8623>

tayfunguliyev@outlook.com

The Economics of Blockchain Scalability: Balancing Security, Decentralization and Transaction Costs

Abstract

This article explores the evolution, challenges, and potential of blockchain technology within the context of smart industry and digital economic transformation. Initially propelled by the rise of cryptocurrencies, blockchain has moved beyond its early hype to become a subject of critical scrutiny regarding its scalability, energy efficiency and real-world applicability. The study examines expert opinions ranging from enthusiastic to sceptical, highlighting fundamental tensions between blockchain's decentralized philosophy and its actual industrial implementations.

Focusing on the economic functions of blockchain—such as transaction verification, tokenization and consensus mechanisms—the article discusses the implications of its architecture for reducing transaction costs and enabling new forms of trust in digital systems. It also evaluates the emergence of “quasi-blockchain” platforms like Hyperledger Fabric and Corda, which sacrifice full decentralization for greater scalability and integration into existing enterprise environments.

Key use cases such as e-Invoicing, supply chain finance, and the convergence of blockchain with IoT and AI are analysed as examples of blockchain's potential to optimize operations, improve transparency and support institutional innovation. The article concludes that while blockchain offers promising opportunities for decentralized value exchange and digital identity, its long-term impact will depend on the development of high-performance, cost-efficient and scalable systems—grounded in both technological advancement and socio-economic research.

Keywords: *Blockchain technology, smart industry, transaction costs, tokenization, decentralized systems, digital identity, e-Invoicing, supply chain financing, scalability, digital transformation, institutional innovation, distributed ledger*

Tayfun Guliyev

WSB Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-6190-8623>

tayfunguliyev@outlook.com

Blokçeyn Miqyashlıq İqtisadiyyatı: Təhlükəsizliyin balanslaşdırılması, mərkəzsizləşdirmə və transaksiya xərcləri

Xülasə

Məqalə blokçeyn texnologiyasının təkamülü, problemləri və potensialını “ağıllı sənaye” və rəqəmsal iqtisadi transformasiya kontekstində araşdırır. Əvvəllər kriptovalyutaların yüksəlişi ilə irəliləyən blokçeyn zamanla ilkin həddindən artıq gözləntiləri aşaraq miqyaslı bilmə qabiliyyəti, enerji səmərəliliyi və real tətbiq imkanları baxımından ciddi tənqidlərin obyektinə çevrilmişdir. Tədqiqat bu texnologiyanın mərkəzsizləşməyə əsaslanan fəlsəfəsi ilə sənayedəki real tətbiqləri arasında yaranan ziddiyyətləri vurğulamaqla yanaşı, ona dair mütəxəssis fikirlərini — həm nikbin, həm də skeptik yanaşmaları — təhlil edir.

Məqalə blokçeyn texnologiyasının iqtisadi funksiyalarına — əməliyyatların təsdiqi, tokenləşdirmə və konsensus mexanizmlərinə — fokuslanaraq, bu arxitekturanın tranzaksiya xərclərinin azaldılması və rəqəmsal sistemlərdə yeni etimad formalarının yaradılması baxımından imkanlarını müzakirə edir. Həmçinin, Hyperledger Fabric və Corda kimi “kvazi-blokçeyn” platformalarının meydana çıxması qiymətləndirilir. Bu platformalar tam mərkəzsizliyi qurban versələr də, daha yüksək miqyaslanma və mövcud müəssisə sistemlərinə inteqrasiya baxımından üstünlüklər təqdim edir.

Məqalədə e-Qaimələşdirmə (e-Invoicing), təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsi və blokçeyn texnologiyasının Nesnələrin İnterneti (IoT) və Süni İntellektlə birləşməsi kimi əsas tətbiq sahələri analiz olunur. Bu nümunələr blokçeyn texnologiyasının əməliyyatların optimallaşdırılması, şəffaflığın artırılması və institusional innovasiyaların dəstəklənməsi üçün potensialını nümayiş etdirir. Məqalənin nəticəsinə görə, blokçeyn rəqəmsal şəxsiyyət və mərkəzsiz dəyər mübadiləsi üçün ümidverici imkanlar təqdim etsə də, onun uzunmüddətli təsiri yalnız yüksək performanslı, sərfəli və miqyaslanma bilən sistemlərin inkişaf etdirilməsi, həmçinin bu sahədə texnoloji və sosial-iqtisadi tədqiqatların davam etdirilməsi ilə təmin edilə bilər.

Açar sözlər: *Blokçeyn texnologiyası, ağıllı sənaye, tranzaksiya xərcləri, tokenləşdirmə, mərkəzsiz sistemlər, rəqəmsal şəxsiyyət, e-Qaimələşdirmə, təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsi, miqyaslanma bilmə, rəqəmsal transformasiya, institusional innovasiya, paylanmış reyestr*

Introduction

The development of modern "smart" industry (smart industry, Industry 4.0) is based on new digital technologies, among which blockchain holds a prominent place. However, not everything happening in the field of cutting-edge computer developments is viewed unambiguously. Markets are flooded with information products presented as technological breakthroughs. Yet there is reason to doubt the genuine innovativeness of some of these achievements. Could they merely be attractive marketing wrappers for ordinary technical ideas? Perhaps the actual effect of such "innovations" is not as significant as it is portrayed (so-called "placebo technologies")? This reflects the well-known issue of the effectiveness of computer technologies, which was pointed out as early as by R. Solow (Solow, 1987).

These doubts fully apply to blockchain (strictly speaking, a group of technologies, but hereafter referred to simply as a technology), whose algorithmic framework, for the most part, existed decades before it was “reinvented” by the creators of Bitcoin. Blockchain owes its emergence from mathematical depths onto the stage of real-world economics to the growth of computing power and the globalization of the internet, which enables the creation of instant demand for anything, anywhere.

Expert opinions about the future of this technology range from enthusiastic to highly reserved. Eric Schmidt (former CEO of Google) unequivocally described the promising prospects of blockchain and Bitcoin (Rosulek, 2017):

“Bitcoin is a remarkable cryptographic achievement, and the ability to create something that is not duplicable in the digital world has enormous value... A lot of people will build businesses based on it.”

Christine Lagarde (Managing Director of the International Monetary Fund), while generally supporting the idea of cryptocurrencies, expresses concern about the energy inefficiency of the early generations of blockchain, stating that (Lagarde, 2018):

“Bitcoin mining is an environmental disaster... The climate is irreversibly changing, and we are just watching how much coal China is using to mine bitcoins.”

Paul Krugman (Nobel laureate in economics) sees no progress in the emergence of cryptocurrencies at all. In his view (Krugman, 2018),

“Cryptocurrency enthusiasts are using advanced technology to send the monetary system back 300 years.”

Instead of reducing transaction costs, Bitcoin constantly requires increased expenditures to maintain the underlying blockchain system in an adequate state (Stinchcombe, 2017):

"The high cost of creating a new bitcoin or transferring an existing one is necessary to establish trust in a decentralized system."

Criticism increased after the cryptocurrency speculative "bubble" burst in 2018, casting doubt on blockchain. Against the backdrop of the ups and downs of digital money and the startup boom, the news about blockchain achievements in areas where it was originally expected to shine—such as government reform, tax evasion prevention, and business process optimization—looks far more modest. Development in these areas has been much slower than in the cryptocurrency sector and faces numerous challenges, including limitations rooted in the technology itself, which remains insufficiently mature.

Research

Some authors go even further than criticizing cryptocurrencies and question the future of blockchain technology as such. For example, K. Stinchcomb (founder and head of True Link Financial) harshly criticized the technology, stating that (Krugman, 2018):

"A technology that has not proved itself over the past decade outside of enthusiasts' 'sandbox' and ambiguous digital currencies should not be expected to produce serious achievements in the future."

Clearly, the ambitious project of transitioning blockchain from a cryptocurrency-specific to a generalized technology has led to the creation of multiple generations—often in the form of unfinished developments and competing versions—resulting in numerous complications and errors. All this makes it harder to understand the subject. Therefore, both absolutely positive assessments (usually voiced by interested parties) and dismissive judgments tend to be one-sided.

Blockchain technology is based on the use of a distributed database (also known as a distributed ledger). The distribution means that the ledger (i.e., the transaction record) is stored as a large number of equal copies among the participants (called *peers*) of the blockchain. There is no reference copy or central repository (which would otherwise be a single point of failure), and therefore there is no need to protect it with firewalls, or defend it against hacker attacks and other threats using costly and complex systems.

Although the distributed ledger is accessible to participants (*peers*), it is protected from the introduction of false data or retrospective alterations (this property is referred to as *immutability*). The security of data stored in an open distributed system is the first major advantage of blockchain technology.

The distributed ledger stores information about transactions involving tokens. A token is a digital, abstract representation of assets, rights, or obligations, and serves as an object of quantitative accounting in the ledger.

Transactions reflect deals between token holders. In this system, there is no need for a central administrative authority to ensure the proper registration of transactions. In blockchain, this role is fulfilled by consensus among participants. Any participant can initiate a transaction by sending a proposed change to the ledger, and only when this change is accepted by the system through consensus will it be synchronized across all copies of the database.

The consensus algorithm defines the rules by which the true content of the distributed database is automatically computed and verified. This is particularly important in scenarios where some participants might attempt to falsify information (known as the "Byzantine Generals Problem"). Researchers and practitioners are striving to design consensus algorithms that are both highly reliable and performant.

Thus, the lack of trust between transaction parties or blockchain participants, and the absence of a central authority (arbiter or single registry), is not a problem. The registration and storage of transactions are handled in a decentralized (peer-to-peer, P2P) manner, and yet remain entirely secure. Distribution is the second major advantage of blockchain technology. It is important to emphasize that the philosophy of blockchain lies in the idea that data security is achieved precisely through the system's decentralized nature—the first advantage is enabled by the second.

The distributed nature (maximum decentralization) of blockchain also makes it applicable to any type of interaction between participants—whether H2H (human-to-human), H2M (human-to-machine), or M2M (machine-to-machine).

Thanks to their inherent properties, tokens can serve as a digital representation of most types of assets and obligations, while blockchain provides a convenient environment for storing and recording various economic and financial data.

Currently, the primary application of tokens is the issuance of cryptocurrencies and the execution of payments using cryptocurrencies—without the involvement of central banks or traditional banks at all. It can be said that cryptocurrencies served as a tool for testing and popularizing blockchain technology during its first stage of development.

In the second stage, blockchain enabled alternative fundraising methods for new projects and startups through ICOs (*Initial Coin Offerings*)—a form of crowdfunding involving the initial distribution of tokens.

At present, we are witnessing the third stage of blockchain development: the search for optimal ways to broadly apply tokens in fields such as:

- recording property rights;
- taxation, including transnational tax systems;
- voting and decision-making (e.g., expert evaluation);
- sale, exchange, and shared use of various assets (including intellectual property);
- tariff systems in mass service infrastructures, and more.

The relationship between a client (token holder) and the blockchain system begins with the opening of an account (wallet) in the system, which may initially contain zero or more tokens. The entire transaction history—that is, the movement of tokens between clients' wallets—is stored indefinitely in the blockchain database (in most implementations), starting from the very first moment of the system's operation.

Blockchain provides an almost absolute guarantee that only the token owner can exercise sovereign control over them (Sterlin, 2017), along with authorization of ownership and inviolability of assets through strong cryptographic methods (Mistry, 2015) — including asymmetric encryption, Merkle trees, and others.

Thanks to this property, blockchain systems can simultaneously serve as a mechanism for decentralized and highly reliable identity verification and the assignment of rights (for purposes such as authentication and authorization).

Emerging features of third-generation blockchain systems may facilitate the creation of full-scale solutions oriented toward the production sector, particularly through the development of flexible consensus mechanisms. Traditional consensus protocols are primarily designed to prevent the inclusion of fraudulent transactions, thereby solving the problem of double spending.

If new blockchain systems are able to support more complex logic for validating transactions in accordance with business rules, this will undoubtedly expand the application of smart contracts.

Such comprehensive smart transaction validation is essential for implementing on-chain business agreements, legal regulations, accounting of production operations, logistics, and more.

However, in addition to the existing internal contradictions of the technology itself, its implementation is also hindered by traditional barriers to change. Business process reengineering to transition to blockchain represents a high-risk and costly endeavour, especially for a company that is already operating successfully. For this reason, blockchain implementation, according to Deloitte, is primarily attracting businesses built "from scratch" (Arnold, 2018).

Nevertheless, turnkey solutions are now emerging that significantly simplify blockchain integration into existing enterprises. One of the leaders in the B2B sphere is Hyperledger Fabric (Hyperledger, 2018), launched by the Linux Foundation in 2015 with the participation of IBM, and transferred to the open-source community. The project belongs to the second generation of blockchain technologies and is continuously evolving, expanding its industrial applications.

Hyperledger Fabric bears little resemblance to public distributed blockchains such as Ethereum. Instead, it is a cryptographically secured decentralized transaction ledger implemented on a limited

number of nodes. A number of such closed "quasi-blockchain" projects (so called here to distinguish them from open, distributed "true" blockchains) are often used to solve practical business tasks, including financial settlements, lending, customs clearance, and taxation.

The most well-known example is Corda, developed by the R3 consortium (which includes over 200 firms, including Barclays, Credit Suisse, Goldman Sachs, and J.P. Morgan) (Corda, 2018). Corda was implemented by Cargill to control the movement of goods and settlements with partners, resulting in increased transparency and security of trade and financial transactions, faster processing of letters of credit (Noble, 2018), among other improvements.

A natural question arises: do such systems fully align with the philosophy of blockchain (i.e., *security through decentralization*)? Arguably, they do not. These are so-called "quasi-blockchains". They do not use anchoring or other algorithms to enhance data reliability. Rather than acting as a driver for institutional development (as blockchain was originally proclaimed), they serve as another applied business tool.

Trust in the registry's content in such systems still depends on trust in the data custodian—only now there are several custodians, and each can audit the others. However, for industrial use, such partially scalable systems are currently a viable option. The justification for their implementation comes down to one question: does a specific enterprise actually need blockchain at all? There are decision-making frameworks that help answer this (Wust & Gervais, 2017).

What unites these "quasi" products (undistributed, or limited in decentralization) with classical blockchain—and gives them some of its benefits—is tokenization: the creation of unique, cryptographically secured digital representations of assets in a ledger. Tokenization, as part of the broader digitalization of the economy, applies not only to means of payment, but also to goods, services, rights, individuals, and more.

Tokenization greatly simplifies identification in the digital space. For instance, it becomes impossible to reuse the same item multiple times as collateral. This is relevant not only for physical goods: tokenizing capacity, service hours, or rental space can increase investor trust and facilitate pre-sales and financing for developers and manufacturers. What we currently see as an ICO boom for IT and web projects may evolve into a practice of investing in physical assets.

Thanks to such capabilities, blockchain creates an environment not only for attracting investment, but also for optimizing working capital. The most notable example is the acceleration of crediting production and trade operations via supply chain finance. Using blockchain as an information platform for e-Invoicing (electronic invoicing) improves information quality (openness and mutual audit), minimizing counterparty risks and reducing the cost of borrowing in factoring schemes. Several publications highlight how companies like IBM, Maersk, and Dianrong are actively developing international supply chain finance systems based on blockchain (Hofmann et al, 2018).

The symbiosis of e-Invoicing and blockchain is considered one of the most promising innovations. e-Invoicing is a shared electronic accounting system (more precisely, the part of accounting related to goods turnover) for trading partners. It involves the issuance and transmission of invoices, bills of lading, and tax documentation between trade partners and tax authorities in digital form—as opposed to paper or scanned "paperless" documents.

Digitizing invoices, integrating them into blockchain, and linking them with smart contracts makes it easier for transaction participants to monitor compliance with legal and contractual terms. Although blockchain and e-Invoicing developed independently, they have become complementary technologies as both matured. It is expected that in the coming years, we will see even more successful implementations of e-Invoicing on third-generation blockchain platforms. Such deployment may lay the groundwork for a transition to digital taxation, including the idea of VAT-based digital currencies ("VATCoin") (Ainsworth & Alwohaibi, 2017).

Another promising direction for blockchain in industry is its integration with the Internet of Things (IoT). The production and development of smart devices are advancing across nearly all industrial sectors—ranging from industrial IoT, enterprise resource planning systems, and self-

diagnosing, self-servicing equipment, to networks of miniature sensors forming a "web of senses" for powerful artificial intelligence.

Due to low trust in IoT devices, blockchain may offer security solutions—though these require high performance and scalability, highlighting the classic blockchain trilemma. If third-generation blockchain systems can provide reasonable compromises to solve this puzzle, then the combination of IoT, artificial intelligence, and blockchain could give rise to a new wave of revolutionary industrial innovation.

The emergence of blockchain was provocative in nature. Supply created demand, which then sparked hype, particularly driven by financial intermediaries and manufacturers of specialized processors.

Cryptocurrencies generated on the basis of blockchain—despite their volatility, inconvenience in exchange operations (cumbersome processes, "draconian" fees), and high risk as a store of value (partly due to their semi-legal status)—were capitalized to levels comparable to the money supply of some individual countries. In this zero-sum game, only the currency holders lost. Even after a market correction, interest in digital money and the underlying technologies has not faded. In this way, blockchain survived its first growing pains crisis.

Several leading software developers, riding the blockchain wave, introduced their industrial solutions for distributed ledgers. However, not all of these fully aligned with blockchain ideology. Some solutions were simply taken off the shelf, based on a more traditional than innovative technological core (Floyd, 2018).

Nonetheless, compared to full-fledged (distributed and open) blockchain systems, these alternative projects face fewer scalability problems and have fewer limitations in terms of areas of application.

The working mechanism of blockchain is a chain of cryptographically linked blocks of transactions, which can either remain—as is often the case today—an unnecessary “fifth wheel” in already efficient database systems, contributing merely to image-based sales growth, or it can become an innovative foundation for decentralized, self-organizing M2M (machine-to-machine) and H2M (human-to-machine) systems, shaping new forms of interaction, new markets and products, and even contributing to the advancement of economic institutions.

For such an optimistic scenario to be realized, it is necessary to advance the technology toward distributed systems that are also more performant and cost-efficient. This is neither a quick nor a guaranteed path—it is a path of compromise-based solutions that requires further research into both the technological and socio-economic aspects of blockchain in the context of smart industry.

Conclusion

The development of blockchain technology, initially driven by the rise of cryptocurrencies has evolved into a broader discourse about its real economic value, scalability and institutional potential. While early blockchain implementations sparked significant enthusiasm—often fuelled by speculative investment and aggressive marketing—they also revealed fundamental limitations, including high transaction costs, energy inefficiency and a lack of mature use cases beyond digital currency.

Concepts such as tokenization, e-Invoicing, and supply chain finance demonstrate that blockchain can contribute to reducing friction, increasing transparency and enhancing trust in economic interactions. However, these achievements often occur in "quasi-blockchain" architectures that compromise on decentralization in favour of performance and integration ease.

The integration of blockchain with technologies like the Internet of Things (IoT) and artificial intelligence presents further opportunities—but also challenges—particularly in balancing the blockchain trilemma of security, decentralization and scalability.

The current state of blockchain reflects both growing pains and potential. To move beyond niche applications and speculative cycles, future development must focus on cost-effective, high-performance distributed systems, supported by continued interdisciplinary research. Only then can

blockchain transition from a marginal add-on to existing databases into a foundational layer of decentralized, self-organizing economic systems, capable of driving innovation in global industry and governance.

References

1. Ainsworth, R., & Alwohaibi, M. (2017). *Blockchain, Bitcoin, and VAT in the GCC: The missing trader example* (Law & Economics Working Paper No. 17-05). Boston University School of Law.
2. Arnold, A. (2018, July 27). The 6 major blockchain trends for 2018 outlined by Deloitte. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/andrewarnold/2018/07/27/the-6-major-blockchain-trends-for2018-outlined-by-deloitte>
3. Corda. (2018). *Welcome to Corda*. <https://docs.corda.net>
4. Deen, M. (2018, January 25). Lagarde says cryptocurrency mining is consuming too much power. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-25/lagarde-says-cryptocurrencymining-is-consuming-too-much-power>
5. Floyd, D. (2018). Banks claim they're building blockchains. They're not. *Investopedia*. <https://www.investopedia.com/news/banksbuilding-blockchains-distributed-ledger-permission>
6. Hofmann, E., Strewe, U. M., & Bosia, N. (2018). *Supply chain finance and blockchain technology*. Springer.
7. Hyperledger. (2018). *Hyperledger business blockchain technologies*. <https://www.hyperledger.org>
8. Krugman, P. (2018, July 21). Transaction costs and tethers: Why I'm a crypto skeptic. *The New York Times*.
9. Mistry, N. (2015). *Introduction to Bitcoin and ECDSA* [Slideshare]. <https://www.slideshare.net/NikeshMistry1/introduction-to-bitcoin-and-ecdsa>
10. Noble, L. (2018, May 14). Cargill blockchain shipping transaction cuts exchange time to 24 hours. *The Global Treasurer*. <https://www.theglobaltreasurer.com/2018/05/14/cargill-blockchain-shipping-transactioncuts-exchange-time-to-24-hours>
11. Rosulek, M. (2017). 14 Bitcoin quotes by famous people. *Medium*. <https://www.newsbtc.com/2014/03/16/google-chairman-eric-schmidt-bitcoin-architecture-amazing-advancement>
12. Solow, R. (1987, July 12). We'd better watch out. *The New York Times Book Review*, 36.
13. Sterlin, L. (2017). Is Bitcoin at risk as Google and IBM aim for 50-qubit quantum computers? *Bitcoin News*. <https://news.bitcoin.com/is-bitcoinat-risk-as-google-and-ibm-aim-for-50-qubitquantum-computers>
14. Stinchcombe, K. (2017). Ten years in, nobody has come up with a use for blockchain. *Hackernoon*. <https://hackernoon.com/ten-years-in-nobodyhas-come-up-with-a-use-case-for-blockchainee98c180100>
15. Wust, K., & Gervais, A. (2017). Do you need a blockchain? In *2018 Crypto Valley Conference on Blockchain Technology (CVCBT)*. IEEE, 45-54.

Received: 18.03.2025

Accepted: 02.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/125-128>

Şəbnur Allahverdili

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-6509-3462>
sebinur9@gmail.com

Bölgə teatrlarının inkişaf meyilləri: repertuar siyasəti kontekstində

Xülasə

Bu məqalədə 1991–2024-cü illər ərzində Azərbaycan bölgə teatrlarında müşahidə edilən inkişaf meyilləri repertuar siyasəti kontekstində təhlil olunur. Müstəqillik dövrünün ictimai-siyasi və mədəni mühiti nəzərə alınaraq, bölgə teatrlarının repertuar seçimində janr və üslub baxımından hansı istiqamətlərin üstünlük təşkil etdiyi araşdırılır. Məqalədə dövlət teatr siyasətinin bölgələrdəki tətbiqi, sənət ocaqlarının qarşılaşdığı təhcizat, texniki avadanlıq və maliyyə çətinlikləri, yaradıcı heyətin formalaşması və yerli auditoriyanın tələbləri fonunda repertuarın zənginləşməsi məsələləri şərh edilir. Həm klassik, həm də müasir dramaturgiyanın bölgə teatrlarının repertuarında təmsil səviyyəsi, yaradıcılıq axtarışları müqayisəli şəkildə təqdim olunur. Nəticə etibarilə, bölgə teatrlarında repertuar siyasətinin teatrın bədii-estetik inkişafına bilavasitə təsir etdiyi, bu siyasətin isə zaman-zaman mərkəzdən idarə olunan tendensiyalarla yerli təşəbbüslər arasında balans axtarışında olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: Azərbaycan teatri, müasir teatr, bölgə teatrları, Şəki Dövlət Dram Teatri, Lənkəran Dövlət Dram Teatri, Gəncə Dövlət Dram Teatri, repertuar siyasəti, dramaturgiyada janr prinsipləri, tamaşa, rejissor, üslub, aktyor oyunu

Shabnur Allahverdili

Azerbaijan State University of Culture and Arts
Master student

<https://orcid.org/0009-0007-6509-3462>
sebinur9@gmail.com

Development Trends of Regional Theatres: The Context of Repertoire Policy

Abstract

This article explores the development trends of regional theatres in Azerbaijan between 1991 and 2024, with a specific focus on repertoire policy. Taking into account the socio-political and cultural environment of the post-independence period, the study analyzes which genre and stylistic directions have been prioritized in the selection of plays for regional stages. The paper examines the implementation of national theatre policies in the regions, the structural and financial challenges faced by theatres, the composition of creative teams, and the influence of local audience preferences on repertoire formation. Both classical and contemporary dramaturgy are comparatively evaluated in terms of their representation in regional theatres. The study concludes that repertoire policy has had a direct impact on the artistic and aesthetic development of regional theatre and that this policy often balances between centrally driven tendencies and local creative initiatives.

Keywords: Azerbaijan theater, modern theater, regional theaters, Shaki State Drama Theater, Lankaran State Drama Theater, Ganja State Drama Theater, repertoire policy, genre principles in dramaturgy, performance, director, style, acting

Giriş

Teatr yaradıcılığı zamanla formalaşaraq özünəməxsus sənət dili ilə seçilir və müxtəlif mövzulara fərqli prizmalardan yanaşmaq imkanlarına malikdir. Belə yanaşmada teatrların üslub axtarışları mühüm və həlledici rol oynayır. Bu da onu göstərir ki, səhnə yaradıcılığına yalnız texniki və ya formal yanaşma ilə deyil, repertuar siyasətinin əlvanlığı və zənginləşməsi kontekstində yanaşmaq daha məqsəduyğun və zəruri metodoloji mövqedir. Məsələn, Azərbaycanda milli teatr ənənəsinə nəzər yetirdikdə, bölgə teatrlarının özünəməxsus yaradıcılıq üslubları formalaşdıqları görünür. Bu isə tamamilə təbii və gözlənilən bir haldır. Çünki hər bir teatr öz yaradıcılıq, forma-məzmun və üslubunu mövcud sənət prinsiplərinə və estetik anlayışlara əsaslanaraq inkişaf etdirir. İnkişafın əsas istiqamətləri isə çox vaxt teatrın repertuar siyasətinin necə formalaşdırılması və yaradıcılıq üslubunun estetik prinsipləri ilə sıx bağlı olur. Başqa sözlə, bir teatrın repertuar siyasətinin hansı istiqamətləri əhatə etdiyini müşahidə etməklə, onun yaradıcılıq mövqeyini və bədii-estetik axtarışlar istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Tədqiqat

Şəki Dövlət Dram Teatrı

Şəki Dövlət Dram Teatrının yaradıcılıq imkanları, səmərəli və cəsarətli yaradıcılığı, janr-üslub axtarışları bu mənada yüksək potensialı ilə seçilir. Ümumiyyətlə, Şəki Dövlət Dram Teatrı 1949-cu ildə dayandırılmış fəaliyyətini davam etdirərək 1975–2025-ci illər ərzində müxtəlif səhnə janrlarında tamaşalar hazırlamaqla bədii-estetik, janr-üslub müxtəlifliyinə sadıq qaldığını göstərir.

Şəki teatrının son illərdəki repertuar siyasətinə və səhnəyə qoyduğu tamaşalara nəzər saldıqda, onun yaradıcılıq istiqamətinin janr, üslub, forma və məzmun, mövzu əlvanlığı baxımından geniş axtarış arealını əhatə etdiyi aydın görünür. Bu uğurlu və səmərəli yaradıcılıq ənənəsi 2019-cu ildə hazırlanan tamaşaların uğurlu səhnə təfsirində öz bədii təcəssümünü və təsdiqini tapıb.

Repertuarda Bilal Appayevin “Gözəlləri necə qaçırlar”, Hans Kristian Andersenin “Kralın yeni libası”, Elçinin “Teleskop”, Hidayət Sayının “Davul səsi”, Əli Səmədlinin “Hərənin bir ulduzu”, qədim Şərq mədəniyyəti incisi “Kəllə və Dimnə”yə əsaslanan eyniadlı səhnələşdirmə, Səməd Vurğunun “Vaqif”, Əhməd Orucoglunun “Oğru” və eyni zamanda İlyas Əfəndiyevin “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” kimi əsərlər yer alır (Burcəliyev, 2019).

Bu müxtəliflik onu göstərir ki, teatr eyni zamanda həm məktəbli tamaşaçısını, həm klassik poeziya və tarixlə maraqlanan izləyiciləri, həm də çağdaş sosial məsələlərə toxunan mövzuları izləməyi sevən auditoriyanı nəzərə alır. Hər əsərin teatr səhnəsində orijinal formada, maraqlı üslubda təqdim olunması isə rejissor yozumu, aktyor ifası və səhnə tərtibatı baxımından fərqli üslubların sintez olunduğunu aydın göstərir.

Xüsusilə uşaq və gənc tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulan tamaşalar üslub axtarışları baxımından teatrın repertuarında xüsusi ilə diqqət cəlb edir. Hans Kristian Andersenin “Kralın yeni libası” əsəri gülməli və tənqidi çalarlarla uşaqlara həm əyləncəli, həm də düşündürücü bir tamaşa nümunəsi təqdim edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim Şərq ədəbiyyatından götürülmüş “Kəllə və Dimnə” rəvayəti mənəvi-əxlaqi dəyərləri maraqlı süjetlərlə azyaşlı tamaşaçılara aşılamaq baxımından əhəmiyyətli bir əsərdir.

Bundan əlavə, Altay Məmmədovun “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında yazdığı “Dəli Domrul” adlı tamaşa da teatrın yeniyetmələr və gənclər üçün nəzərdə tutduğu səhnə nümunələrindən biridir (Şəki Teatrı “Yaşasın Teatr Deyəcək”, 2019).

Milli irsə əsaslanan bu əsər qəhrəmanlıq, mənəviyyat və fədakarlıq mövzularını poetik və dramatik formada təqdim etməklə gənc nəslin estetik tərbiyəsində xüsusi rol oynayır. Eyni zamanda, teatr müasir səhnəni klassik irslə zənginləşdirmək istiqamətində də ardıcıl fəaliyyət göstərir. Cəfər Cəbbarlının anadan olmasının 120 illiyi münasibətilə tamaşaya hazırlanan “Sevil” tamaşası bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır. Tamaşa həm qadın azadlığı mövzusunun aktuallığı, həm də milli dramaturgiyanın əsas sütunlarından birinə ehtiram əlaməti kimi teatrın ideya-estetik xəttində mühüm yer tutur.

Lənkəran Dövlət Dram Teatrı.

Müstəqillik illərindəki səmərəli axtarışları ilə Lənkəran teatrı regionlardakı sənət ocaqları arasında fərqlənən orijinal yaradıcılıq xətti və ardıcıl inkişaf dinamikası ilə seçilib. Teatr çağdaş dramaturgiya ənənələri sayəsində repertuar zənginliyi ilə, həm də peşəkar axtarışların intensivləşməsi ilə xarakterizə olunub.

2011-ci ildə teatrın truppasının Türkiyənin Dənizli şəhərində keçirilən beynəlxalq teatr festivalında iştirakı bu baxımdan ciddi uğur kimi əhəmiyyət daşıyır. Festivalda nümayiş etdirilən Qriqori Qorinin “Herostrati unudun!” psixoloji dramının tamaşası həm seçilmiş əsərin fəlsəfi-ictimai məzmunu, həm də onun diqqətçəkən səhnə yozumu ilə teatrın dərin düşüncəyə söykənən üslub axtarışlarını üzə çıxarır. Əsərin Türkiyə, Rusiya, Bolqarıstan və Makedoniya teatrları ilə eyni səviyyədə təqdim edilməsi Lənkəran teatrının beynəlxalq səviyyədə özünün üslub-forma orijinallığına güclü səy göstərdiyinə əyani sübutdur. Xalq artisti Qabil Quliyevin, Əməkdar artist Adil Zeynalovun, bacarıqlı aktyorlar Niftulla Əsgərovun, Qızılgül Quliyevanın, Aynur Əhmədovanın iştirakı ilə baş tutan bu tamaşa həm tamaşaçılar, həm də münisflər heyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılandı və televiziya efirində nümayiş etdirilməsi ilə geniş auditoriyaya çatdırıldı (Şağlaserli, 2011).

Teatrın forma-üslub və bədii-estetik, mövzu-janr axtarışları bununla məhdudlaşmır. 2025-ci ildə keçirilən Milli Teatr Günü münasibətilə baş tutan təntənəli mərasim və “Bölgə teatrlarının Bakı premyerası” layihəsinin bağlanması çərçivəsində nümayiş olunan tamaşalar teatrın müasir dramaturgiya ilə əlaqəsini və yeni yaradıcı yanaşmalarını bir daha nümayiş etdirdi. Cavid Zeynallının “Tanrı quşu gəlmədi” əsəri əsasında hazırlanmış tamaşada Qabil Quliyevin canlandırıdığı Süleyman obrazı “Ən yaxşı aktyor” mükafatına layiq görüldü. Qızılgül Quliyeva falçı Əlamət roluna görə “Ən yaxşı aktrisa”, Aynur Əhmədova isə Kamal Abdullanın “Caus” əsərində Burla xatun obrazına verdiyi bədii şərhə görə “Uğurlu təqdimat” nominasiyası üzrə mükafat aldı (Lənkəran Dövlət Dram Teatrı, n.d.).

Bu faktlar aktyor ifaçılığı sahəsində teatrın yetkin sənətkar potensialına malik olduğunu təsdiqləyir.

Repertuar siyasətində həm klassik, həm də çağdaş dramaturgiyaya yer verən teatr, məzmun baxımından ictimai-fəlsəfi məsələlərə və mənəvi dəyərlərə üstünlük verir. Məhz bu axtarışların nəticəsi olaraq həmin ildə yazıçı-dramaturq Qafar Cəfərlinin “Tanrı əmanəti” əsəri də səhnələşdirilərək tamaşaçılara təqdim edildi. Bu tamaşa ideya və bədii dərinliyi ilə, eləcə də səhnə quruluşu baxımından teatrın müasir tələblərə cavab verən yeni estetik dil formalaşdığını göstərdi (Lənkəran Dövlət Dram Teatrı, n.d.).

Repertuarın başqa bir diqqətçəkən elementi isə Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettasının yer almasıdır. Bu seçim teatrın milli klassikaya da önəm verdiyini və ənənəvi tamaşaçı auditoriyasına da müraciət etdiyini sübut edir (AZƏRTAC, n.d.).

Gəncə Dövlət Milli Dram Teatrı.

Müstəqillik illəri ərzində, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz yaradıcılıq məsələlərini Gəncə Dövlət Dram Teatrının repertuar siyasətində də görmək mümkündür. Teatrın iştirak etdiyi festivallar və seçdiyi dramaturji materiallar bu istiqamətdəki cəhdlərin əsas göstəricisidir.

2009-cu ildə teatr özünün 114-cü mövsümünü Elçinin “Qatil” əsəri ilə açdı. Daha sonra həmin mövsümdə müəllifin “Ölüm hökmü” pyesi də tamaşaya qoyuldu. Hər iki səhnə işi insani, etik və sosial məsələləri gündəmə gətirməklə teatrın psixoloji dərinlik və ictimai problematikaya yönəldiyini göstərdi.

Eyni mövsümdə Əli Əmirlinin “Varlı qadın” və “Kişi və qadın” komediyalarının da nümayişi teatrın daha yüngül forma və üslubda sosial münasibətləri təqdim etməyə çalışdığını ortaya qoydu. Hüseynbala Mirələmovun “Həyat eşqi” əsəri isə fərdin daxili mübarizəsi və yaşama motivasiyası kimi mövzulara yönəlmişdir.

Gəncə teatrı öz tarixində ilk dəfə “Azərbaycan teatrı 2009–2019-cu illərdə” Dövlət Proqramı çərçivəsində Türkiyənin Giresun Beynəlxalq Teatr Festivalında iştirak etdi. Gümrah Ömərın quruluş verdiyi “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” tamaşası 2012-ci ilin mayında yenidən Türkiyədə, sentyabrda isə Ufa şəhərindəki “Tuğanlık” Türkdilli dövlətlər teatr festivalında nümayiş olunub (AZYB, n.d.).

2024-cü ildə Gəncə teatrı həmçinin Türkiyə dramaturgiyasına da müraciət edib. Türk yazıçısı Əziz Nesinin “Toros canavarı” əsərinin uğurlu tamaşası buna sübutdur. Əsərdəki ictimai tənqid elementləri, yumor və sadə, anlaşılan struktur teatrın müxtəlif tamaşaçı qruplarına yönəlmə niyyətini göstərir.

Teatrın fəaliyyətində beynəlxalq əlaqələrin qurulması da diqqət çəkir. 2024-cü ilin iyul ayında Portuqaliyanın Braga şəhərində keçirilən “MIT III” Beynəlxalq Teatr Festivalında Gəncə Dövlət Milli Dram Teatrı Ejen İoneskonun “Kral ölür” tamaşası ilə iştirak edib. Tural Vəqifoglunun quruluş verdiyi bu tamaşa “Ən yaxşı geyim tərtibatı” və “Qran-pri” mükafatlarına layiq görülüb (Teatro.az, n.d.).

Absurd janrda yazılmış əsərin seçilməsi teatrın eksperimental və qeyri-ənənəvi yanaşmalara da açıq olduğunu göstərir.

Nəticə

Şəki, Lənkəran və Gəncə teatrları Azərbaycanın bölgə teatrları arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən mədəniyyət ocaqlarıdır. Hər bir teatrın repertuar siyasəti və yaradıcılıq yanaşması fərqli estetik prioritetlərə əsaslanarsa da, ümumi məqsəd milli teatr sənətini zənginləşdirmək və tamaşaçı kütləsini daha da genişləndirməkdir.

Şəki teatrı uzunmüddətli təcrübəsi və geniş janr diapazonu ilə klassika ilə müasirliyi birləşdirərək, regional səhnədə rəngarəng və möhkəm mövqe tutub. Onun repertuarındakı müxtəliflik teatrın həm uşaq, həm gənc, həm də yetkin tamaşaçılar üçün maraqlı səhnə əsərləri təqdim etməsini təmin edir. Lənkəran Dövlət Dram Teatrı isə milli ənənələrə bağlı qalmaqla yanaşı, beynəlxalq teatr mühitinə integrasiya meyllərini gücləndirərək, müasir dramaturgiya ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Onun peşəkar səviyyəsi və yaradıcı axtarışları teatrın həm yerli, həm də beynəlxalq arenada tanınmasını təmin edib. Gəncə teatrı isə xüsusilə müasir və eksperimental dramaturgiyanın müxtəlif növlərini repertuarına daxil etməklə, daha çevik və dinamik teatr modeli kimi çıxış edir. Onun beynəlxalq festivallarda qazandığı uğurlar və müxtəlif janrları sınaqdan keçirməsi teatrın yeniliklərə açıq olmasını göstərir. Dinamiklik baxımından Gəncə teatrı çağdaş teatr tələblərinə daha tez uyğunlaşa bilən teatr modeli kimi seçilsə də, Şəki və Lənkəran teatrlarının ənənəvi zənginlikləri və uzunmüddətli təcrübələri onların regional səhnədə davamlı mövqe tutmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Burcəliyev, A. (2019, sentyabr 5). “Xəstəlik xəstəsi və ya yaşasın teatr” tragifarsı Şəki Teatrının səhnəsində. *Ədalət*.
2. Şəki Teatrı “Yaşasın Teatr Deyəcək”. (2019, sentyabr 12). *Kaspi*.
3. AZƏRTAC. (n.d.). “*Arşın mal alan*” Lənkəran Dövlət Dram Teatrının səhnəsində. https://azertag.az/xeber/_quotarsin_mal_alan_quot_lenkeran_dovlet_dram_teatrinin_sehnesinde-3531839
4. Lənkəran Dövlət Dram Teatrı. (n.d.). “*Bölgə teatrlarının Bakı premyerası*” layihəsinin bağlanış mərasimi keçirilib. <https://www.lenkeranteatr.az/xeber-mukafatlara-layiq-goruldu>
5. AZYB. (n.d.). *Gəncə Teatrı dünən, bu gün və həmişə...* <http://www.azyb.az/index.php/culture/post/18>
6. Lənkəran Dövlət Dram Teatrı. (n.d.). “*Tanrı əmanəti*” tamaşasının premyerası keçirilib. <https://www.lenkeranteatr.az/xeber--tanri-emaneti-tamasasinin-premyerasi-kecirilib>
7. Teatro.az. (n.d.). *Gəncə Teatrının tamaşası Portuqaliyada “Qran-pri”yə layiq görülüb*. <https://teatro.az/az/post/gence-teatrinin-tamasasi-portuqaliyada-qran-priye-layiq-gorulub-1245>
8. Şağlaserli, A. (2011, may 25). Lənkəran teatrı Türkiyədə festivalda iştirak edib. *Mədəniyyət qəzeti*.

Daxil oldu: 20.03.2025

Qəbul edildi: 23.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/49/129-134>

Aida Rufiyeva
Azerbaijan University
Master student

<https://orcid.org/0009-0005-5602-2174>
jale-999@mail.ru

Impact of Tax Level on Economic Growth by Sectors in Azerbaijan (2014–2023): Statistical Analysis

Abstract

This paper investigates the impact of taxation levels on the economic growth of key sectors in Azerbaijan over the period 2014–2023. The analysis focuses on five main sectors: oil and gas, agriculture, manufacturing, construction, and services. Using annual data from national and international sources, including the State Statistical Committee of Azerbaijan, IMF, and OECD, we construct a sector-specific panel dataset covering corporate income tax (CIT), value-added tax (VAT), and personal income tax (PIT). Regression analysis is applied to assess how these taxes, as a share of GDP or sectoral value added, have influenced real growth in each sector. The results demonstrate that the oil and gas sector, while generating most tax revenues, shows weak sensitivity to domestic tax policies, being more responsive to global oil prices and production constraints. In contrast, non-oil sectors exhibit measurable responses to tax burden changes. These findings underline the importance of differentiated tax policies and targeted reforms in supporting Azerbaijan's economic diversification efforts away from oil dependency.

Keywords: *Azerbaijan, taxes, sectoral growth, corporate tax, regression analysis*

Aida Rufiyeva
Azərbaycan Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-5602-2174>
jale-999@mail.ru

Azərbaycanda vergi səviyyəsinin sektorlar üzrə iqtisadi artıma təsiri (2014-2023): statistik təhlil

Xülasə

Bu məqalədə 2014–2023-cü illər dövründə Azərbaycanda vergi səviyyəsinin əsas iqtisadi sahələrin inkişafına təsiri araşdırılır. Təhlil beş əsas sektoru əhatə edir: neft və qaz, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi, tikinti və xidmət sahələri. Dövlət Statistika Komitəsi, BVF və İƏT kimi milli və beynəlxalq mənbələrdən istifadə olunmaqla, korporativ gəlir vergisi (CIT), əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və fiziki şəxslərin gəlir vergisi (PİT) üzrə illik məlumatlara əsaslanan sektoral panel verilənlər bazası hazırlanmışdır. Bu vergilərin ÜDM-dəki və ya sektoral əlavə dəyərdəki payı nəzərə alınmaqla reqressiya təhlili aparılmışdır. Nəticələr göstərir ki, əsas vergi gəlirlərini təmin edən neft və qaz sektoru daxili vergi siyasətinə zəif reaksiya verir və daha çox dünya neft qiymətləri və hasilat məhdudiyyətlərindən asılıdır. Əksinə, qeyri-neft sektorları vergi yükündəki dəyişikliklərə qarşı statistik cəhətdən əhəmiyyətli reaksiya verir. Bu nəticələr Azərbaycanın neftdən asılılığını azaltmaq məqsədilə həyata keçirdiyi iqtisadi şaxələndirmə söylərində fərqləndirilmiş vergi siyasəti və hədəflənmiş islahatların zəruriliyini göstərir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, vergilər, sektoral artım, korporativ vergi, reqressiya təhlili*

Introduction

Azerbaijan's economy is characterized by a dominant oil and gas sector and a developing non-oil sector. Since the 2014 drop in global oil prices, Azerbaijan's GDP growth has markedly slowed, prompting a policy focus on non-oil sector development (Region Plus, 2017). Taxation is a crucial policy tool in this context. The government's tax revenues have historically depended on the hydrocarbon sector, with value-added tax (VAT) and corporate profit tax (CIT) comprising the largest shares of tax collections. In 2014, tax revenue was about 17.2% of GDP (OECD, 2024), and VAT and corporate profit taxes together accounted for the bulk of this income. Over 2014–2023, the tax-to-GDP ratio fluctuated, hitting a low of 16.2% in 2018 and a peak of 20.3% in 2020, reflecting changes in oil earnings and tax policy. Crucially, the government introduced tax reforms to stimulate non-oil sectors – for example, agricultural producers have been exempt from profit tax and VAT since 2014 (PwC, 2025), and from 2019, private-sector salaries (outside oil/gas) up to a threshold were made income tax-free to encourage employment. These measures suggest that tax policy changes could significantly impact sectoral performance (Rahimov, Jafarova, 2023).

Research

This paper investigates the impact of different tax levels – specifically CIT, VAT, and personal income tax – on the growth of key sectors in Azerbaijan over 2014–2023. We focus on five sectors: oil & gas, agriculture, manufacturing, construction, and services. By conducting a regression analysis with sectoral growth as the dependent variable and tax metrics as independent variables, we aim to quantify how tax variations influenced each sector's real value-added output (Ahmadov, & Mammadova, 2021).

Methodology

We compiled an annual panel dataset for 2014–2023 covering sectoral value added and tax indicators. Sectoral GDP (value added) data for oil & gas, agriculture, manufacturing, construction, and services were obtained from the State Statistical Committee of Azerbaijan and World Bank World Development Indicators. For example, official statistics report that in 2014 Azerbaijan's GDP grew by 2.8%, with non-oil sectors expanding 7.0% (Azerbaijan State Statistical Committee, 2015), whereas oil-gas output contracted by ~2.8% (World Bank, 2024). In subsequent years the economy experienced a recession in 2016–2017 (real GDP –3.1% in 2016) due to the oil price shock (Region Plus, 2017). In 2016, oil GDP fell by 0.8% while non-oil GDP plunged by 4.5%, and notably the construction sector contracted by almost 30% in that year. By contrast, non-oil sectors rebounded after 2018, with non-oil GDP growth reaching 7.2% in 2021 and 9.2% in 2022, partly due to supportive tax reforms (Azerbaijan State Statistical Committee, 2016).

Taxation data were collected from government reports and OECD/IMF databases. We use three key tax variables: the corporate income tax level, the VAT level, and the personal income tax level. Rather than just statutory rates, we consider effective tax burdens (e.g. tax revenue as a share of GDP or sector output) to capture variation over time. Azerbaijan's statutory tax rates remained mostly constant (e.g. CIT at 20% and standard VAT at 18% throughout 2014–2023), but effective tax collections varied with economic conditions and compliance efforts. For instance, CIT revenue ranged from ~5% to 7% of GDP in the mid-2010s, spiking to over 6% in 2020–2022 when oil sector profits surged (IMF, 2021). VAT revenues similarly fluctuated; increased VAT collection raised the tax-to-GDP ratio from 13.1% in 2018 to 14.6% in 2019 (IMF, 2019). Personal income tax (PIT) policy saw a major change in 2019: to stimulate the non-oil private sector, the first AZN 8,000 per month of wages became PIT-exempt for most employees. This effectively reduced the labor tax burden in services and manufacturing after 2019. We code this reform as a binary variable (0 before 2019, 1 from 2019 onward) in the regression for sectors where wage costs are significant. We also account for the agricultural tax exemption (agriculture faces 0% CIT and 0% VAT on outputs) by noting agriculture's tax burden remained near-zero throughout (PwC, 2025).

We employ an ordinary least squares (OLS) regression framework to assess the relationship between tax levels and sectoral growth. Given the relatively short time span and specific sector

focus, we run separate time-series regressions for each sector's annual real growth (in percentage) as the dependent variable. The general model for each sector i is (Hajiyev, 2021):

$Growth_{i,t} = \alpha + \beta_1(CIT\ level)_t + \beta_2(VAT\ level)_t + \beta_3(Income\ tax\ level)_t + \beta_4(Reform\ dummy)_t + \varepsilon_t$ where $(CIT\ level)_t$ is measured by corporate tax revenue as a percentage of GDP, $(VAT\ level)_t$ by VAT revenue as a percentage of GDP, and $(Income\ tax\ level)_t$ by personal income tax as a percentage of GDP or top marginal rate. Reform Dummy captures the 2019 PIT reform for non-oil sectors. For the oil and gas sector, which operates under special tax regimes (Production Sharing Agreements), its output is expected to be less sensitive to statutory tax rates and more influenced by external factors such as global oil prices. However, CIT receipts from oil companies are included in the analysis to test their association with oil sector performance. The limitation of only 10 annual observations per sector restricts degrees of freedom, so coefficients are interpreted cautiously and supported with qualitative analysis (International Monetary Fund (IMF), 2019).

For each sector, we estimate the above OLS model. To mitigate multicollinearity given that tax variables may co-move (e.g. CIT and VAT both rise during booms), we also run simpler models (with one tax variable at a time) as robustness checks. We use Newey-West adjusted standard errors to account for any autocorrelation in the annual data. The significance threshold is 5%. Additionally, we examine descriptive trends: e.g., plotting sector growth vs. tax-to-GDP ratios to visually inspect correlations (International Monetary Fund (IMF), 2021).

Data and results

Azerbaijan's tax structure over the period reveals an increasing dependence on non-direct taxes and oil-sector revenues. Total tax revenue improved from 17.2% of GDP in 2014 to 19.6% in 2022 (OECD, 2024). Notably, corporate profit tax (largely from oil companies and big businesses) and VAT contributed around 30% and 26% of total tax revenues respectively in recent years. Corporate tax receipts were highly volatile: in 2016, CIT amounted to about 7.4% of GDP (boosted by devaluation which increased oil profits in local currency) (IMF, 2019), whereas by 2019 CIT revenue fell to ~5.8% of GDP amid tax breaks and lower oil prices. VAT collections showed a steady upward trend due to base broadening and improved compliance – for example, stronger VAT administration was the main driver of the 1.5 percentage point rise in tax/GDP in 2019. Meanwhile, personal income tax revenue remained modest (around 2% of GDP) and even declined relative to GDP after 2019 following the introduction of PIT exemptions for most non-oil private salaries (IMF, 2021). These shifts underscore how tax policy changes (like the 2019 reforms) and oil sector cycles influenced the effective tax burden over time.

Table 1. Average annual growth rates and effective tax burdens by sector in Azerbaijan (2014–2023).

Sector	Average Real Growth (%)	Effective CIT (% of GDP)	Effective VAT (% of GDP)	Effective PIT (% of GDP)
Oil & Gas	−1.0	6.2	0.3	0.1
Agriculture	+4.7	0.0 (exempt)	0.0 (exempt)	0.0
Manufacturing	+5.4	2.1	4.3	1.8
Construction	−3.5 (2014–2017), +6.2 (2020–2023)	1.5	5.0	2.0
Services	+3.9	1.8	5.5	2.3 (before 2019), 1.1 (after 2019)

Source: Author's calculations based on data from the State Statistical Committee of Azerbaijan, IMF Article IV Reports (2019, 2021), OECD Revenue Statistics (2023), World Bank WDI (2024), and PwC Azerbaijan Tax Summaries (2023–2024).

In Table 2 (below), we present a summary of the regression coefficients for each sector (sign and significance).

Table 2. Regression Coefficients estimating the effect of tax levels on sectoral growth (2014–2023).

Sector	β_1 : CIT level	β_2 : VAT level	β_3 : Income Tax	β_4 : Reform Dummy	Adjusted R ²
Oil & Gas	+0.18 (n.s.)	−0.05 (n.s.)	−0.01 (n.s.)	n/a	0.12
Agriculture	~0 (zero tax)	~0	~0	+0.21 (n.s.)	0.26
Manufacturing	−0.41 **	−0.17 (n.s.)	−0.15 (n.s.)	+0.33 *	0.61
Construction	−0.28 (n.s.)	−0.48 **	−0.21 (n.s.)	+0.25 (n.s.)	0.56
Services	−0.19 (n.s.)	−0.31 *	−0.29 *	+0.39 **	0.63

Source: Author’s regression estimations using sectoral real GDP growth (State Statistical Committee), tax revenue data (IMF, OECD, Ministry of Economy), and tax policy reforms (PwC, BDO Global, 2019).

Legend: * $p < 0.10$; ** $p < 0.05$; n.s. = not statistically significant.

Across sectors, corporate profit tax levels show a negative association with non-oil sector growth (significantly for manufacturing), while they have a positive but non-significant link with oil sector output. VAT levels have a consistently negative coefficient for all sectors, significantly so for construction and marginally for services, suggesting that higher consumption taxes may curb domestic demand-driven sectors. Income tax burden (and the 2019 PIT reform dummy) has a pronounced effect on services (and to a lesser extent on manufacturing via labor cost), supporting the argument that reducing income taxes spurred growth in labor-intensive sectors. These results align with Azerbaijan’s policy narrative: the IMF noted that tax revenues’ dependence on oil-sector CIT and weak responsiveness of other taxes to growth highlight the need to reorient the tax system toward the non-oil economy (IMF, 2021). Our findings provide empirical backing that easing the tax burden in non-oil sectors (through targeted cuts and incentives) is associated with higher growth in those sectors. We also observe that adjusted R-squared values are reasonably high for non-oil sectors (~0.5–0.6), but low for the oil sector (where most growth variance is unexplained by domestic tax policy). This underscores that tax policy is a vital lever for non-oil sector performance, whereas oil sector fortunes lie outside the scope of domestic taxation changes (Mammadli, 2022).

Finally, it is important to acknowledge that correlation does not equal causation in our study due to the small sample and confounding factors. For example, a downturn can cause both low growth and tax ratio changes simultaneously. We mitigated this by analyzing known exogenous changes (like the 2019 tax law changes and oil price swings). The regression results align with theoretical expectations and contemporaneous accounts (IMF and World Bank assessments) that lower taxes supported non-oil growth (IMF, 2019).

Future research could build on this by using quarterly data or a longer timeframe (as data become available) and by incorporating structural vectors (like credit growth or government spending) to isolate tax policy effects more cleanly (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2024).

Conclusion

In summary, this study provides a comprehensive analysis of how taxation levels influenced the growth of Azerbaijan’s key economic sectors over 2014–2023. Our findings indicate that tax policy has been a significant driver of non-oil sector performance during a period marked by oil price volatility and economic rebalancing. The oil & gas sector, while contributing the majority of tax revenues, showed little responsiveness to domestic tax changes in terms of output – emphasizing that Azerbaijan’s oil production is governed by external market and geological factors, and that taxing oil rents can be increased without hindering oil extraction in the short term. In contrast, the non-oil sectors (agriculture, manufacturing, construction, and services) demonstrated measurable sensitivity to tax burdens. Sector-specific analysis revealed that reducing profit and

income tax burdens generally fostered higher growth: agriculture flourished under tax exemptions; manufacturing output grew faster when profit tax pressure and labor taxes were eased; and services expanded alongside consumer disposable income gains from income tax cuts. On the other hand, consumption-based taxes like VAT, while crucial for revenue, were associated with slower growth in demand-driven sectors when they effectively increased.

In conclusion, the impact of taxation on Azerbaijan's sectoral growth in 2014–2023 has been significant and nuanced. The evidence points to the effectiveness of tax policy as a tool for economic diversification: by lowering the fiscal burden on the non-oil economy, Azerbaijan has seen tangible boosts in agricultural, industrial, and service output. Sustaining these gains will require a careful calibration of tax policy – one that encourages investment and innovation in the private sector, secures necessary public revenues, and gradually reduces the dependence on oil-driven finances.

The lessons from this analysis may inform other resource-rich economies seeking to use tax levers to stimulate broad-based growth.

References

1. Ahmadov, I., & Mammadova, A. (2021). Fiscal sustainability and non-oil sector development in resource-rich economies: Evidence from Azerbaijan. *Journal of Economic Policy Research*, 18(2), 121–139.
2. Aliyev, K., & Gasimov, I. (2019). Macroeconomic implications of tax policy changes in post-oil boom Azerbaijan. *Baku Economic Journal*, 27(1), 53–70.
3. Azerbaijan State Statistical Committee. (2015). *Production of GDP in 2014*. <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=en&id=2659>
4. Azerbaijan State Statistical Committee. (2016). *Production of GDP in 2015*. <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=en&id=3096>
5. BDO Global. (2019). Azerbaijan – Recent tax changes. *BDO Corporate Tax News*, Issue 50, February. <https://www.bdo.global/en-gb/microsites/tax-newsletters/corporate-tax-news/issue-50-february-2019/azerbaijan-recent-tax-changes>
6. Hajiyevev, N. G. (2020). Tax reforms and economic diversification in Azerbaijan: Empirical analysis of non-oil sector performance. *Central Asian Economic Review*, 4(3), 85–102.
7. International Monetary Fund (IMF). (2019). *Republic of Azerbaijan: 2019 Article IV Consultation – Staff Report* (IMF Country Report No. 19/301). <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2019/10/29/Republic-of-Azerbaijan-2019-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-48767>
8. International Monetary Fund (IMF). (2021). *Republic of Azerbaijan: 2021 Article IV Consultation – Staff Report* (IMF Country Report No. 21/278). <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/10/04/Republic-of-Azerbaijan-2021-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-466263>
9. Mammadli, R. A. (2022). Value-added tax efficiency and sectoral growth correlations in transition economies: The case of Azerbaijan. *Eurasian Journal of Public Finance*, 6(1), 34–49.
10. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2024). *Revenue statistics in Asia and the Pacific 2024 – Azerbaijan*. OECD Global Revenue Statistics Database. <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/global-tax-revenues/revenue-statistics-asia-and-pacific-azerbaijan.pdf>
11. PricewaterhouseCoopers (PwC). (2025). *Azerbaijan – Corporate – Tax credits and incentives*. Tax Summaries. Last reviewed May 6, 2025. <https://taxsummaries.pwc.com/azerbaijan/corporate/tax-credits-and-incentives>
12. Rahimov, S., & Jafarova, L. (2023). Corporate taxation and manufacturing growth in Azerbaijan: A sectoral regression approach. *International Review of Economics and Management*, 11(4), 95–113.

13. Region Plus. (2017, November 15). The rebirth on ruins. *Region Plus Online*, Economics section. <https://regionplus.az/en/articles/view/6370>
14. World Bank. (2024). *Azerbaijan macro poverty outlook (October 2024) – Economic update*. Washington, DC: World Bank.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099805010142410491/pdf/IDU19cc6b3601baad1421218f3a16b008ce59b23.pdf><https://fred.stlouisfed.org/data/AZENGDPXORPCHPT>

Received: 05.03.2025

Accepted: 28.06.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Xəzər Hüseynov, Elçin Zamanlı Azərbaycan, Rusiya və Türkiyə diplomatiyasında Naxçıvan	7
Vüsalə Qaziyeva Şəxsiyyət problemi ədəbi prosesdə	17
Yeganə Məmmədova Məktəbəqədər dövrdə ailə münasibətlərinin uşaq şəxsiyyətinə təsiri	22
Xəqani İsmayilov İdmançı şəxsiyyətinin formalaşmasında ətraf aləmin və orqanizmin vəhdəti haqqında	27
Leyla Əliyeva İrəvan xanlığının tarixi və bugünkü tarixi əhəmiyyəti	33
Təhminə Nəbiyeva Kiçikyaşlı məktəblilərin qənaətcillik tərbiyəsinin mahiyyəti, məzmunu, prinsip və metodları	41
Gülarə Qocayeva Müasir müəllimin əsas xüsusiyyətləri	45
Gülmira Sahib qızı Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji və maarifçilik ideyalarının müasir Azərbaycan təhsilində əksi	50
Lalə Məmmədova Korreksiya-inkişafetdirici fəaliyyətin xüsusi təhsil müəssisələrində tətbiqi və müəllimin rolu	54
Mirzağa Yaqubzadə Hüquqi müəyyənlik prinsipinin təmin edilməsində vahid məhkəmə təcrübəsinin rolu	59
Roya Mirtalibova Delays in Procedural Deadlines by Administrative Authorities – Practical Problems and Solutions	64
Sabina İsmayilova, Khadija Zeynalli Smart Style: Leveraging Data for Powerful Fashion Marketing Strategies	69
Farhad Atakishiyev The Roots of Economic Ties Between Azerbaijan and Kazakhstan	74
Sofiane Belmadi Geopolitics of Media: Between Control And Penetration	79
Rahilə Qurbanova Ünvanşadlar təlimində ruhun aydınlanması	95
Şəhanə Əsgərova Fransız dilində idiomlar və onların semantik xüsusiyyətləri	100
Səidə Quliyeva Soyqırımı və müharibə cinayətləri: dünya və Azərbaycan təcrübəsində yaddaş siyasəti	103
Badra Khalfa, Naziha Bencharef, Ali Houiche The Digital Citizen Between Rights and Responsibilities in the Use of Modern Information and Communication Technology	110
Tayfun Guliyev The Economics of Blockchain Scalability: Balancing Security, Decentralization and Transaction Costs	118
Şəbnur Allahverdili Bölgə teatrlarının inkişaf meyilləri: repertuar siyasəti kontekstində	125
Aida Rufiyeva Impact of Tax Level on Economic Growth by Sectors in Azerbaijan (2014–2023): Statistical Analysis	129
	135

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.07.2025
Onlayn çap: 28.07.2025
Kağız çapı: 10.08.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 17 ç.v.
Sifariş: 70

Signed: 24.07.2025
Online publication: 28.07.2025
Paper printing: 10.08.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 17 p.s.
Order: 70

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

